

म. प्र. सं. टाणे

विषय

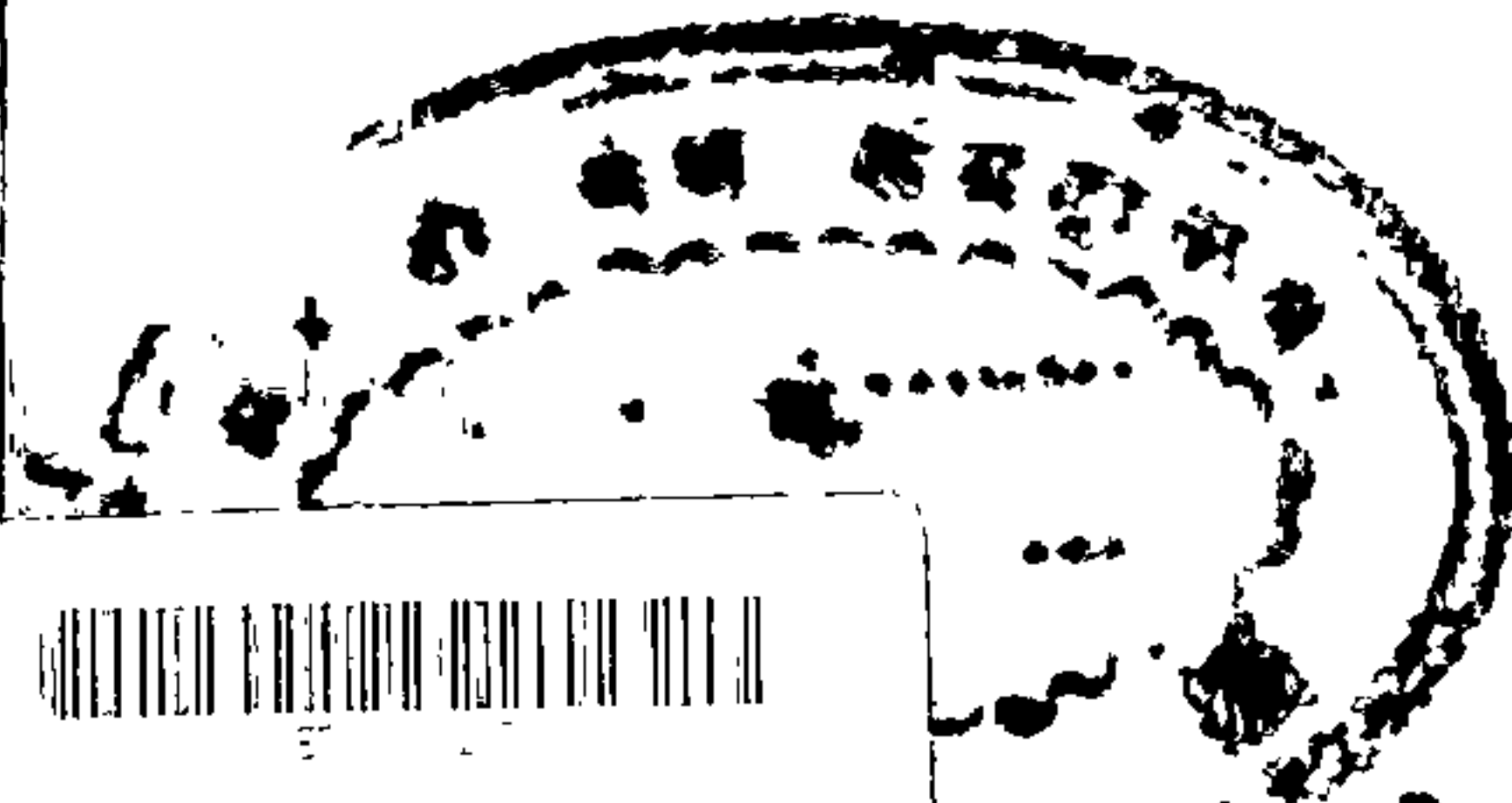
सं. सं.

हरि नारायण आपटे

यांचें

संक्षिप्त चरित्र.

REFBK-0002079

आणे.

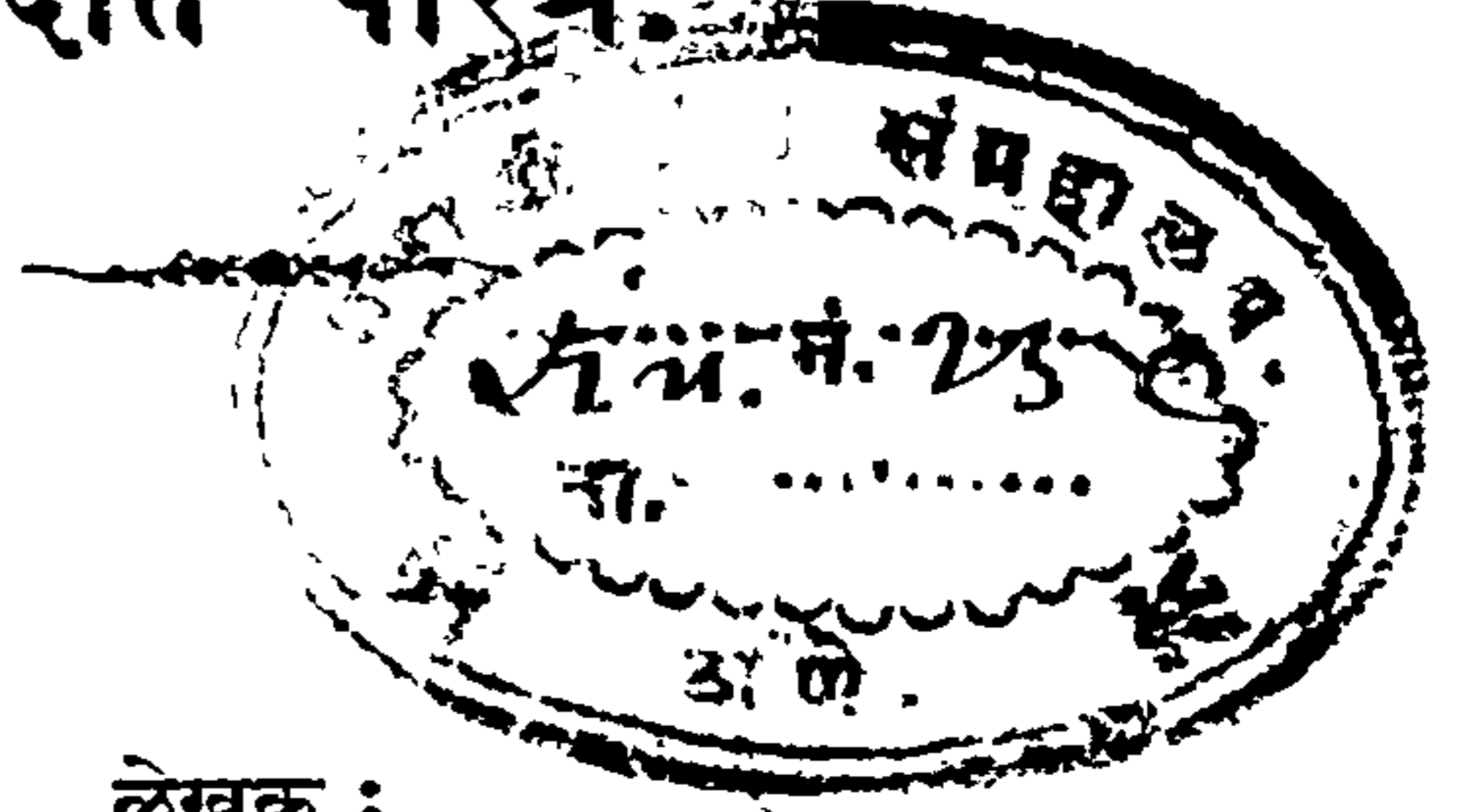
सं. नं. २३८

हरि नारायण आपटे

२३८

यांचें

सांक्षिप्त चरित्र.

लेखक :

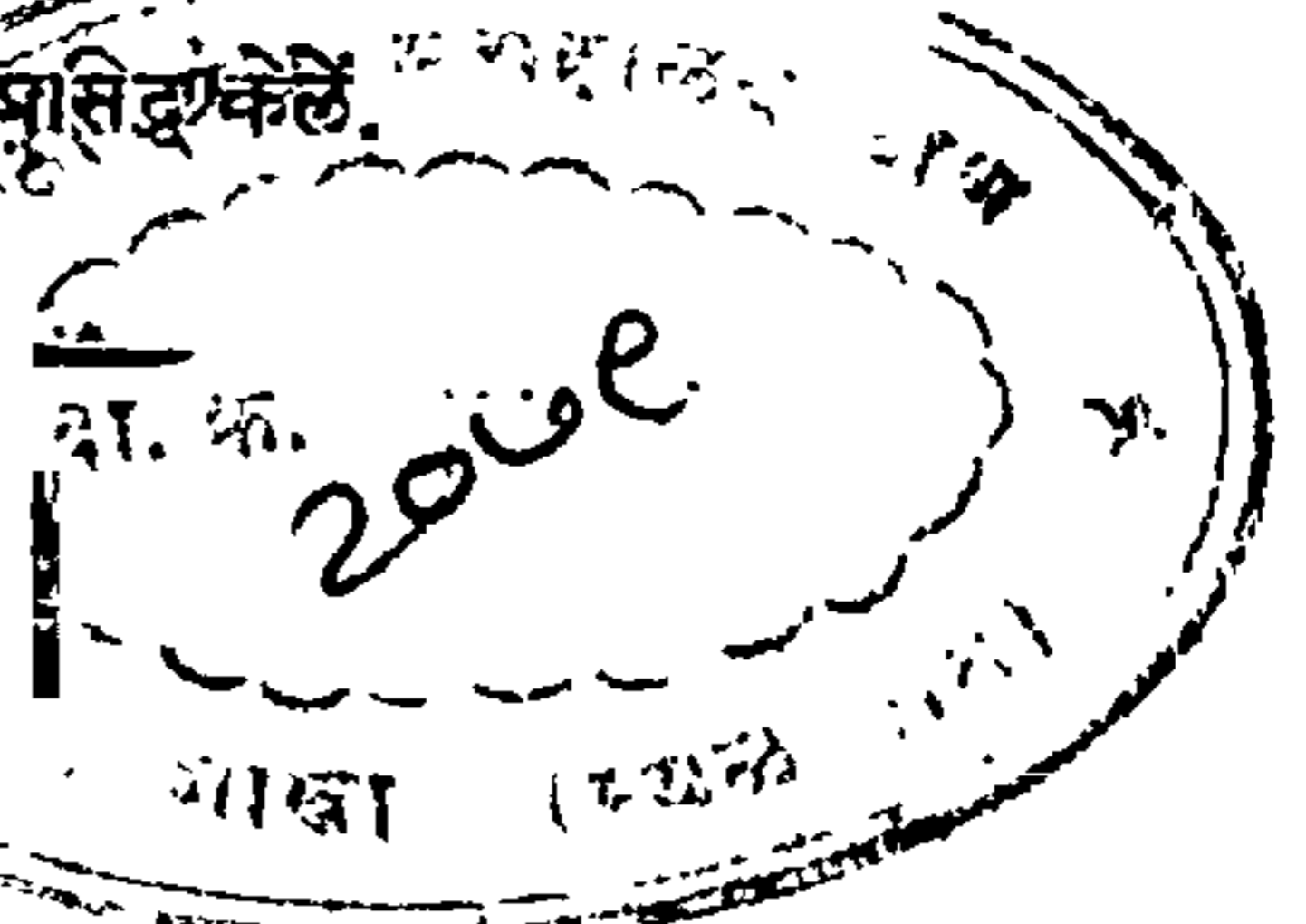
बापूजी मार्टंड आंबेकर

पुणें येथें

आर्यभूषण छापसान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन

यांनी छापून प्रसिद्ध केले.

REFBK-0002079

ता. ३ मार्च सन १९२२.

किंमत दहा आणे.

हे. पुस्तक

प्रिय भगिनी रमावहिनी आपटे
(हरिभाऊंच्या पत्नी)

यांस

त्यांच्या मजवरील बंधुप्रेमाबद्दल

आदरपूर्वक

अर्पण केले आहे.

—पुस्तककर्ता.

प्रस्तावना.

हरिभाऊंचें मीं लिहिल्लें एक अल्प चरित्र मासिक मनोरंजनाच्या सन १९१९ मधील एप्रिलच्या अंकांत प्रसिद्ध झालें होतें. त्यानंतर त्यांच्या अनेक मित्रपरिचितांकडून माहिती मिळवून एक सविस्तर चरित्र प्रसिद्ध करावें असा विचार होता. त्याकरितां कांहीं प्रयत्नही केला; पण तो अल्पावधींत यशस्वी होणें तितकें सोपें नाहीं असें वाटल्यावरून हल्लींचें हें संक्षिप्त चरित्र प्रसिद्ध करीत आहे. ज्यांचें चरित्र कोणत्या नाःकोणत्या तरी रीतीनें तरुण पिढीस बोधक व मार्गदर्शक होईल अशीं आपल्या इकडे अनेक माणसें झालीं. यांपैकीं कोणाचें नमुनेदार असें चरित्र प्रसिद्ध झाल्याचें उदाहरण सांगडलेंच तर तें अपवादादासलच सांगडेल. याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे तसें चरित्र लिहिण्यास अवश्य असलेल्या सामुग्रीचा अभाव हें होय. रोजच्या दिनचर्येंत विशेष घडलेल्या गोष्टींची रोजनिशी ठेवण्याची पाश्चात्य देशांप्रमाणें आपल्या इकडे पद्धत नसल्यामुळें चरित्रास अत्यंत उपयोगी पडणारें असे एक मोठें साधन आपणांस उपलब्ध होत नाहीं. हरिभाऊ व त्यांचे अनेक परिचित स्नेही यांच्याजवळ अशा रोजनिशाः असल्या तर त्यांचें एखादें मोठें चरित्र निर्माण होणें खाचित सुलभ झालें असतें नुसत्या आठवणींवर मदार ठेवून एखाद्याचें चरित्र लिहूं म्हटल्यास तें केव्हांही सर्वांगपरिपूर्ण असें होणार नाहीं.

हरिभाऊंच्या ५५।५६ वर्षांच्या गजबजलेल्या हयातींत त्यांचे निरनिराळ्या वेळीं जे निरनिराळे स्नेही होते त्यांजकडून त्या त्या वेळची कांही महत्वाची माहिती मिळाल्यास पहावें, या विचारानें मीं कांहीं सटपट केली. हरिभाऊंच्या एखाद्या स्नेह्याची गांठ घेऊन “आपला हरिभाऊंशीं अमुक वेळीं विशेष घरोबा होता तेव्हां त्या वेळची कांहीं विशेष माहिती चाल का?” असा प्रश्न केल्याबरोबर त्या गृहस्थांनीं मोठ्या प्रेमानें म्हणावें, “ होय, आपण म्हणतां त्याप्रमाणें हरिभाऊंचा आमचा फार निकट संबंध ! पुष्कळ माणसें पाहिलीं, पण हरिभाऊंसारखा माणूस मिळणें काठण ! त्यांचें आमच्यावर काय प्रेम होतें म्हणून सांगूं !” “त्यावेळेचे कांहीं मनोरंजक किंवा मनोवेधक असे प्रसंग सांगाल काय?”

असं विचारांतच “ त्यांच्या आमच्या वेळच्या काय गमती सांगाव्या ! तो काळ आमच्या सर्व आयुष्यांत मोठा मजेचा गेला ! ” असे त्याने उत्तर द्यावे. शालें, हरिभाऊसंबंधाची त्या गृहस्थांची माहिती अशाच प्रकारच्या दोन तीन वाक्यांत संपावयाची ! “ कांहीं विशेष गोष्टी सांगा ” म्हटलें कीं “ तथा गोष्टी कशा सांगतां येतील ! आम्हीं काय टिपण थोडेंच करून ठेवलें आहे ! पण एकंदरीनें मनुष्य मोठा बहारदार ! ” असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघावयाचे. सारांश काय कीं रोजच्या दिनचर्येतील स्मरण ठेवण्यासारख्या गोष्टींचा संग्रह करून ठेवण्याची आपल्या इकडे बहिवाट नसल्यामुळे एका माणसासंबंधानें हजारों माणसांना माहिती विचारली तरी ती चार दोन कायम ठशाच्या वाक्यांतच प्रायः मिळावयाची !

चरित्रास उपयोगी अशा माहितीचें दुसरें साधन म्हटलें म्हणजे पत्रव्यवहार हें होय. याही बाबतींत आपल्या इकडे असावी तशी स्थिति नसते. एक तर पत्रव्यवहार ही संपादन करण्यालायक अशी एक कला आहे, ही आपल्या इकडे पुष्कळांना कल्पनाच नसते. ज्या थोड्यांना ती असते त्यांच्यांत या साधनाचा पद्धतशीर उपयोग करणारे असे त्याहूनही थोडे; आणि यांमध्ये पत्रव्यवहारांतलि महत्त्वाचे कागदपत्र नाट जतन करून ठेवणारे तर फारच विरळा ! आमच्या इकडे पत्रव्यवहार बहुधा कधीं खुशालीपलीकडे जावयाचाच नाहीं. एखाद्यानें त्या पलीकडे तो नेऊन इतर कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा त्यांत समावेश केलाच तर “ पत्रांत हें हो काय यानें भाऊड लिहिलें आहे, ” असेंच जो तो म्हणणार त्याकडे दुर्लक्ष्य करणार. वस्तुतः रोजनिशी व पत्रव्यवहार यांचा अधिकार फार मोठा आहे. या दोन्ही साधनांची सिद्धता असल्यास एखाद्या सामान्य मनुष्याचें चरित्रही प्रसंगवशात् हृदयंगम असें करितां येईल. मग हरिभाऊंसारख्यांच्या चरित्राची गोष्टच बोलावयास नको. चरित्रलेखनासंबंधांत आपल्या इकडे अशा अडचणी असल्यामुळे तें कार्य व्यवस्थित रीतीनें शेवटास नेणें किती कठिण असतें हें लक्षांत येईल.

चरित्राची मिळावी तशी सामुग्री उपलब्ध होणें हें बरेंच आयासाचें असून तसे आयास करून ती मिळविणें हें बरेंच कालावधीचेंही काम आहे. सुदैवानें हे सर्व योग जमून आले तर हरिभाऊंचें एक सविस्तर चरित्र प्रसिद्धही होईल.

पण तोंपर्यंत त्यांच्या आयुष्यक्रमाची साधारण रूपरेखा दर्शविणारे असे तरी निदान एखादे संक्षिप्त चरित्र वाचकांपुढे असावे याच उद्देशाने हे लहानसे पुस्तक लिहिले आहे. हरिभाऊंच्या तिसऱ्या श्राद्धतिथीनिमित्त त्यांचे एक अल्प चरित्र प्रसिद्ध करावे अशी कांहीं मित्रांकडून सुमारे तीन चार आठवड्यांपूर्वी सूचना येतांच मासिक मनोरंजनांत प्रसिद्ध झालेल्या ज्या चरित्राचा आरंभ निदेश केला आहे, त्याचेच पुनर्मुद्रण करावे असा पहिला विचार होता. पण पुस्तक छापून छापवयाचेच तेव्हां त्यांत आणखी कांहीं माहिती घालता आल्यास ती घालावी असे साहजिकच वाटले आणि त्याप्रमाणे तजवीज करून हे पुस्तक तयार केले.

एखाद्याच्या चरित्राची माहिती चरित्रनायकाचे आप्त व इष्टमित्र यांच्या आठवणींवरच आधारलेली असली म्हणजे त्यासंबंधांत एक विशेष स्वरदारी घेणे जरूर पडते. एखाद्या आठवणींत कोण्या व्यक्तीचा संबंध आला असला तर त्या आठवणींतील प्रसंगाबद्दल त्या व्यक्तीची मान्यता मिळेल किंवा नाही, याचा पूर्ण विचार करूनच तिचा समावेश पुस्तकांत करावा लागतो. नाही तर ती आठवण लिहावी आणि त्या आठवणींतील प्रसंग मुळीच घडलेला नाही असे त्या व्यक्तीने म्हणावे ! असा प्रसंग यावयाचा. विशेषतः एखाद्याचे चरित्र त्याच्या समकालीन पिढीतील कित्येक माणसे वियमान आहेत अशा स्थितींत लिहावयाचे म्हणजे तर असे प्रसंग टाळण्याबद्दल जितकी स्वरदारी घ्यावी तितकी थोडीच होते. शिवाय ज्याचे चरित्र लिहावयाचे त्याचा मोठेपणा वाढविणाऱ्या पण त्याबरोबरच त्याचे आप्त किंवा इष्टमित्र यांना कमापणा आणणाऱ्या अशाही गोष्टी चरित्रातून होतां होईतो वगळणे भाग पडते. आधी माहितीचा पुरवठा वेताचाच आणि त्यांतही ही निरनिराळी पथ्ये पाळावयाची अशा स्थितीत चरित्र मनोवेधक व वाचनीय करणे हे अर्थातच विशेष कौशल्याचे काम आहे. ते कोणा अधिकारी माणसाच्या हातून होईल तेव्हां होवो ! पण ते होईपर्यंत हरिभाऊ, त्यांचा लेखनव्यवसाय व त्या व्यवसायाने केलेले समाजोपकारक कार्य याची साधारण कल्पना तरी या लहानशा पुस्तकाच्या वाचनाने वाचकांच्या मनांत आली तरीही पुस्तकप्रसिद्धीचा उद्देश सिद्धीस गेला असे समजतां येईल.

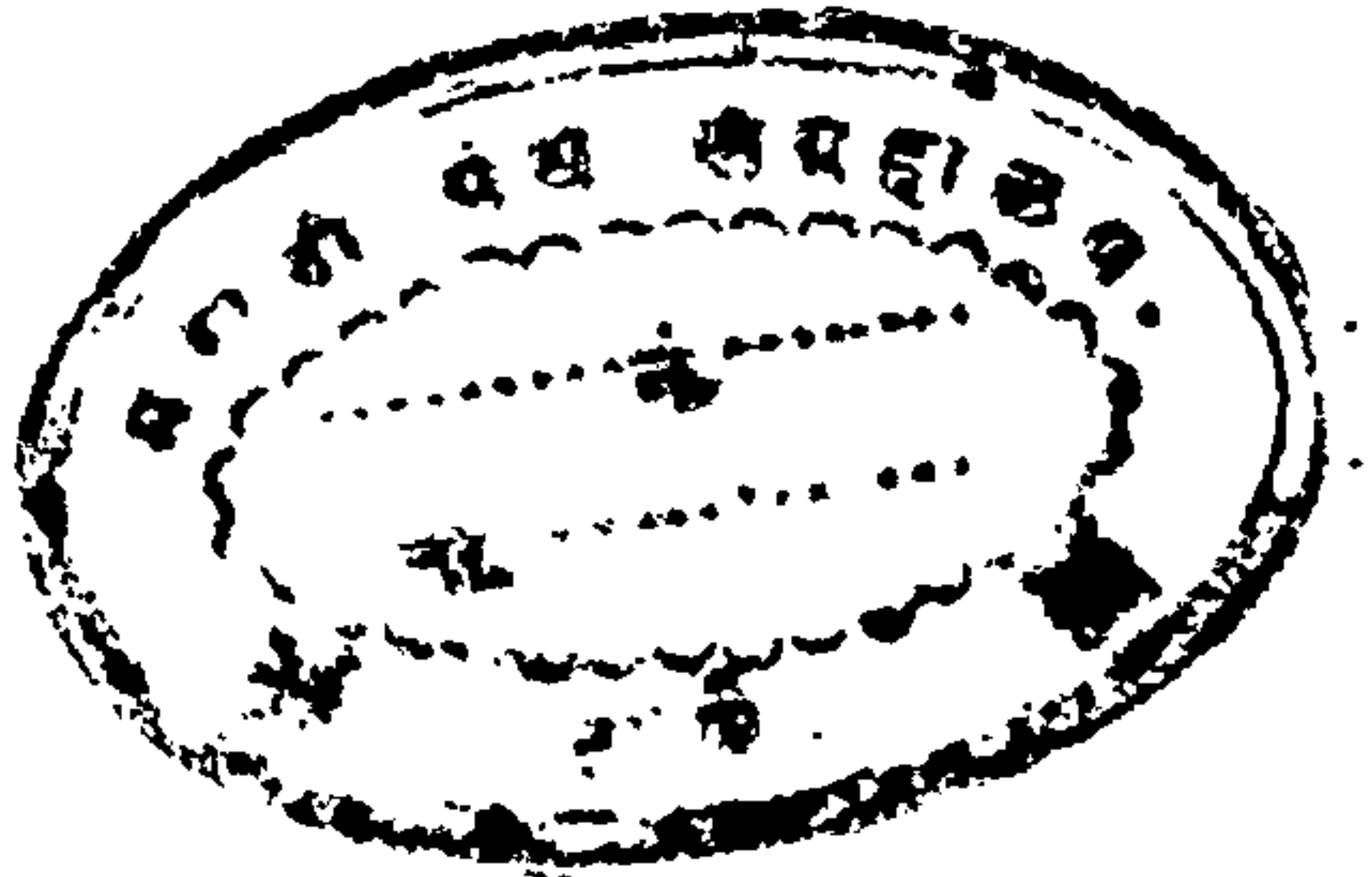
चरित्रलेखनासंबंधाने साधारणतः अनिवार्य अशा अडचणींकोणत्या असतात हे वर थोडक्यांत सांगितलेच आहे. त्याचरोबरच चरित्रनायक हरिभाऊंसारखा एखादा ग्रंथकार असला म्हणजे या बाबतीत सुगमता आणणारी अशीही एक गोष्ट असते तिचा निर्देश करणे जरूर आहे. हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांत समाजांतल अनेक प्रवृत्तींच्या, स्वभावांच्या व मनोधारणांच्या माणसांचे शब्दचित्र रेखाटले आहे. यांमध्ये कित्येक ठिकाणी सहज किंवा बुद्धि-पुरःसर त्यांच्या हातून स्वतःच्या स्वभावाचेहि छायाचित्र उमटलेले दिसते. विशेषतः त्यांच्या निकट परिचित माणसास अशी स्थळे चटकन ओळखता येण्यासारखी आहेत. त्यांच्या चरित्रलेखनाचे कामी अशी स्थळे, साहायिकच उपयोगी पडण्यासारखी असतात. आणि प्रस्तुत पुस्तकांत त्यांचा यथावकाश उपयोगही केलेला आहे. आपल्या कादंबऱ्यांत त्यांनी दिलेली कित्येक स्वभाववर्णने व व्यक्त केलेले कित्येक विचार ही त्यांच्या आयुष्यक्रमाचेच प्रतिबिंब दर्शाविणारी आहेत. त्यांचा भरपूर रीतीने उपयोग केल्यास इतर रीतींनी मिळावयाच्या माहितीची उणीव बऱ्याच अंशांनी मरून निघण्यासारखी आहे. हल्लींच्या संक्षिप्त चरित्रांत त्यांचा उपयोग अर्थातच संक्षिप्त रीतीने होणे केवळ अपरिहार्य होते आणि तो तितक्याच प्रमाणांत झाला आहे.

आपले आत्मचरित्र लिहावे असा हरिभाऊंचा फार मनोदय होता. आणि तो शेवटास गेला असता तर मराठी वाङ्मयांत एका उत्कृष्ट ग्रंथाची निःसंशय भर पडली असती. पण ती गोष्ट होणे आतां शक्य नाही. त्यांच्यासारख्या प्रतिसृष्टि निर्माण करणाऱ्या कादंबरीकारांचे चरित्र लिहिणे हे काम तशाच अधिकाराच्या माणसाच्या हातून होणे अवश्य होते. पण या जगांत “घडणे जरूर आहेत अशा गोष्टी ” व “प्रत्यक्ष घडून येणाऱ्या गोष्टी” यांचा मेळ पडल्यास दुःखाचे किंवा निराशेचे कारणच रहाणार नाही ! हरिभाऊंचा व माझा निकट संबंध त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या चारा वर्षांतच होता. या काळांत त्यांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाने त्यांच्या निकट सांनिध्याने माझ्या मनावर जो ठसा उमटला तेवढ्यापुरतेच अधिकारपूर्वक रीतीने बोलणे किंवा लिहिणे नला शक्य आहे. या पूर्वीच्या त्यांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाने जी माहिती या पुस्तकांत धाली आहे त्यापैकी बहुतेक भाग हरिभाऊंच्या त्या त्या काळाच्या लेही मंडळीच्या

तोडून ऐकलेला असाच आहे. या मंडळींपैकी कित्येकांनी आणखी महत्त्वाची माहिती पुरविण्याचे आश्वासन दिले असून ते त्यांच्या हातून पूर्ण केले जाईल असा मला भरंवसा वाटतो. हा भरंवसा सरा ठरला तर हीही नवीन माहिती या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति निघण्याचा सुयोग आल्यास त्या आवृत्तीत किंवा स्वतंत्र रीतीने वाचकांपुढे मांडण्याचा मी अवश्य प्रयत्न करीन. प्रस्तुत पुस्तक तयार करण्याचे कामी ज्या गृहस्थांनी मला मदत केली त्यांचा मी आभारी आहे. त्यांत विशेषतः प्रो. ना. स. पानसे व रा. कृष्णाजी के. गोखले यांचा विशेष रीतीने निर्देश करणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे पुणे मराठी ग्रंथालयाचे व्यवस्थापक रा. आण्णा नारायण गावगी यांनी संग्रहालयातील कित्येक पुस्तकांचा उपयोग करण्याचे कामी वेळावेळी मला सहाय्य केल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे.

पुणे, ता. ३ मार्च
स. १९२२.

वा. मा. आंबेकर.

अनुक्रमणिका.

१	हरिभाऊंचें बालपण	...	...	...	...	१-८
२	मुंबईहून पुण्यास आल्यावर...	...	...	...	...	९-१५
३	पंचविशींच्या आंतील लेखनव्यवसाय	...	...	...	...	१६-२३
४	मधली स्थिति	...	...	...	...	२४-३२
५	करमणुकीचा जन्म	...	...	...	...	३३-३८
६	कादंबऱ्यांचा कार्यभाग	...	...	...	...	३९-४६
७	स्वभावाशी परिचय	...	...	...	...	४७-५६
८	अवांतर लेखनव्यवसाय	...	...	...	...	५७-६४
९	परीक्षेची वेळ	...	...	...	...	६५-६९
१०	आनंदाश्रम	...	...	...	...	७०-७५
११	आणखी दोन संस्था	...	...	...	...	७६-८०
१२	आवडत्या कन्येचा वियोग	...	...	...	...	८१-८७
१३	मित्रपरिवार	...	...	...	...	८८-९५
१४	राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते	...	...	...	...	९६-१०२
१५	आयुष्याची अखेर	...	...	...	...	१०३-११०

नवराबायको, चार दोन मुलें अशीं जवळच्याच काय, पण दूरच्याही ओप्तेष्टांची कुटुंबें त्यांनीं आपल्या येथें वाढविलीं. कित्येकांच्या तर दोनतीन पिढ्याही यांच्याच येथें वाढल्या. हरिभाऊंच्या काकी सौ. पार्वतीबाई या हरिभाऊंवर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करीत हें न पहावल्यामुळेच कीं काय, दुष्ट काळानें या बाईना इहलोकांतून ओढून नेलें !

हरीची मुंज.

सौ. पार्वतीबाई यांना हरीच्या मुंजीचा फार ध्यास होता. मुलाची मुंज फार हौसेनें करावयाची, याकरितां त्यांनीं जरीनें तयारीही चालविली होती. पण योगायोग तसा नव्हता. हरिभाऊंवर मुंजीच्या अक्षदा पडल्याचें पाहणें त्या बाईच्या दैवीं नव्हतें ! हरिभाऊंची मुंज पुण्यास जानोरीकरांचे वाड्यांत (शिवड्याचा वोक) झाली. आणि पुन्हां कांहीं दिवसांनीं त्यांची मंडळी मुंबईस गेली, त्याबरोबर तेही मुंबईस गेले. त्यांचें मराठी शिक्षण मुंबईसच झालें. त्यांचा स्वभाव अतिशय मनमिळावू असल्यामुळे बाल्यावस्थेंतच त्यांचा मित्रांचा गोतवळा बराच वाढला. हरिभाऊ सर्वांचे लाडके असल्यामुळे त्यांनीं मागितलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांना मिळते. पण त्यांत पुस्तकांवरच त्यांचें विशेष प्रेम असे आणि महादेव चिमणाजी त्यांना वाटतील तितकीं गोष्टींची पुस्तकें आणूनही देत. खेळापेक्षां पुस्तकें वाचण्याकडेच त्यांचें लक्ष असे. तरी त्यांबरोबर त्यांचा खोडकरपणाचा व लोकांच्या नकला करण्दाचा व्यासंगही चालू होता. मुंज झाल्यावर त्यांना कोणी म्हटलें कीं, आतां लंगोटी सोडतां कामा नये, म्हणजे त्यांनीं मुद्दाम लंगोटी सोडून रस्त्यापर्यंत जाऊन यावें. बायका डाळ निवडण्यास बसल्या असतां ती उडवून पळावें, अशा अनंत खोड्या करून हरिभाऊ उच्छाद आणत. तरी पण अण्णासाहेबांचा त्यांना मोठा धाक असे. यामुळे, हरि करील तें करील, या घरांतिल इतर माणसांच्या कौतुकाचा परिणाम मर्यादेबाहेर कधीही गेला नाहीं.

चिमा मावशी.

नानासाहेब व अण्णासाहेब यांच्या कर्त्यासवरत्या बायका चार वर्षांत नाहींशा झाल्यामुळे सर्व कुटुंबाचा बोजा चिमामावशीवर पडला. घरांत नानासाहेबांच्या, मातुश्री होत्या; पण पंचवीस माणसांचा पसारा आवरण्याइतकी आक्रमशक्ति त्यांच्यांत नव्हती. अर्थात् नानासाहेबांच्या मावशीवरच—यांनाच चिमामावशी म्हणत—सर्व

जन्म-ता. ८।३।१८६४.] हरि नारायण आपटे. [मृत्यु-ता. ३।३।१९१९.

ह. ना. आपटे यांचें संक्षिप्त चरित्र.

प्रकरण पहिलें.

हरिभाऊंचें बाळपण.

थोडी कुळकथा.

“ आपटे घराण्याचा इतिहास ” प्रसिद्ध झाला असल्यामुळे आतां हरिभाऊंची कुळकथा फारशी लिहिण्याचें कारणच नाहीं. एका कुळाच्या दहा पांच पिढ्या घेतल्या तर त्यांतील पुरुषांचा एकमेकांशीं मेळ क्वचितच लागते ज्या कुळांत तरवारबहादूर होतात त्याच कुळांत तरवाराचें नांव ऐकल्याबरोबर भिऊन पळून जाणारे वीर सांपडतात. वैदिक शास्त्री यांच्याबद्दल नामांकित असलेल्या कुळांत कित्येक वेदशास्त्रशून्य निपजलेले दिसतात. सारांश, अनेक पिढ्या एकच व्यवसाय व एकच परंपरा चालू असलेलीं कुळे निघालींच तर तीं अपवादादाखल निघतात. म्हणूनच कुळकथेच्या विशेष मानगडति न पडतां हरिभाऊंच्या वडिलांपासून व चुलत्यापासूनच आपण आरंभ करूं. हरिभाऊंचे वडील नारायण चिमणाजी हे घरगुती अडचणीमुळे तरुणपणींच नोकरींत शिरले. पण ते एकधोरणी, हुषार व निश्चयी असल्यामुळे लवकरच चांगल्या हुद्देदारीच्या जागेवर चढले. हरिभाऊंचे चुलते महादेव चिमणाजी यांचें नांव नामांकित वकील म्हणून सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय आनंदाश्रम ही नमुनेदार संस्था स्थापन करून त्यांनीं स्वतःच आपलें स्मारक करून ठेवलें आहे. महादेव चिमणाजी हे बी. ए. झाल्यावर त्यांनीं मुंबईसच एका शाळेमध्ये नोकरी धरली. पण शिक्षकाचें काम त्यांनीं कांहीं थोडो वर्षेच केलें. एलएल. बी.ची परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांनीं मुनसबीची नोकरी धरली, आणि अल्लीबाग येथें कांहीं दिवस मुनसबीचें काम केलें. पण त्यांच्यासारख्या हुषार व कर्तृत्ववान् माणसास नोकरीचें मेलेंलें

अन्न न आवडणें स्वाभाविकच होतें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं नोकरी सोडून देऊन मुंबईस वकिलीचा धंदा सुरू केला. या धंद्यांत उत्तरोत्तर त्यांचा उत्कर्ष होऊन त्यांना चांगले पैसे मिळू लागले.

महादेव चिमणाजी हे वकील झाले त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. देशोन्नतीकरितां सुरू झालेल्या अनेक घडपडी व मतांतरांच्या उसळलेल्या लाटा यांनीं अगदीं नादान लोकांचें मनही त्या काळानें आकर्षण केलें होतें. मग महादेव चिमणाजीसारख्या बुद्धिमान माणसाची मनःशक्ति व पैसा देशी उद्योगधंदे वाढविण्याकडे वळला यांत आश्चर्य नाही. भागवत नामक कोणा होतकरू माणसाला त्यांनीं युरोपांत कांहीं काम शिकण्याकरितां पाठविलें. येथें देखील चाकू-कात्र्यांच्या कारखान्यांत त्यांनीं शेंकडो रुपये ओतले होते. पण या कामीं त्यांना यश आलें नाही. एका टॅनिंग व लेदर मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनींतही त्यांनीं पांच पंचवीस हजार रुपये घातले होते. पण तेही पुनः परत आले नाहींत. महादेव चिमणाजी हे हरिभाऊंचे चुलते होते तरी त्यांचें हरिभाऊंवर अपत्यवत् प्रेम असे. आनंदाश्रमाशीं हरिभाऊंचा जो आजन्म संबंध जडला तो महादेव चिमणाजी-मुळेंच. आणि इतरही प्रकारे अण्णासाहेबांच्या आयुष्यक्रमाचा हरिभाऊंच्या जीवनवृत्तावर कसकसा परिणाम झाला हें पुढें यथावकाश समजेलच.

हरिभाऊंचा जन्म.

हरिभाऊंचा जन्म वऱ्हाडांत त्यांच्या आजोळीं ता. ८ मार्च स. १८६४ सालीं झाला. हरिभाऊंचें पाळण्यांतलें नांव बाळरुण असें होतें. पण एक मनुष्य एकाच वेळीं दोन जागीं असूं शकत नाही, त्याप्रमाणेंच एका नांवाचीं दोन माणसें एकाच कुटुंबांत असूं शकत नाहींत. बाळरुण हें नांव आपट्यांच्या कुटुंबांत आधींच दुसऱ्या कोणीं पटकविलें असल्यामुळें हरिभाऊंना त्या नांवावरचा आपला हक्क बिनतक्रार सोडून द्यावा लागला ! लहानपणींच मातृवियोग होणें यासारखें दुसरें दुर्दैव क्वचितच असेल, आणि तेंच हरिभाऊंच्या वांट्यांस आलें. हरिभाऊंना चवथें वर्ष लागतें न लागतें तोंच त्यांच्या मातुश्री इहलोक सोडून गेल्या. त्यांच्या वडिलांची नोकरी फिरतीची, त्यांतून हरिभाऊंची आई त्यांना बाल्यावस्थेंतच येथें एकटे टाकून सोडून गेलेली. यामुळें हरिभाऊंचा सांभाळ करण्याचा बोजा आधींच लळा असलेल्या त्यांच्या चुलताचुलतीनें शिरावर घेतल्यास नवल काय ! नातासाहेबांनीं दुसरें लग्न केलें, दहा माणसांचें घर

झाजाचें कुटुंब. त्यांतून हरिभाऊ म्हणजे थोरला मुलगा. त्यामुळें मर्यादशील नानासाहेब हरिभाऊंना फारसे वेत नसत. पुढें तर आईच्या मृत्यूनें मुलाचा व बापाचा संबंध तुटल्यासारखाच झाला. पुढें जुन्या नव्याच्या क्षगड्यामुळें होणाऱ्या फाटाफुटांचा हा पायाच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हरिभाऊंच्या मातुश्रांचें देहावसान झालें, तेव्हां महादेव चिमणाजींचें चिन्हांड फणसवाडीत होतें. त्या वेळेस घरांत लहान मूल काय ते हरिभाऊच होते. एकुलतें एक मूल आणि तेंही आईवेगळें. तेव्हां त्याचे सर्वानीं लाड करावे, त्यांच्या खेळकरपणाचें कौतुक करावें, चुलताचुलतीस तर त्याला कोडें ठेवूं आणि कोडें न ठेवूं असें होऊन जावें यांत काहीं आश्चर्य नाही. चिमुकल्या हरीनें काहीं तरी होक्यावर घेऊन भार्जावाल्याप्रमाणें ओरडत चाळमर फिरावें अथवा, गारुड्याचा खेळ आवरला कीं हरिभाऊंनीं आपल्या खेळण्याचा पसारा मांडून गारुड्याच्या पवित्र्यांत उभें रहावें व सर्वांगास झोले देऊन माना हालवून पुंगी वाजविण्याचा आविर्भाव करावा किंवा चाळोतल्या बालूची कोंकणी भाषा बोलून हुबेहुब नकल करावी ! कौतुकाच्या चुलतीला व आजोला पोराचें कसें व किती कौतुक करूं असें होऊन जायचें. कोणी ओळखीचीं मागसें आलीं कीं हरीच्या या सर्व नकला व्हावयाच्या. महादेव चिमणाजींकडे त्यांची अनेक मित्रमंडळी येत. त्यांत सरकारी नोकरीस गुलामगिरी हें नांव देऊन तिरस्कारयुक्त बोलल्याचें हरीच्या कानांवर येतांच “ आपण नाहीं बुवा जन्मांत कोणाची नोकरी करावयाचे ” असें सहां सात वर्षांच्या वयापासूनच हरीचें भजन सुरू झालें आणि तेंच अखेरपर्यंत कायम राहिलें. हरिभाऊंचे वडील व नानासाहेबांचे वडील या दोघांचाही सरकारी नोकरींत जन्म गेला. अण्णासाहेबांनाही नोकरीचा थोडा डाग लागला. पण हरिभाऊंनीं सरोवरच जन्मांत कोणाची नोकरी केली नाही.

यावेळीं नानासाहेबही नोकरीनिमित्त मुंबईसच असत. आपल्या आप्तेष्टांपैकीं कोणालाही ददात असूं नये, आपल्याला जें काहीं मिळेल; त्यांतच सर्वांचा परामर्ष घ्यावा असा या बंधुद्वयाचा बाणा असे. नानासाहेबांची प्राप्ति अण्णासाहेबांपेक्षां अर्थातच कमी असे. पण नातेवाईकांचा परामर्ष घेण्यांत ते अण्णासाहेबांपेक्षांही सरत असत. आपल्या आप्तेष्टांतील व्यक्तींचेंच नव्हे तर त्यांच्या सगळें कुटुंबाचेंही, आपलेपणाच्या भावनेनें, त्यांनीं वर्षानुवर्ष पालनपोषण केलें.

जबाबदारी येऊन पडली. या बाई फारच हुपार असत. श्री. काशीताई कानिट-
कर या बाईंचें पुढीलप्रमाणें वर्णन देतातः—

“ नानासाहेब व अण्णासाहेब फक्त हातसचांला लागेल येवढी रक्कम आपलेपारीं ठेवून घेऊन बाकी सर्व पैसा तिच्या (मावशीच्या) स्वाधीन करीत. ती आपल्या सुना, नातवंडे, वगैरेना लत्ताकपडा, दागदागिना, औषधपाणी वगैरे सर्व करी. घरांतील वर्षाची धान्य वगैरेची बेगमी करणें, चाकरनोकर पाहून ठेवणें काढणें, लग्नाच्या मुली असल्या तर त्यांना स्थळें पहाणें, मुलांना केव्हां मुंजीचा मुहूर्त लाभतो वगैरे पाहून ठेवणें वगैरे सर्व कामें तोच करी. ती व्यवहारांत मोठी दक्ष असे. तिचें स्वतःचें मूलबाळ कांहीं एक नव्हतें, पण बहिर्गाच्या परिवारालाच आपलें समजून ती मोठ्या प्रेमानें वागवी व शिक्षण देई. ”

चुलतीच्या निधनानंतर या बाईंनींच हरिभाऊंचें मोठ्या प्रेमानें संगोपन केलें. * “ आजीची पाठ म्हणजे लहानग्या अपराधी नातवंडाच्या आश्रयाचा अतिशय बळकट असा किल्लाच होय. ” हे उद्गार काढतांना हरिभाऊंच्या पुढें याच बाई असल्या पाहिजेत. त्यांच्या सख्या आजिचेंही त्यांच्यावर प्रेम असे. आजिला कुठेंही कांहीं मिळो, किंवा घरांत आणलें जावो, त्यांतला बराच अंश नातवंडासाठीं ठेवला नाही असें व्हायचें नाही ” हा अनुभव त्यांचा स्वतःचाच दिसतो. “ लहानपणींच आई वारली असली म्हणजे आजीवांचून दुसरें कोणी लहान पोरांना संभाळणारें नसतें. ती जर असली तर आईपेक्षांही जास्त तन्हेनें संभाळ होतो. आईपोरकीं पोरें झालीं व तीं आजिनें संभाळलेलीं असलीं म्हणजे तीं अतिशयित लाडकीं होऊन थोडींबहुत छादिष्टही होतात ” (गणपतराव प्र. २). हे गणपतरावाच्या निमित्तानें हरिभाऊंनीं स्वतःचेंच वर्णन दिलेलें असावें. चिमामावशी हरिभाऊंना जीव कीं प्राण करीत. पण धाक दासविणें जरूर असेल तेथें धाक दासवावयाचा, अशी त्यांची शिस्त असल्यामुळें हरिभाऊंच्या ठिकाणीं लाडांमुळें येणारा छादिष्टपणा वयापरतें बराच कमी होत गेला. मुलांना ओळ लावावयाची ती केवळ धाकानें लावूं म्हटल्यास त्याचे कसे दुष्परिणाम होतात, तेंच त्यांत प्रेमाचें प्रमाणशीर मिश्रण असलें म्हणजे ओळ लावण्याचा मूळ

उद्देशां कसा उत्कृष्ट रीतीनें पार पडतो, याबद्दलचीं हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून जीं चित्रे रेखाटलीं आहेत त्यांची रूपरेखा या मावशींच्या सांनिध्यानेंच अंकित झाली असली पाहिजे.

अण्णासाहेबांपुढील पेंच.

अण्णासाहेबांचें कुटुंब वारल्यानंतर त्यांनीं आपल्या वडीलभावाप्रमाणें यथाक्रम नवीन संसार थाटावयाच्या तजविजीस लागावयाचें; पण पुनर्विवाहपंथाचे ते एक प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यामुळे त्यांना तसें करणें उचित वाटलें नाहीं. आप्तसंबंधी माणसांचा पाश तोडून पुनर्विवाह करावा तर तितकी त्यांच्या मनाची तयारी होईना. बरें, जुन्या पंथाप्रमाणें दुसरें लग्न करावें तर तिकडूनही फजीती होणार, असा त्यांच्यापुढें पेंच झाला आणि पुन्हां लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय करून ते या पेंचांतून तात्पुरते तरी बाहेर पडले. तात्पुरतें म्हणण्याचें कारण आजन्म अविवाहित राहण्यांत विशेष अवघड गोष्ट जी असते ती त्यांच्या हतून पार पडली नाहीं. रगड पैसा मिळणें, लोकांत मानमान्यता वाढत जाणें, कोणत्याही गोष्टीची उणीव नसणें अशा स्थितींत अविवाहित राहणें म्हणजे एक मयंकर दिव्यच होतें. अण्णासाहेबांनीं दुसरें लग्न केलें नाहीं इतकेंच; पण त्यांना आंघोळी आयुष्यक्रम शुचिर्भूत रीतीनें घालवितां आला नाहीं. 'मधली स्थिति' या कादंबरींत ज्या दोन दुष्परिणामीं दुर्व्यसनांचें हरिभाऊंनीं वर्णन दिलें आहे त्यांचा घाला अण्णासाहेबांच्यांवर याच वेळीं पडला. आणि थोडक्याच दिवसांत त्यांचें घर कुटुंबदस्तास राहण्याला सर्वस्वी नालायक बनलें; अर्थात् आपला सर्व आप्तपरिवार मुंबईहून हंगलवून पुण्यास विन्हाड थाटावें असा नानासाहेबांना विचार ठरवावा लागला.

तामसी होते तितकेच प्रेमळ होते.

नानासाहेब व अण्णासाहेब हे दोघेहि बंधु कर्मठपरंपरेत वाढले होते. त्यांतून अण्णासाहेब हे तर नवीन पद्धतीनें शिकले सवरलेले. बहूकर्मांचे सर्व विधि त्यांना नानासाहेबांप्रमाणेंच तोंडपाठ येत. याशिवाय त्यांना उपनिषदादिग्रंथही मुखोद्गत होते. तरी पण एकंदर आयुष्यक्रमाचा विचार करितां पावित्र्यासंबंधांत नानासाहेबांचा आयुष्यक्रमच अण्णासाहेबांपेक्षां सर्व तऱ्हेनें श्रेष्ठ ठरला. नानासाहेब हे एकधोरणी, सालस व मोठे करारी होते. कधीं कधीं जुन्यानव्याच्या झगड्यांत त्यांचा संताप आतिरेकास जाई. राव बहादूर पारसनीस हे हरिभाऊंचे

स्नेही होते. ते विलायतेस जाऊन आल्यानंतर “नेहमींप्रमाणें हरिभाऊंच्या वडिलांना भेटावयास गेले. त्या वेळीं त्या तामसी ब्राह्मणानें (हरिभाऊंच्या वडिलांनीं) त्यांचा अपमान करून पुन्हां घरीं न येण्याबद्दल त्यांना बजाविलें ” अशी हकीकत * “हरिभाऊंशीं दोन घटका” या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या-लेखांत कै. एकनाथ पांडुरंग रेदाळकर यांनीं दिली आहे. हरिभाऊंच्या वडिलांसंबंधानें त्यांच्या लेखांत एवढाच निर्देश आहे. तो तसाच राहूं देणें म्हणजे हरिभाऊंच्या वडिलांवर अन्याय करण्यासारखें आहे. धर्ममतांसंबंधानें ते फार कडवे होते ही गोष्ट खरी आहे. पण जुनी परंपरा हाडींमासीं खिळलेली व नवीन विचारांचें ज्यांना वारेंहि नाही अशा गृहस्थांत हा अवगुण असणें अक्षम्य होतें असें कोणासही म्हणतां येणार नाही.

“जितका मनुष्य तामसी तितकाच तो प्रेमळही असतो. त्याच्या मनोविकारांना त्याला आळा घालतां येत नाहीं. संताप येण्यास कारण झालें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याची तामसी वृत्ति उसळून त्याच्या विचारशक्तीस दुर्बळ करून सोडते त्याचप्रमाणें दया, प्रेम वगैरे वृत्तिसिंही जणूं काय मनांतून हट्टपार करून टाकते. त्याचप्रमाणें त्याची प्रेमवृत्ति जागृत होण्यास कांहीं कारण झाल्य-बरोबर ती उचंबळून बाकीच्या सर्व वृत्तिसिं मनांतून त्या वेळेपुरतें नष्ट करून टाकते. ” हें दादासाहेबांचें वर्णन हरिभाऊंनीं आपल्या ‘भयंकर दिव्य’ (प्रकरण ५० पा. २८५) या कादंबरींत दिलें आहे. त्या वेळीं हरिभाऊंनीं आपल्या पुढें वडिलांच्या स्वभावाचाच फोटो धरिला असला पाहिजे.

ज्यांचा वस्तुतः संबंध नाही अशा दहा पांच माणसांचा परामर्ष घेणारे नानासाहेब केवळ तामस वृत्तीचे निधि किंवा माणूसघाणे असतील हें केव्हांही संभवत नाही आणि ते तसे नव्हतेही. त्यांच्यासारखीं सच्छील, सद्दुर्तनी, एक-धोरणी व एकवचनी माणसें हल्लींच्या पिढींतही क्वचितच सांपडतील. जुन्या परंपरेंत वाढलेल्या माणसांत, नवीन विचारानें प्रयत्न झालेल्या गृहस्थांनाही अवश्य अनुकरण करण्यासारखे कांहीं सद्गुण असतात हें दादासाहेबांसाठीं हरिभाऊंनीं आपल्या पुस्तकांतून ज्या भूमिका योजिल्या आहेत त्यांतील सर्वोत्कृष्ट जी दादासाहेबांची भूमिका, ती त्यांनीं आपल्या वडिलांच्या दिनघर्येवरूनच रेखाटली असली पाहिजे. हरिभाऊंना जुन्या नव्या धर्ममतांच्या झगड्यांत

वडिलांच्यापासून त्रास झाला असला, त्यापासून त्यांना कितीही दुःख झाले असले तरी वडिलांच्या अंगचे सद्गुण ते पूर्णपणे जाणून होते आणि त्यांचा ते नेहमी आदरपूर्वकच उल्लेख करीत हे येथे सांगणे जरूर आहे. रा. रेंदाळकर यांनी हरिभाऊंच्या वडिलांच्या स्वभावांतील एकच विशेष आणि तोही त्यांच्या बद्दल लोकांच्या मनांत अनादर उत्पन्न व्हावा असा विशेष आपल्या लेखांत दिला, म्हणूनच यासंबंधाने इतका विस्तृत खुलासा करावा लागला.

दहा माणसांच्या कुटुंबांत हरिभाऊ वाढले असल्यामुळे अनेक स्वभावांची, अनेक मनोवृत्तींची व अनेक आवडीनिवडीची माणसे पहाण्याची त्यांना लहानपणीच संधि मिळाली. आणि आपल्या भेदक व मर्मसंशोधक अशा निरिक्षणशक्तीने त्यांनी या सर्वांचे आकलन करून आपल्या ओजस्वी वाणीने त्यांचे हृदयंगम शब्दचित्र आपल्या कादंबऱ्यांत रेखाटून समाजाची दृष्टि अंतर्मुख केली. अविभक्त कुटुंबांत वाढलेली व निरनिराळ्या लोकसमूहांत वावरणारी माणसे शेंकडोंगणती निवतील; पण आपल्या डोळ्यांचा व डोक्याचा उपयोग करून समाजाच्या डोळ्यांत त्यास उपकारक असे दिव्यांजन घालणारा हरिभाऊंसारखा प्रतिभावान् व प्रेमळ प्राणी शंभर वर्षांतून एखादाच निघतो ही गोष्ट त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणारांच्या अंतःकरणास पूर्णपणे पटल्यावांचून रहाणार नाही.

प्रकरण दुसरे

मुंबईहून पुण्यास आल्यावर.

तात्या पंतोजी.

हरिभाऊ पुण्यास आले तेव्हां त्यांचें वय १४ वर्षांचें होतें. पुण्यास आल्यावर हायस्कूलमध्ये ते इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत शिकू लागले. इतक्या अल्प वयांतच आपल्या बुद्धिवर्चस्वानें त्यांनीं आपल्या मित्रमंडळीवर छाप बसविलां. याच वेळेला हरिभाऊंची नैसर्गिक लेखनप्रवृत्ति हळुहळू वाढत जाऊन किरकोळ कवनें व लेख या स्वरूपांत ती प्रगट होऊं लागली. घरांतील किरकोळ प्रसंगांवर कविता कराव्या, भाडणांची वगैरे हकीकत लिहावी, इंग्रजी कवितेंतील बारीक चुटक्यांचें कविताबद्ध भाषांतर करावें, हा त्यांचा क्रम वृद्धिंगतच होत चालला. पुढें जीं आपल्या कादंबरींत त्यांनीं अनेक प्रकारच्या स्वभावांचीं व मनोव्यापारांचीं मनोज्ञ चित्रे रेखाटलीं आहेत, त्यांपैकी कांहीं निवडक नमुने ते यावेळीं आपल्या मित्रमंडळीस साविर्भाव करून दाखवीत. जानवेकरांच्या वाड्यांत हरिभाऊ रहात असत, तेथेंच बोळाचे तोंडाशीं ठोसरांचे वाड्यांत एका तात्या पंतोजीची शाळा असे. या पंतोजीची मजा पहाण्याकरितां हरिभाऊ तेथें जाऊन बसत असत. 'मी' कादंबरींतील प्रकरण ८ मध्ये त्यांनीं तात्या पंतोजीचें जें विनोदी वर्णन दिलें आहे तें या वेळेंच असावें असें वाटतें. जुन्या अमदानति हे प्रसंग प्रत्यक्ष अनुभवलेले असे जे कांहीं गृहस्थ असतील त्यांनाच या वर्णनाची यथार्थता विशेष पटणार आहे.

संस्कृत शिकविणारे ।स्त्री.

हरिभाऊंना संस्कृत वगैरे शिकविण्यास मुद्दाम एक शास्त्रीबोवा ठेविलेले असत. अमरकोश, कालिदासाचीं नाटके, रघुवंश, वगैरेंचा अभ्यास त्यांनीं याच शास्त्रीबोवांचे नजरेखालीं केला. साधारण बुद्धिवान् मुलाला देखील शास्त्रेंत वर नंबर ठेविता येतो, मग हरिभाऊंसारख्या हुषार मुलाचें तेज वर्गांत पडून

त्याचा मित्रमंडळीवर वचक बसावा यांत आश्चर्य नाही. पण हें फक्त प्रथम प्रथमच होतें. पुढें शिक्षणक्रमांत नेमलेल्या विषयांचें व हरिभाऊ वाचीत असत त्या पुस्तकांचें गोत्र न पटल्यानें हरिभाऊंच्या विद्यार्थीपणांत साहजिकच फरक होत चालला. याच वेळीं 'मी'मधील शिवरामपंतासारखा " चांगल्या गोष्टींचें काय किंवा वाईट गोष्टींचें काय, व्यसन झालें, त्या गोष्टी आपल्या कर्तव्याआड येऊं लागल्या म्हणजे नुकसान हें व्हावयाचेंच. आपल्याला एखादी गोष्ट अतोनात आवडते पण ती जर आपल्या कर्तव्याचे आड येऊं लागली तर त्या आवडीस धरबंधच घातला पाहिजे समजलास ! " असा उपदेश करणारा हरिभाऊंना सऱ्या कळवळ्याचा एखादा मार्गदर्शक मिळाला असता तर परीक्षा नापास होण्याबद्दल पुढें त्यांनीं जो लौकिक मिळविला तो त्यांना कदाचित् टाळतां आला असता.

न्यू इंग्लिश स्कूल.

हरिभाऊ १८७८ सालीं पुण्यास आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झालें. या शाळेंतील अगदीं आरंभीच्या विद्यार्थ्यांपैकीं ते एक होते. प्रो. राजवाडे, प. वा. हारे रुष्ण परांजपे, प्रो. आर्ते, रा. रा. मो. साने, रा. वामनराव रानडे, प्रो. ना. स. पानसे, प्रि. बापुसाहेब डेकरें ही मंडळीहि न्यू स्कूलमध्ये जाण्यासाठीं आधीं चार चार महिने शाळा सोडलेल्या विद्यार्थ्यांपैकींच होते. ही वेळ मोठी सळबळीची होती. महाराष्ट्रांत आज जी जागृति दिसत आहे तिची प्राणप्रतिष्ठा याच काळांत केली गेली. प. वा. रा. सा. रानडे, प. वा. महादेव मोरेश्वर कुंटे, प. वा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरप्रभृति धोर व विद्वान् पुरुषांच्या वास्तव्यानें याच वेळीं पुणें शहर मंडित झालें होतें. लोकांमध्ये आत्म-निराक्षणाची प्रवृत्ति उत्पन्न करून त्यांचा उत्साह कार्यप्रवर्तक करावयाचा अशी एका बाजूनें रा. सा. रानडे यांची चळवळ सुरू झाली तर दुसऱ्या बाजूनें लोकांना पूर्ववैभवाचें स्मरण करून देऊन त्यांच्या वृत्ति उत्तेजित करावयाची चळवळ कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे आपल्या ओजस्वी लेखणीनें निबंधमालेच्या द्वारां करीत होते. ज्या अवगुणामुळें आपली परवश स्थिति झाली, ते अवगुण काढून टाकण्याबद्दल लोकांना उपदेश करण्याचे कामीं एक पक्ष झटत होता, तर दुसरा पक्ष लोकांच्या अंगीं गुण आहेत, सर्व कांहीं आहे, पण त्यांची परकीय राज्यामुळें माती होत चालली आहे असें प्रतिपादन करून " असंनेषः श्रियो मूलं " या वचनाच्या अनुरोधानें लोकजागृति करीत

होता. या दोन मार्गांत निवड करणे हे त्यावेळच्या तरुण माणसांच्या पुढे काही मोठे अवघड काम होते. हे दोन्ही मार्ग आपापल्या परीने देशकार्यार्थी अवश्य आहेत ही जाणीव हरिभाऊंसारखी त्या वेळीं दुसऱ्या कोणास क्वचितच झाली असेल. हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनी पहिली कामगिरी केली व त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनी दुसऱ्या पक्षाच्या कार्यास सहाय्य केले.

शास्त्रीबुवा.

हरिभाऊ व त्यांचे मित्र हायस्कूल सोडून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले त त्या सर्वांना विष्णुशास्त्र्यांच्याबद्दल अत्यंत आदर वाटत होता म्हणूनच गेले, हे उघड आहे. न्यू स्कूल निघण्यापूर्वी शास्त्रीबुवा हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यामुळे त्यांच्याशी या विद्यार्थ्यांचा आधीच परिचय जडलेला होता. त्यावेळीं शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेने सर्व समाजांत खळबळ उडवून दिली होती ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. मराठी लेखनकलेत एक प्रकारची जाज्वल्यता व तेजस्विता आणण्याचे काम प्रथम शास्त्रीबुवांचे केले. परकीय संस्कृतीचे विचार बेमालूम रीतीने मराठी भाषेत व्यक्त करण्याची शास्त्रीबुवांची हातोटी प्रशंसनीय होती. अशा गृहस्थांचा हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान व प्रतिभासंपन्न तरुणावर विशेष परिणाम व्हावा व आपल्यापुढे विष्णुशास्त्र्यांचा आदर्श ठेवण्याची त्यांच्या ठिकाणी इच्छा व्हावी हे स्वाभाविकच होते. विचारास थोडी प्रगल्भता आल्यानंतर हरिभाऊ रा. सा. रानडे यांचे कट्टे अनुयायी बनले. पण आरंभी त्यांच्या मनावर जर कोणाची विशेष छाप पडली असेल तर ती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचीच होय. त्यांच्या भाषेची ओजस्विता व सामर्थ्यवत्ता याबद्दल हरिभाऊंना विशेष आदर व कौतुक वाटे. हरिभाऊ हे निबंधमालेचे कट्टे भक्त होते, पण ते मालेची अगर तिच्या कर्त्यांची नुसती प्रशंसा करूनच राहिले नाहीत; तर विष्णुशास्त्र्यांचा आदर्श पुढे ठेवून आपणही वाङ्मयमंदिराची शोभा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्यांनी आकांक्षा बाळगिली. ही आकांक्षा विद्याव्यासंग व प्रतिभासंपन्नता यांच्या जोरावर हरिभाऊंनी कशी फलद्रूप केली याची साक्ष त्यांची सुंदर पुस्तके व त्यांचे विविध विषयांवरील लेख पटवीतच आहेत.

शिक्षकांचे प्रेम.

आपल्या कुशाग्र बुद्धीमुळे आपल्या समवयस्क स्नेही मंडळीचे चित्त हरिभाऊंना आकर्षण करून घेता आले, इतकेच नव्हे तर, काव्यमर्मज्ञता व

ज्ञानलालसा यांच्यायोगानें आगरकर, टिळक, आपटे, केळकरप्रभृति आपल्या गुरूंचेही प्रेम व आदरबुद्धि त्यांना संपादन करितां आली. हरिभाऊ वर्गात बसले म्हणजे विद्यार्थी, पण वर्ग सुटला म्हणजे ते आपले स्नेहीच आहेत अशा त्यांच्याबद्दल त्यांच्या शिक्षकमंडळीची भावना असे. हरिभाऊंचा विद्यार्थींशेचा हा काळ म्हणजे ३५ वर्षांपूर्वीचा होय. त्यावेळेस सातव्या इयत्तेतील विद्यार्थ्यांनाही छड्या साव्या लागत. पण हरीला कधी छडी मारावयाची नाही असा सर्व शिक्षकांचा कृतसंकल्प असे. प्रो. वासुदेवराव केळकर हे तर हरिभाऊंशी विशेष स्नेहांने व प्रेमानें वागत. हरिभाऊंच्या रसिकपणाबद्दल त्यांना इतका आदर वाटे की, त्यांनी स्वतः कोणताहि लेख किंवा कोणतेंही पुस्तक लिहिलें तरी ते हरिभाऊंना आधी दाखवीत असत. एकदां तर ते मार्वियन शिकवीत असतां हरिभाऊंनी एका कवितेचा अर्थ सुचविला तो त्यांनी ग्राह्य मानला, आणि तें खरें अतेल त्यांत शंकाच नाही. कारण प्रो. वासुदेवराव केळकर हे जसे गुणी होते तसेच गुणग्राहीही होते हा गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे.

शालेंतून कॉलेजांत.

हरिभाऊंची प्रवेशपरीक्षा १८८३ सालीं झाली. त्यांच्या आयुष्यातील परीक्षा पास झाल्याचा हा एवढाच प्रसंग होय ! प्रवेशपरीक्षा झाल्यानंतर ते डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकावयास गेले. तेथें आपल्या हुशारीमुळे ते लवकरच प्रोफेसरांचे परिचित झाले. तेथेंही प्रोफेसरांनीं काव्यांतिल किंवा नाटकांतिल एसाद्या भागाचा अर्थ सांगावा व त्यावर हरिभाऊंनीं दुसरा अर्थ सुचवावा आणि प्रोफेसरांनीं तो त्यांचा अर्थ मान्य करावा असे प्रसंग कित्येक वेळां येत. डॉ. भांडारकर हे या वर्षीं शाकुंतल शिकवीत असतां ५ व्या अंकांत एके ठिकाणीं हरिभाऊंनीं एक वेगळा अर्थ सुचविला. प्रथम डॉ. भांडारकरांना तो पसंत पडला नाही, पण दुसऱ्या दिवशीं ते वर्गांत आले, त्यावेळेस हरिभाऊंनीं आदल्या दिवशीं सांगितलेला अर्थ बरोबर आहे असें त्यांनीं वर्गांत आल्याबरोबर सांगितले. हरिभाऊंची ही काव्यमर्मज्ञता ते पी. ई. च्या वर्गांत असतां—आणि याच वर्गांत त्यांना तीन चार वर्षे घालवावीं लागलीं—अनेक वेळां दृष्टोत्पत्तीस आली. च त्यांच्या मर्मज्ञतेमुळे व विद्याभिरुचीमुळे डॉ. भांडारकरांच्यासारख्या विद्वद्गर्गांचे त्यांच्यावर प्रेम बसावें हें स्वाभाविकच होतें. हरिभाऊंवरील त्यांचें हें प्रेम पुढेही अभ्याहत व असंशित राहिलें होतें. लेखनव्यवसायाबद्दल हरिभाऊंचा पुढें प्रसिद्धी

मुंबईहून पुण्यास आल्यावर.

१३

झाली तेव्हा तर डॉ. भांडारकर हे त्यांच्याशी मित्रत्वाच्या नात्याने वागत असत. डॉक्टर भांडारकर यांच्याकडून कोणाला कांहीं काम करून घ्यावयाचे असले तर हरिभाऊंची चिठ्ठी नेली की ते हमखास व ताबडतोब व्हावयाचे, इतके त्यांच्यावर हरिभाऊंचे वजन असे. हे सर्व बस्तान ठीक होते. पण परीक्षेच्या अभ्यासाचा व हरिभाऊंचा बारावा बृहस्पति केव्हांच पालटला नाही. डेक्कन कॉलेजमध्ये त्यांचा बहुतेक वेळ रीती-प्रमाणे अवांतर पुस्तके वाचण्यांतच गेला, आणि अखेर परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तो होऊन ते दुसऱ्या वर्षी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पुन्हा पी. ई. च्या वर्गात आले.

डेक्कनमधून फर्ग्युसनमध्ये.

न्यू इंग्लिश स्कूलमधील हरिभाऊ जसे पहिले विद्यार्थी, त्याप्रमाणेच फर्ग्युसन कॉलेजच्या स्थापनसालीही ते त्या कॉलेजचे विद्यार्थी झाले. तेथील प्रोफेसर मंडळी आणि हरिभाऊ यांचा गुरुशिष्यसंबंध पूर्वीचाच होता. तेथे पूर्वीप्रमाणेच कै. वामनराव आपटे, प्रो. केळकर प्रभृति प्रोफेसरांची त्यांची कित्येक वेळां वाङ्मयविषयक चर्चा होई व प्रोफेसरांच्याकडून काव्यमर्म ओळखल्याबद्दल हरिभाऊंनी धन्यवाद मिळविल्याचे अनेक प्रसंग येत; पण याही वर्षी परीक्षेचा त्यांचा नन्नाचा पाढा चुकला नाही व ते याच्या पुढच्या वर्षी म्हणजे १८८६ साली पुन्हा डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले.

फर्ग्युसनमधून पुनः डेक्कनमध्ये.

प्रो. भानू, प्रो. विजापूरकर, रा. नारायण महादेव समर्थ वगैरे मंडळी याच वेळेस या कॉलेजमध्ये होती. याच वर्षी येथे रीडिंगरूम व लायब्ररी स्थापन झाली. या लायब्ररीत घ्यावयाच्या पुस्तकांची निवड करणारांपैकी हरिभाऊ हे एक होते. या लायब्ररीतील कित्येक पुस्तके त्यांनी एका वर्षांत वाचली, पण इंग्लिश व संस्कृत याशिवाय बाकीच्या विषयांचे त्यांना दर्शन न घडल्यामुळे परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तोच झाला. हरिभाऊ एकंदर परीक्षेत नापास होत असले, तरी ज्या विषयांत ते पास होत असत त्या विषयांच्या परीक्षकांस त्यांचा पेपर वाचून कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नसे. हरिभाऊ पी. ई. चे परीक्षेस बसले होते, त्यावेळेस प. वा. बाबासाहेब पेंडसे हे संस्कृतचे परीक्षक होते. "परीक्षेला बसलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंचाच पेपर

मला उत्कृष्ट वाटला ” असे त्यांनीं एकदा उद्गार काढले होते. इंग्लिशसंबंधातही त्यांचा असाच लौकिक असे. या पेपरमध्ये विशेषतः पॅराफ्रेजबद्दल त्यांची प्रशंसा होत असे.

गणितांतील अगणित अडचणी।

इतकेही असून ते परीक्षा नापास होत असत, याचें कारण गणिताकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें हें होय. हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान् माणसाला, प्रयत्न केला असता तर गणित विषय पारंगत करून घेतां आला नसता असें नाहीं. पण एकदां एक विषय आपल्याला घेत नाहीं, त्यावर परिश्रम करणें निरर्थक होणार अशी समजूत झाली म्हणजे त्या विषयाकडे मनुष्याचें साहाजिकच दुर्लक्ष होतें. हरिभाऊंना ‘तुम्ही गणित कां करीत नाहीं’ असा कोणी प्रश्न केला म्हणजे ‘गणित विषयांत अगणित अडचणी आहेत’ असें ते विनोदानें सांगत. लहानपणीं वाचनाचा किंवा लेख लिहिण्याचा नाद लागून विद्याभ्यासाचें मातेर झालेले असे विद्यार्थी कांहीं थोडे थोडे सांपडत नाहींत. अशा विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंसारखे पुढें नांव करणारे मात्र फारच थोडे असतात. ‘मी’ कादंबरींत शिवरामपंतांनीं ‘मी’ला केलेला उपदेश हरिभाऊंनीं लिहिला त्या वेळेस विद्यार्थीदृशेंतील स्वतःचीच स्थिति त्यांच्या डोळ्यांसमोर असली पाहिजे. ‘मी’ ऊर्फ भाऊ यानें एक पुस्तक वाचण्याच्या नादांत एके दिवशीं शाळेला बुटीस दिली. ही गोष्ट समजल्यावर शिवरामपंत भाऊस म्हणतातः—

“तुझ्या या वयांतच वाचनाचा किंवा कविता करण्याचा किंवा कांहीं लेख लिहिण्याचा नाद लागला कीं, पुढें सगळेंच मोठाले कवि किंवा मोठे पंडित किंवा मोठे वक्ते होतात असें नाहीं. हजारांत एखादा तरी होतो किंवा नाहीं कोणास ठाऊक. चाक्री सारे अनिष्ट स्थितीलाच जाणार. एखादी कविता केली. आपल्या स्नेही मंडळींत थोडेंसें बरें भाषण केलें किंवा एखादा निबंध लिहिला आणि त्याबद्दल स्नेयांनीं वाहवा केली कीं चढून जाऊन त्याच नादाला लागणारे आपण कवी, किंवा वक्ते किंवा निबंधकार होणार असें वाटूं लागून त्यामुळें आपल्या अभ्यासावर पाणी ओतून नुकसान करून घेतलेले किती लोक आहेत याची तुला कल्पना आहे ? एकदां अमुक विषयांत कोणी बरा आहे असें म्हटलें कीं लागली त्याची त्याच विषयाकडे लहर ! मग इतर विषयाचें कांहीं कां होईना ? किंबहुना इतर विषय आपल्याला घेत नाहींत यांतच त्याला प्रौढी वाटावयाला

जगते. अशा प्रौढीमुळे किती मुलांचे नुकसान झाले आहे याची तुला आज कल्पना नाही. आजचा तुझा पहिलाच दिवस आहे म्हणून तुला मी सांगतो आहे. ” (मी—पृ. ३३)

कॉलेज सोडणारांचे गुरुजी !

‘लहानपणी अभ्यास सोडून इतर वाचनाचा व्यवसाय करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी हजारांत एखादा तरी पुढे मोठा पंडित होतो किंवा नाही कोणास ठाऊक’ हे शिवरामपंतांचे विधान यथार्थ नाही असे कोण म्हणेल ! हरिभाऊ यास अर्थातच अपवाद होते हे त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून कोणास सांगावयास नकोच. हरिभाऊंनी कॉलेज सोडले त्या वेळी त्यांच्या कित्येक स्नेह्यांनीही विद्यार्थी-दशेचा निरोप घेतला. ह्या स्नेह्यांच्या घरची वडीलधारी माणसे हरिभाऊंना “कॉलेज सोडणारांचे गुरुजी ” असे म्हणत ! सामान्य व्यवहारापलीकडे ज्यांची दृष्टि जात नाही किंवा हरिभाऊंसारखे ज्यांना आजकालच्या गोष्टींचे निरक्षिणच काय पण उद्योगाच्या गोष्टींचेही अगाऊ आकलन करण्याचे सामर्थ्य नाही, त्यांनी हरिभाऊं-बद्दल असे विधान करावे यांत काही आश्चर्य नाही. हरिभाऊ पुढे आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथांनी समाजाचे गुरुजी झालेले पाहण्यास, या वडीलधान्या माणसांपैकी जे ह्यात होते, त्यांना आपल्या वरील विधानाची आठवण होऊन अर्थातच विस्मय वाटल्याशिवाय राहिला नसेल !

प्रकरण तिसरें.

पंचविशीच्या आंतील लेखनव्यवसाय.

आजन्म विद्यार्थी.

व्यवहारांत सामान्यतः ज्या काळास विद्यार्थिदशा असें समजण्यांत येत असे, तो हरिभाऊंचा काळ त्यांच्या वयाच्या २४ व्या वर्षी समाप्त झाला. पण हरिभाऊ हे वस्तुतः आजन्म विद्यार्थी होते. इतकेंच नव्हे तर विद्येचें मर्म संशोधन करणारे होते. हरिभाऊंची बुद्धि खरोखरच अष्टपैलू होती. त्यांच्याजवळील ग्रंथसंग्रह विविध प्रकारचा असे. वाङ्मयाच्या एकाच शाखे—पुरतें त्यांचें वाचनं मर्यादित नसे. इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, शासनशास्त्र वगैरे अनेक शाखांवरील ग्रंथ त्यांचेपार्शी असत आणि ते अगदीं आज तारखेपर्यंतचे असत. कोणतेही वाचनीय असें नवीन पुस्तक निघो, तें हरिभाऊंनीं खरेदी करावयाचेंच. याची किंमत कितीही असली तरी त्याची ते पर्वा करावयाचे नाहींत. नवीन पुस्तकें कोणतीं झालीं हें साधारणतः त्यांना अगदीं बगैरे माहित असे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांतील मुद्याचा भागही त्यांना अवगत असे, निदान तो काढून दाखवावयाचा असल्यास ते चटकन काढून दाखवीत. हरिभाऊंच्या सहवासांत असलेल्या माणसांपैकीं जीं कांहीं थोडीं विद्याभिरुचि बाळगणारीं होतीं, त्यांना त्यांच्या बहुश्रुततेचा कमीअधिक फायदा होत असे.

विद्येचे एकनिष्ठ उपासक.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत येणाऱ्या जाणाऱ्या माणसांची कितीही गर्दी असो, हरिभाऊंच्या हातांत एखाद्या हरिभक्तिपरायण माणसाच्या हातांत जपाची माळ असावी त्याप्रमाणें, एखादें पुस्तक हें असावयाचेंच. आणि या पुस्तकांत एखादा मनोरम भाग त्यांना आढळला तर तो ते भोंवतालच्या मंडळींना अवश्य वाचून दाखवावयाचे. ही मंडळी नेहमींच रसिक अभिरुचीची असे असें नाहीं.

कित्येक तर हे वाचन श्रवण करण्याचा कंटाळाही करीत. आपण हे वाचन त्यांच्यावर बळजबरीने लादीत आहोंत ही गोष्ट हरिभाऊंना समजत नसे असेही नाही. पण ग्रंथाच्या सौन्दर्याने ते इतके तल्लीन होऊन जात की, हे समजूनही विवक्षित भाग वाचून दाखाविण्याचा मोह त्यांना आवरून धरवत नसे ! विद्येचे ते सरोवरच एकनिष्ठ भक्त होते. पुस्तके वाचून त्यांना कोठे शिकवावयाचे होते किंवा कोठे व्याख्यानं द्यावयाची होती, अशांतला भाग नव्हता; पण केवळ विद्येची महती म्हणूनच ते तिची उपासना करणारे होते. मनाची प्रगल्भता व संस्कृति वृद्धिंगत करण्यास साह्यभूत होणारे असे प्रायः सर्व विषय त्यांना परिचित असत. सर्वच विषयांत त्यांची पूर्ण गति होती, अशी अर्थातच स्थिति नव्हती व तसे होणे शक्यही नव्हते. स्वतः गातां आले नाही तरी गवई गाऊं लागला की, त्यांतले हृद्गत समजावयाचे, त्यांत चांगल्या-वाइटाची निवड करतां द्यावयाची, अशा माणसाला जशी गाण्याची माहिती आहे असे म्हणतात, त्याप्रमाणेच हरिभाऊंची अनेक विषयांत गति असे. यांच्याशी बोलावयाचे म्हणजे बरेच जपून बोलले पाहिजे असा विशिष्ट विषयांत पारंगत असलेल्या माणसासही वचक बसावा इतके त्यांचे वाचन विस्तृत व वेचिच्यपूर्ण असे. वाङ्मय हा तर त्यांचा हातखंडा विषय असे. त्यांत त्यांची विवेचक व चिकित्सक शक्ति पदोपदी दृष्टोत्पेक्षीस येत असे.

भवभूति श्रेष्ठ कीं कालिदास श्रेष्ठ !

या शक्तीचे निदर्शन त्यांच्या कॉलेजच्या दिवसांतही वेळोवेळीं कसे होत असे याचे दिग्दर्शन यापूर्वी केलेच आहे. त्यांच्या या चिकित्सक शक्तीची चिन्हे त्यांच्या अगदीं अल्प वयांतही दिसून आलीं. संस्कृत कवींमध्ये हरिभाऊंची कालिदासावर विशेष भक्ति असे. “ कालिदास, शेक्सपियर व भवभूति ” या मथळ्याखालीं प्रि. आगरकर यांनी सन १८८१ सालीं केसरींत एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनीं कवि या दृष्टीनें भवभूतीची योग्यता कालिदासाहूनही अधिक आहे असें विधान केले होते. ते हरिभाऊंना अर्थातच पसंत न पडून त्यांनीं “ विचारा ” या सहीनें केसरीकडे एक पत्रव्यवहार पाठविला. तो त्या पत्राच्या त्याच सालच्या ता. २९ मार्चच्या अंकांत प्रसिद्ध झाला आहे. या लेखांत भवभूतीहून कालिदास हा कसा अधिक सरस व मनोज्ञ कवि आहे, हे त्यांच्या ग्रंथांतील अनेक उतारे देऊन त्यांनीं दाखविले होते. त्यांचे चुलते

कै. अण्णासाहेब आपटे यांजबरोबरही त्यांचा या विषयासंबंधानें पुष्कळ वेळां वादविवाद होई. हरि आपली बाजू मोठ्या त्वेपानें पण मार्मिक रीतीनें प्रतिपादन करीत आहे हें पाहून अण्णासाहेबांना कौतुकच वाटे. त्यांचा हा वाद-विवाद नुसता तोंडातोंडीच नव्हे तर कित्येक वेळां पत्रव्यवहारानेही चालत असे.

केसरीवरील श्लोकाचें भाषांतर.

याच सालांत “ स्थितिं नो रे दध्याः ” हा जो जगन्नाथ पंडिताचा श्लोक केसरीवर येतो त्याचें पद्य भाषांतर करून हरिभाऊंनीं केसरीकारांकडे विद्यार्थी या सहीनें पाठविलें होतें. हरिभाऊंनीं या श्लोकावर आपली सही करून तो पाठविला असता तर आगरकरांनीं अर्थातच त्यास योग्य स्थान दिलें असतें. कारण त्यांच्या आवडत्या हरीकडून आलेल्या श्लोकाचा त्यांनीं केव्हांही अन्वेष केला नसता. पण बिनसहीनें आलेल्या या श्लोकास त्यांनीं बिनतक्रार योग्य स्थळ दिलें यांत हरिभाऊंच्या काव्यविशारदतेची विशेषच पारस्व झाली असें म्हणावें लागतें. केसरीकरितां त्यांनीं जो श्लोक पाठविला तो खालीलप्रमाणें होता.

द्विपेंद्राच्या नाथा क्षणभरिहि या दुर्धर वनीं ,
मदान्धा रे येथें वसति करणें आण न मनीं;
गजांच्या भ्रांतीनें प्रखर नखरांनीं गुरुशिला
विदारोनी आहे बव गिरिमधें सिंह निजला.

मोजक्या शब्दांत आणि सुबोध रीतीनें भाषांतर करण्याच्या कामीं हरिभाऊंचा कसा हातखंडा असे, याची साधारण कल्पना यावरून येणार आहे. आणि हा श्लोक वयाच्या सतराव्या वर्षीं हरिभाऊंनीं केला ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. 'लॉगफेलोच्या साम ऑफ लाईफचें "जीवितसार" या नांवानें हरिभाऊंनीं जें कविताबद्ध भाषांतर केलें आहे त्यावरूनही त्यांची काव्याचें भाषांतर करण्याची हातोटी उत्कृष्ट रीतीनें दिसून येते.

शिष्यजनविलाप,

याच्या दुसऱ्या सालीं विष्णुशास्त्री धिपळूणकर यांच्या निधनाचा अत्यंत शोचनीय व जनतेचीं हृदये दुःस्मित करणारा प्रसंग घडून आला, त्यावेळीं हरिभाऊंनीं “ शिष्यजनविलाप ” हें काव्य केलें. शास्त्रीबुवाची विद्वत्ता, त्यांच्या भाषेचा जोरकसपणा, त्यांचा देशहिततत्परता, पुण्यपत्तनांत त्यांनीं निर्माण

केलेल्या वेगवेगळ्या संस्था वगैरेंचें या काव्यांत फारच हृदयंगम रीतीनें वर्णन केलें आहे. काव्यांत उपयोजिलेले कित्येक अलंकार चांगल्या नाणावलेल्या कवीलाही भूषविण्यासारखे आहेत. त्यांची ही कविता अर्थात् त्यांच्या नांवानें प्रसिद्ध झाली नाही. पण काव्याचा प्रसाद व सरसता ही पाहून तें निर्माण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचो सर्वजण प्रशंसा कळूं लागले. शास्त्रीबुवांच्या मृत्यूबद्दल दुःख प्रदर्शित करण्याकरितां न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये सभा भरली, त्यावेळीं परलोकवासी गोपाळराव आगरकर यांनीं या काव्यांतील निवडक भाग सर्व विद्यार्थी-जनाला वाचून दाखविला व असें काव्य निर्माण करणारे विद्यार्थी ज्या शिक्षण-संस्थेत निपजतात त्या संस्थेचा भविष्यत्काळ सरोसरच उत्कर्षमय होणार अशी खूणगांठ बांधण्यास कांहीं हरकत नाही असें सद्गदित अंतःकरणानें उद्गार काढले. या पुस्तकाच्या बहुतेक प्रती विद्यार्थ्यांतच खपल्या आणि त्या अवघ्या दोनच महिन्यांत खपल्या.

अथ लावण्याची हतोटी.

याच सुमारास हरिभाऊ शाकुंतल वाचीत असत. त्यांत पांचव्या अंकांत दुष्यंताचे तोंडी—

स्त्रीणामशिक्षितपदुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥

असा श्लोक आहे. स्त्रियांचो उपजत हुषारी पशुपक्ष्यांमध्येसुद्धां दिसून येते, मग ती सुबुद्ध अशा मनुष्यप्राण्यांतहि दिसून यावी यांत आश्चर्य तें काय ! हा या श्लोकाचा भावार्थ समजण्यांत येतो, पण केवळ एवढाच त्याचा अर्थ असता तर शकुंतलेला इतकें राग येण्याचें कारण नव्हतें. तिनें यानंतर राजाला जें उत्तर दिलें आहे तें राजाच्या या भाषणानें आपल्या दुःखावर डागण्या बसल्या या भावनेनें दिलें आहे. तेव्हां या श्लोकाचा जो उत्तान अर्थ दिसत आहे त्याहून वेगळा कांहीं अर्थ निघूं शकेल कीं काय असा विचार येऊन हरिभाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनीं आपल्या “मौजेच्या चार घटका” या पुस्तकांत शाकुंतलाचें जें भाषांतर दिलें आहे, त्यांत त्यांनीं ‘अमानुषीषु’ या पदाचा, अप्सरांमध्ये किंवा देवागनांमध्ये असाही अर्थ करतां येण्यासारखा आहे असें ध्वनित केलें आहे. हा

धागा घेऊन या श्लोकानें 'साण तशी माती' असेंच दर्शविण्याचा दुष्यंताचा हेतु असणें कसें संभवनीय आहे हें हरिभाऊंनीं एका प्रसंगीं स्पष्ट केले. स्त्रियांचा उपजत चाणाक्षपणा अंप्तरांमध्ये नेहमींच दिसून येतो, मग मेनकसारख्या ज्या प्रमुख अंपतरा आहेत त्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे. देवांच्या वेश्या (परभृताः) आपल्या अपत्यांचें ब्राह्मणांकडून संगोपन व्हावें अशी अंतरिक्षांत जाण्याची तजवीज करितात, वगैरे या श्लोकाचा अर्थ त्यांनीं लावला व प्रोफेसर परशराम नारायण पाटणकर यांनीं आपल्या शाकुंतलाच्या प्रस्तावनेत तो विशेष मार्मिक आहे असें वाटल्यावरून दिला.

विद्यार्थ्यांची गुरुवरील टीका.

हरिभाऊंना परीक्षेंत यश आलें नाहीं, तरी त्यांचा अधिकार फार मोठा होता हें अल्पवयांतच कसें निदर्शनास आलें याचे आतांपर्यंत कांहीं मासले दाखविले. पण वस्तुतः त्यांच्या लेखनक्रियेला त्यांच्या वयाच्या १४ व्या वर्षीच प्रारंभ झाला. इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत असतांनाच त्यांनीं " पांडुरंग हरि " या नांवाच्या पुस्तकाचे बरेचसे भाषांतर केले होते. ज्या वयांत मुलांना वर्गातील निबंध लिहिण्याचीही मारामार पडते त्या वयांत हरिभाऊंच्या लेखनक्रियेस प्रारंभ होवा, ही गोष्ट वाज्यसाम्राज्यांत पुढें जें त्यांनीं अद्वितीय स्थान मिळविलें याची सूचक नव्हती असें कोण म्हणेल ? प. वा. गोपाळराव आगरकर यांनीं केलेले हॅम्लेटचे भाषांतर विकारविलसित या नांवानें प्रसिद्ध झालें. त्यावर निबंध-चंद्रिका मासिकांत हरिभाऊंनीं सन १८८२ सालीं एक टीकात्मक लेख लिहिला. यावेळीं हारिभाऊं हे विद्यार्थीच होते. आपल्या विद्यार्थ्यांनीं आपल्या पुस्तकावर ७२ पृष्ठांचा एक टीकात्मक लेख लिहिला हें पाहून आगरकरांना अर्थातच परमावर्धाचे कौतुक वाटलें आणि त्याबद्दल त्यांनीं हरिभाऊंची वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांसमोर प्रशंसाही केली. कै. नारायण बापूजी कानिटकर यांच्या रोमिओ अँड ज्यूलिएट या नाटकाच्या भाषांतरावरही त्यांनीं विस्तृत व सांगोपांग टीका केली होती.

हरिभाऊंचा शेक्सपियरचा व्यासंग विशेष असे आणि त्या व्यासंगाला १७१८ वर्षांच्या अल्प वयांतच साधारण प्रगल्भ स्वरूप आलें होतें हें वरील हकीकतीवरून समजून येईलच. शेक्सपियर हा त्यांचा आवडता कावी होता. शेक्सपियरची नाटके व त्यावरील विद्वान् ग्रंथकारांची परीक्षणे यांचा त्यांनीं फारच

पंचविशीच्या आंतील लेखनव्यवसाय.

२२

चांगला अभ्यास केला होता. शेक्सपिअरचें एक विस्तृत परीक्षण करावें असा विचार ठरवून त्यांनीं जे थोडे लेख लिहिले ते चित्रमयजगतांत प्रसिद्धी झाले आहेत, पण पुढें तें काम तसेंच अपुरें राहिलें. हें परीक्षण समाप्त करण्यास हरिभाऊ वांचले असते तर त्यामुळे महाराष्ट्रवाङ्मयांत उत्कृष्ट प्रकारची भर पडली असती यांत संशय नाही. शेक्सपिअरच्या सप्तपद्याचेंही (सॉनेट्स) भाषांतर त्यांनीं सुरू केलें होतें. त्याचा सरासरी तृतीयांश भाग लिहूनही तयार झाला आहे. तेवढा जरी प्रसिद्ध झाला तरी कवि या दृष्टीने शेक्सपिअरची योग्यता केवढी मोठी होती हें मराठी वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही.

युनिव्हर्सिटीचे परीक्षक.

हरिभाऊंना परीक्षेच्या कामांत यश आलें नाही तरी पण त्यांचा विद्याव्यासंग असंडित रीतीनें चालल्यामुळे युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उणीव त्यांना केव्हांही भासली नाही. किंबहुना सतत परिशीलनानें त्यांना एवढा अधिकार झाला होता कीं, पदवी मिळविण्याच्या दृष्टीनें ज्या युनिव्हर्सिटींत प्रवेश मिळतां मिळतां त्यांना मारामार झाली त्याच युनिव्हर्सिटीनें आपल्या अभ्यासप्रणालींतील अत्युच्च परीक्षेला त्यांना सतत दहा वर्षे परीक्षक नेमून त्यांच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला. युनिव्हर्सिटीच्या कामाची दिशा ठरविणाऱ्या सेनेटचेही ते सभासद होते. विल्सन फायलॉजिकल लेक्चररशिपची जी जागा प्रायः पदवांधराचे वांट्याला यावयाची तीही हरिभाऊंना स. १९१५ मध्ये मिळाली होती. त्यांची ही व्याख्यानं झालीं त्यावेळेस श्रोत्यांची नेहमींच्या मानानें बरीच गर्दी जमत असे. युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उपाधी नसतांही केवळ आपल्या आंगच्या पात्रतेनें विद्वानांच्या समाजांत प्रमुखस्थान मिळविल्याचीं हरिभाऊंच्यासारखीं उदाहरणें कोठेंही झालें तरी थोडींच असावयाचीं. पुढील आयुष्यक्रमांत काय करावयाचें हें ज्याचें आधीं ठरलेलें असतें असे विद्यार्थी फारच थोडे सांपडतील. हरिभाऊ अशा थोड्या विद्यार्थ्यांपैकींच एक होते.

आयुष्यक्रमाचें ध्येय.

“ शिष्यजनविलाप ” या काव्याच्या शेवटच्या म्हणजे ८९ व्या श्लोकांत त्यांनीं आपलें हें ध्येय स्पष्टपणें सांगितलें आहे. शास्त्रीचुवानीं ज्या निरनिराळ्या शिक्षणप्रसारक संस्था स्थापन केल्या त्यां चालविणें नूतन पिढीचें कसें कर्तव्य आहे हें सांगताना हरिभाऊ या काव्यांत म्हणतातः—

युष्मच्छिक्षणवारिधीमधिं अम्ही जे मग्नसे राहिलों,
वैयर्थ्या जरि जाउं देउांचे तथा, जन्मा कशाला अलों ?
जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्यें तुवां स्थापिला,
तो तो चालविण्यास जन्म खरचूं सारा अम्ही आपुला

शास्त्रीबुवांनीं व त्यांच्या सहकारी मित्रांनीं जें कार्य आरंभिलें होतें तें आम्ही अव्याहत पुढें चालवूं, ही जी हरिभाऊंनीं या श्लोकांत शिष्यजनांच्या वतीनें प्रतिज्ञा केली आहे ती केवळ काव्यसृष्टींतच न ठेवितां प्रत्यक्ष व्यवहारांतही त्यांनीं तिची पूर्तता केली. विद्यालय, मुद्रणालय व पुस्तकालय हे शिक्षणप्रसाराचें आधुनिक कालांतिले प्रस्थानत्रयच होय. शास्त्रीबुवांनीं या तिन्ही साधनांचा आश्रय करून समाजांत ज्ञानप्रसार करण्याचा संकल्प केला. हरिभाऊंनींही आपल्या आयुष्यक्रमांत याच कार्याची परिपूर्ती करण्यास अगदीं अल्प वयांतच प्रारंभ करून, तो अव्याहत ३०।३२ वर्षांच्या परिश्रमानें उत्कृष्ट गीतीनें कसा तडीस नेला, याची त्यांच्या या चरित्रा-वचन वाचकांना निदान स्थूल कल्पना येईल अशी आशा आहे.

पुनः तोच निकाल झाला !

हरिभाऊंनीं एलएल. बी. व्हावें निदान वकिलीची परीक्षा तरी द्यावी अशी त्यांच्या चुलत्यांची व इतर आप्तेष्टांची फार इच्छा होती. पण पुढें जें कधींच घडावयाचें नव्हतें तें कसें घडून येणार ? अण्णासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें हरिभाऊंना वकिल होतां आलें नाहीं. पण पुढें त्यांनीं जी समाजाची वकिली करून त्यांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला तो पहातां, ते केवळ पैशाकरितां भाडोत्री वकिल झाले नाहींत, हें सुदैवच समजलें पाहिजे. त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांचें हरिभाऊंदर पुत्रवत् प्रेम असे. पण हरिभाऊंचा विद्याभ्यास नीट रीतीनें तडीस गेला नाहीं याबद्दल त्यांचीही हरिभाऊं-वर थोडीशी नाराजी झाली. ही नाराजी अर्थांतच प्रेममूलक होती. वकिली नाहीं तर नाहीं, पण मुलाला कांहीं तरी धंदा लावून द्यावा या हेतूनें अण्णासाहेबांनीं त्यांना मुंबईस नेलें व तेथें जगदीश्वर प्रेसमध्ये छापसान्याचें काम शिकण्यास ठेविलें. पण शिकणें म्हटलें म्हणजे त्याला कांहीं तरी नियंत्रण व शिस्त लागते. त्यास लोकांनीं घालून दिलेल्या मार्गांनिं निमूटपणें जाण्यासारखा आज्ञा-धारकपणा किंबहुना अंधविश्वासही लागतो. त्याचें हरिभाऊंच्या ठिकाणीं असावें

तसें वास्तव्य नसल्यामुळे याही ठिकाणीं दुसऱ्यानें ठरविलेल्या धंद्याची वेसण आपल्या नाकांत अडकवून घेण्याची त्यांनीं चुकवाचुकव केली आणि अखेर त्यांच्या पूर्वपरंपरेप्रमाणेंच ते या छापखान्याच्या परीक्षेंतही नापास झाले ! सिके जोडणें, मशीनवर जाण्यास फर्मा तयार करणें, मशीनची माहिती मिळविणें, फर्मा जुळविणें, कागद मोडणें, छपाईचा आकार ठरविणें वगैरे छापखान्या संबंधांतल्या सर्व गोष्टींची माहिती पुढें आनंदाश्रमांतील पुस्तकप्रकाशनाचें काम चालविण्यासंबंधांत हरिभाऊंना उपयोगी पडावी या हेतूनेंच अण्णासाहेबांनीं त्यांना मुंबईत जगदीश्वर छापखान्यांत ठेविलें होतें. पण त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणेंच झाला. आपल्या प्रिय भगिनी श्रीमती काशीताई कानिटकर व प्रिय मित्र रा० कृष्णाजी केशव गोसले यांना त्यांनीं त्या वेळीं पत्र लिहिलीं त्यांत, “ हरे नारायण आपटे व परीक्षा यांचें अत्यंत वाकडें कसें आहे हें सुप्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणेंच आम्ही येथील परीक्षेंतही नापास झालों ! ” अशा आशयाचा मजकूर होता.

हरिभाऊंचा वाणेदारपणा.

जगदीश्वर प्रेसमधील शिक्षणाचा अशा तऱ्हेनें निकाल लागल्यानंतर अण्णासाहेबांनीं “हरिभाऊंस” एक पुस्तकप्रकाशनाची कंपनी काढण्यास सांगितलें. पण हरिभाऊंनीं ‘ माझ्यानें तें काम होणार नाही. व त्यांत नड येईल ’ असें स्पष्ट सांगितलें. पुढें त्यांनीं करमणूक काढली. तेव्हां अण्णासाहेबांनीं त्यांस एक पत्र पाठवून खडखडीत सांगितलें कीं ‘ तूं जर माझी कोणतीच गोष्ट ऐकत नाहीस तर तुला मजकडून एक कपदीकसुद्धां मिळणार नाही. ’ या पत्राचें उत्तर हरिभाऊंनींही तसेंच लिहिलें, व अण्णासाहेबांस कळविलें कीं, “ मीं तुमच्या पेशाची केव्हांच आशा केली नाही, तुमचा स्वकर्णार्जिन पैसा आहे. तुम्ही त्यांचे मालक आहांत, त्यावर माझा डोळा स्वप्नांत सुद्धां नव्हता व आतांही नाही. ” सरोसरीच हा प्रसंग मोठा आणीबाणीचा होता. “ दुसऱ्याचें म्हणणें अगदीं निरुपयोगी, किंबहुना दुसऱ्याचें म्हणणें मुळींच नसलें पाहिजे ! ” अशी भयंकर दिव्यांतील दादासाहेबांच्याप्रमाणें अण्णासाहेबांचो प्रवृत्ति नसल्यामुळे त्यांनीं हा वाद विकोपास न जाऊं देतां थोडक्यांतच मिळतें घेतलें व हरिभाऊंची आनंदाश्रमावर स्थापना केली.

प्रकरण चवथें.

मधली स्थिति.

मनोज्ञ मन्वंतराचा पाया.

पुढें आपण उत्कृष्ट लेखक होणार याची स्पष्ट सूचना देणारे। हरिभाऊंच्या हातून जे लहान सहान प्रयत्न झाले त्याची साधारण माहिती यापूर्वी दिलीच आहे. हे सर्व प्रयत्न त्यांच्या विशी एकविंशति झालेले. यांत सर्वांत श्रेष्ठ व हरिभाऊंच्या अकाल परिपक्वतेची स्पष्ट जाणीव उत्पन्न करून देणारा त्यांचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यांची 'मधली स्थिति' ही कादंबरी होय. या कादंबरीची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. हें पुस्तक १८८५ साली प्रसिद्ध झालें. पण हरिभाऊंच्या कल्पनेनें तें यापूर्वीच एकदोन वर्षे लिहून निघालें असावें. या वेळीं हरिभाऊंचा रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्यांचा विशेष व्यासंग असे. प्रथम वयांत शास्त्रीबुवा हेच त्यांचे आदर्श होते. आणि शास्त्रीबुवांनीं हवा तो विचार सुगमरीतीनें प्रदर्शित करण्याचें मराठी भाषेस सामर्थ्य आणलें तें रेनॉल्डसच्या वाचनामुळेच होय, असा त्या वेळीं लोकप्रवाद असल्यामुळे हरिभाऊंही या कादंबऱ्या वाचात असत. यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर जो परिणाम झाला तो त्यांना जन्मभर भोगावा लागला. रेनॉल्डसची 'ओल्ड लंडन' या नांवाची एक कादंबरी आहे. तिलाच मराठी पेहराव चढवून ती महाराष्ट्रवाचकांपुढें ठेवावी असा हरिभाऊंचा प्रथम मनोदय होता. त्याप्रमाणें या पुस्तकाचें पहिलें प्रकरण भाषांतरमय आहे. पण परक्याच्या कल्पनाशक्तींवर चरितार्थ चालविणें मोठेंसें भ्रूषणावह नाहीं असें वाटूनच कीं काय, हरिभाऊंनीं तो नाद सोडून दिला व या पुस्तकाच्या दुसऱ्याच प्रकरणापासून स्वतंत्र रीतीनें ग्रंथरचना करण्यास सुरवात केली. ग्रंथाचीं कांहीं प्रकरणें तयार झालीं, तीं त्यांनीं आपल्या कांहीं मित्रांना दाखविलीं. तीं पाहून त्यांचे कित्येक स्नेही अर्थांतच चकित होऊन गेले. मराठी भाषेतोळ एका नवीन पण, मनोज्ञ मन्वंतराचा हा पायाच होय असें त्यांना वाटलें. पण हें पुस्तक छापून कसें निघावें ही विवंचना सर्वांपुढें येऊन

उभी राहिली. शेवटीं त्यांच्या एका स्नेहाने येथील पुणेवैभवाचे मालक प. वा. शंकरराव केळकर यांना त्याबद्दल विचारलें. रा. केळकर हे जुन्या मताचे कट्टे अभिमानी होते. या पुस्तकाचा प्रतिपाद्यविषय सुधारका मताचा आहे हें समजूनही त्यांनीं हें पुस्तक पुणेवैभवांत छापण्याचें कबूल केलें. ही एकच गोष्ट हरिभाऊंच्या रचनासौष्ठवाची साक्ष पटविते. रा. केळकर यांनीं कबूल केल्याप्रमाणें हें पुस्तक दरमहा पुणेवैभवास जोडलेल्या एका जादा पुरवणींत खंडशः प्रसिद्ध होऊं लागलें.

कादंबऱ्यांचें उद्दिष्ट.

पहिलें प्रकरण ज्या अंकांत प्रसिद्ध झालें त्या अंकांतच 'कादंबऱ्यांचें उद्दिष्ट' या मथळ्याखालीं एक सुंदर अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. कादंबऱ्यांचा उद्देश मनोरंजन हा आहेच, पण त्याबरोबरच समाजाला सद्बोध करून त्यास सन्मार्गास लावण्याचें सत्कार्य कादंबऱ्यांच्या हानून होणें जरूर आहे, असें या लेखांत प्रतिपादन करण्यांत आलें होतें. हा लेख हरिभाऊंचाच होता. हरिभाऊंनीं या लेखांत निदर्शित केलेला कादंबऱ्यांचा उद्देश त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं किती उत्कृष्ट तऱ्हेनें सफल केला हें महाराष्ट्राचक जाणतच आहेत. साधारण कादंबरी म्हटली कीं तें हलक्या दर्जाचें वाङ्मय, म्हणून लोकांनीं नाकें मुरडलीच म्हणून समजावें. पण हरिभाऊंची ही कादंबरी प्रसिद्ध होऊं लागली तेव्हां समाजांत खळबळ उडवून देण्याचे कामीं अशा प्रकारचें वाङ्मय किती सामर्थ्यवान् असतें हें लोकांच्या निदर्शनास आलें.

मधल्या स्थितीचीं दोन प्रकरणें प्रकाशित होतांच पुण्याचेंच नव्हे, तर सर्व महाराष्ट्रीय वाङ्मयाचें वैभव वाढविणारा हा रचनाकर्ता कोण, हें जाणण्याची सबुद्ध समाजांत तीव्र लालसा उत्पन्न व्हावी हें स्वाभाविकच होतें. या पुस्तकाचा कर्ता कोण हें कांहीं दिवस अज्ञातच होतें. प. वा. शंकर मोरो रानडे, रावबहादूर काशिनाथ नारायण साने, रा. व. विष्णु मोरेश्वर महाजनी वगैरे गृहस्थानीं पुणेवैभवकर्त्याला पत्रें लिहून "मधली स्थिति" निर्माण करणाराची मनःपूर्वक प्रशंसा केली. प. वा. शंकर मोरोनीं तर आपल्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, या कादंबरीचें प्रकाशित प्रकरण वाचून झाल्यानंतर, पुढचें प्रकरण हातीं केव्हां येईल, असें मनाला वाटूं लागतें. हरिभाऊंना लिहिण्याची स्फूर्ती प्रथम ज्यांच्या-मुळे झाली त्यांत शंकर मोरो रानडे यांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे. त्यांच्या

नाट्यकथार्णवानेंच हरिभाऊंच्यामध्ये लेखनप्रवृत्ति उत्पन्न केली. अशा गृहस्थांच्या तोंडून आपल्या कृतीची प्रशंसा झालेली पाहून हरिभाऊंना अर्थात धन्यताच घाटली असली पाहिजे. या कादंबरीचें जनकत्व हरिभाऊंकडेच आहे ही गोष्ट बाहेर आली त्यावेळीं त्यांच्याचहून पूर्वीच ज्यांच्या मनांत आदर होता, त्यांचा तो दुणावला व ज्यांना या पुस्तकाच्या योगानेंच हरिभाऊंची माहिती झाली त्यांच्या मनांत तो उत्पन्न झाला.

प्रतिभेचा प्रभाव.

कादंबऱ्यांच्या मालिकेंतील हरिभाऊंचें हें पहिलेंच पुस्तक. अगदीं लहान वयांत लिहिलेले. चांगल्या अनुभवी व चाणाक्ष माणसासही मनुष्यस्वभावाचे जे कप्पे सांपडणें कठीण ते हरिभाऊंना अगदीं अल्पवयांत कसे उघडे करून दाखवितां आले असा किंत्वेकांपुढें प्रश्न उभा राहिल आणि त्याचें एकच उत्तर द्यावयाचें म्हणजे हा सर्व प्रतिभेचा प्रभाव होय. या पुस्तकांत वाचकांनीं नमूद करून ठेवण्यासारखे किंबहुना पाठ करण्यासारखे असे वर्णनात्मक किंवा विचारात्मक अनेक उतारे सांपडतील. याचें कारण हें पुस्तक अगदीं तारुण्यावस्थेंत लिहिलेले आहे, हेंच असावें. लहानपणींच हातांत पुष्कळ पैसा आला म्हणजे तो किती खर्च करूं आणि कसा खर्च करूं असें मनुष्यास होळें लागतें, त्याप्रमाणेंच अकालपरिपक्व अशी प्रतिभा ज्यास लाभते त्या ग्रंथकाराची गोष्ट होय. त्यांच्या पहिल्या पहिल्या ग्रंथांतून सुविचाराचे फवारे, कल्पनेच्या भरान्या व वर्णनाच्या बहारी यांची विशेष गर्दी उसळून गेलेली दिसते. एखाद्या सभेस किंवा सार्वजनिक समारंभास, समाजास अपरिचित अशा माणसास प्रथमच जावयाचें झाल्यास, तो जसा अगदीं व्यवस्थित व नीटनेटका पोषाक करून जातो व सर्दांचें लक्ष आपल्याकडे जाऊन आपल्याला मानाची जागा मिळावी म्हणून खटपट करित असतो, त्याप्रमाणेंच तरुण ग्रंथकाराचीही स्थिति असते. आपल्या पुस्तकाचें विद्वान् लोकांकडून योग्य रीतीनें गुणग्रहण व्हावें या इच्छेनें तो साहाजिकच आपल्या शक्तीचें त्यांत सारसर्वस्व ओतण्याचा कसा प्रयत्न करितो, याचा हें पुस्तक एक मासला होय, अशी वाचकांची सात्री झाल्यावांचून रहाणार नाही.

हरिभाऊंची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, कादंबऱ्यांतील भूमिकांशीं तादात्म्य द्यावयाची त्यांची हातोटी, व सर्व कथानक जणूं काय आपल्या समोरच चालले

आहे, किंबहुना आपण स्वतः त्या कथानकांतीलच एक घटक आहो असा आभास उत्पन्न करण्याचें त्यांचें अप्रतिम कौशल्य त्यांच्या या अगदीं तारुण्यांत लिहिलेल्या कादंबरींतही चांगल्या रीतीनें दिसून येतें.

डग्गा व बाह्या.

या पुस्तकांत त्यांनीं वेश्येच्या घराचें जें वर्णन केले आहे तें इतकें हुबेहूब साधलें कीं, तें पाहून हा माणूस अष्टौप्रहर वेश्येच्या घरांच काळ घालविणारा असला पाहिजे, असे येथील एका प्रमुख वेश्येनें त्या वेळीं उद्गार काढले होते. याच प्रकरणांत एका बैठकीचें वर्णन देतांना, त्या ठिकाणीं बाह्या आणि डग्गा होता, असें हरिभाऊंनीं म्हटलें आहे. ही त्यांची अर्थातच चूक होती. डग्गासच बाह्या म्हणतात. डग्गा आणि तबला असें हरिभाऊंना म्हणावयाचें होतें त्या ठिकाणीं त्यांनीं वरीलप्रमाणें चूक केली आहे, ही गोष्टही त्या वेश्येच्या निदर्शनास आली. दुसऱ्याकडून माहिती मिळवूनच यानें हें वर्णन लिहिलें आहे ही गोष्ट यावरून त्या चाणाक्ष वेश्येनें ओळखली व हरिभाऊंबद्दल तिचा पहिला संशय अर्थातच नाहीसा झाला.

पतित स्त्रियांबद्दलही सदयता.

हरिभाऊंचें मनुष्यस्वभावाचें अवलोकन सूक्ष्म व मोठें मार्भिक होतें. मनुष्य-स्वभावाचे दोषहि ते मोठ्या रसभारित रीतीनें वर्णन करीत. पण यांत त्यांची उपहासबुद्धि केव्हांही नसे. त्यांच्या वर्णनाच्या मुळाशीं नेहमीं सदयता वास करीत असे, हाच त्यांच्या कादंबऱ्यांतील विशेष होय. वेश्या झाल्या तरी त्या सर्वस्वी तिरस्करणीय नसून त्यांच्याही परावर्तनाचे प्रयत्न करणें जरूर आहे असेंच त्यांना वाटे. आणि या प्रश्नाचें एका कादंबरींत पृथक्करण करून त्यावर उपायही सुचविण्याचा हरिभाऊंचा विचार होता. या प्रश्नाप्रित्यर्थ त्यांची स्वतंत्र कादंबरी झाली नाही तरी कर्मयोगामध्यें नर्मदेची भूमिका रंगवून पतित स्त्रियांचाही उद्धार करणें कसें अवश्य आहे, याची त्यांनीं रूपरेखा दर्शविली आहे. भावानंदाच्या मठांत असलेल्या संस्थासमुदायांपैकी पतित स्त्रियांच्या उद्दाराकरितांही एक नमुनेदार संस्था चालली होती. त्या संस्थेतच शेवटीं नर्मदेला जावें लागलें. स्त्रिया पतित होतात त्या प्रायः पुरुषांच्याच फुसलावणीनें होतात. अशा स्थितींत ज्यांना कृतकर्माबद्दल सरोवरच पश्चात्ताप होत आहे, अशांना शिष्टसमाजांत परत येण्याचा मार्ग मोकळां कां राहूं नये, हा प्रश्नच

नर्मदेच्या भूमिकेवरून हरिभाऊंनीं उपस्थित केला आहे. यावरून हरिभाऊंच्या सदयतेचा व सामाजिक सुधारणेच्या संकल्पित कार्यांचा परिघ किती पळेदार होता हें दिसून येतें.

प्रत्यक्ष घडलेलें उदाहरण.

त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांच्या पत्नी वारल्यानंतरचा त्यांचा आयुष्यक्रम कशा प्रकारचा होता याची ओझरती सूचना वाचकांना पहिल्या प्रकरणावरून मिळाली असेलच. अण्णासाहेबांना अपत्य नसल्यामुळे त्यांची सर्व इस्टेट हरिभाऊंनाच मिळणार ही गोष्ट साधारण ठरल्यासारखीच होती. अर्थात् त्यांच्याजवळ असलेल्या बाईना हरिभाऊंचें मुंबईस जाणें येणें तितकें स्वतः नसे. तरी पण त्या बाई मोठ्या हुषार व चाणाक्ष होत्या. हरिभाऊ हा साधारण माणसांपैकी नव्हे, हें त्यांनींही ओळखले. अशा हुषार बाईवर असला अवनत आयुष्यक्रम घालविण्याचा प्रसंग यावा याबद्दल हरिभाऊंनाही वाईट वाटे. त्यांनीं सहज बोलण्याचालण्यांत निघालेल्या इतर गोष्टींबरोबर बाईजवळ याबद्दलचें दिग्दर्शनही केले. त्याचा परिणाम बाईच्या मनावर तत्काळ घडला नसला तरी तेवढ्यानेच त्यांच्या ठिकाणीं पश्चात्तापाचें बीजारोपण झाल्याशिवाय राहिलें नाहीं. पुढें बाईचीं त्याच आयुष्यक्रमांत अनेक परिवर्तनें होऊन बऱ्याच वर्षांनीं त्या पुण्यास रहावयास आल्या. त्या वेळीं हरिभाऊंच्या उपदेशाची आठवण होऊन, आपल्या द्रव्याचा काहीं सत्कार्यांसाठीं उपयोग करावा अशी त्यांच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हा त्यांनीं हरिभाऊंच्याच सहचरानें येथील एका उपयुक्त संस्थेस दहा हजार रुपयांची देणगी दिली. ही देणगी स्वीकारावी किंवा न स्वीकारावी याबद्दल संस्थेच्या चालकांना बराच विचार पडला. पण रुनकर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला असतांही वेश्येसारख्या एका विशिष्ट वर्गास आपली उन्नति करण्याचें द्वार समाजानें कां बंद ठेवावें, ही विचारसरणी हरिभाऊंनीं चालकांपुढें मांडली व अखेर बाईच्या इच्छेप्रमाण त्यांची देणगी स्वीकारली गेली.

आपल्या समाजांत स्त्रिया आधींच परावश. त्यांतही नवरा दुर्व्यसनी असला म्हणजे त्यांचे हाल कसे होतात हें या पुस्तकांत हरिभाऊंनीं दाखविलें आहे. दारूच्या व्यसनामुळे मनुष्याच्या द्रव्याची हानि होते, शरीराची हानि होते, लौकिकाची हानि होते वगैरे त्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांस प्राधान्य न देतां अशा व्यसनी माणसाच्या बायकोस किती त्रास होतो, प्रसंगीं तिचा जन्मही वायां जाण्याची कशी भीति

असते हेंच वाचकांच्या मनावर ठसविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु दिसतो. याचें कारण दुसरें काहीं नसून स्त्रियांबद्दलचें त्यांचें दाक्षिण्य, त्यांच्या हिताबद्दलची त्यांची कळकळ, त्यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाबद्दलचा त्यांना वाटणारा द्वेष हांच होत. स्त्रियांची आधींच हीन असलेली स्थिति अधिकच हीनतर अवस्थेंत समाजापुढें येऊन समाजास त्यांच्यांबद्दल तत्काळ कळवळा उत्पन्न व्हावा हाच मद्यपी लोक निवडून त्यांचें चरित्र आपल्या कादंबरींत ग्रथित करण्याचा हरिभाऊंचा उद्देश स्पष्ट दिसतो. आणि तेंच कार्य या कादंबरीनें केलेलें आहे.

दुर्व्यसनी लोकांचा अड्डा.

‘ मधली स्थिति ’ या कादंबरीचें कथानक हरिभाऊंनीं कसें जमविलें, याचें पुष्कळांना गूढ पडेल. पण कादंबऱ्यांत वर्णन केलेली स्थिति त्यांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीनें रंगविलेली असली तरी तिचें मूळ स्वरूप त्यांनीं वस्तुसृष्टींत पाहिलें होतें. यथे शनीच्या पाराजवळ दुर्व्यसनी लोकांचा एक अड्डा होता, तेथें हरिभाऊंचें जाणें येणें असे. हरिभाऊंसारखा सुशिक्षित मनुष्य आपल्या कंपनींत असणें हा या लोकांना मोठेपणाच वाटे. त्यांतील सर्व लोक हरिभाऊंना आदरानें वागवीत. प्रथम प्रथम हरिभाऊंच्यादेखत ते आपल्या दुर्व्यसनांचे प्रकार करण्यास लाजत असत. परंतु पुढें परिचयानें भीड चेंपत गेल्यामुळें हरिभाऊंस साक्ष ठेवूनही ते बेलाशक बाटल्या तोंडाला लावूं लागले ! हरिभाऊ हे अर्थातच केवळ निरीक्षकांचेंच काम करीत असत. ते असल्या प्रकारापासून तेव्हांच काय, पण पुढेही आजन्म निर्लेप असत. विनायकराव, गोविंदराव वगैरे पात्रें याच आखाड्यांतील होत. या कादंबरींतील कित्येक भूमिकांचें रूपवर्णनही या आखाड्यांतील कित्येक मनुष्यांशीं तंतोतंत जमलें असें कित्येक माहितगार माणसें सांगतात.

सद्दुर्तनाचा खंबीर पाया.

मधली स्थिति प्रसिद्ध होऊं लागतांच हरिभाऊ काहीं भलत्याच नादाला लागले नसतील ना ! अशी कित्येकांना शंका येऊं लागली. प्रत्यक्ष त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांचेही मन हरिभाऊंच्यासंबंधानें क्षणैक संशयग्रस्त झालें, पण यासंबंधानें बोलणें निघालें असतांना रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी म्हणाले, “ मुलाचा अधिकार मोठा आहे. त्याच्याबद्दल असला भलता संशय घेऊं

नका. दुर्वृत्त लोकांना सुमार्गावर आणण्याकरितांच ज्यांचा जन्म ते स्वतः दुर्मागीं कधीही होत नसतात. ” हरिभाऊंच्या यानंतरच्या कामगिरीनें हें सर्व संशयपटल आपोआपच दूर झालें. हरिभाऊ लहानपणापासूनच स्वतंत्र असत. वडील नोकरीच्या निमित्तानें बाहेरगांवीं असणार, चुलत्यांचें वास्तव्य वकिलीच्या घंटाच्या निमित्तानें मुंबईस असणार, अर्थात् त्यांच्या तरुण वयांत त्यांना दाबतें दडतें कोणीही नव्हतें. कोणत्या मंडळींत जावें आणि कोणत्या मंडळींत जाऊं नये याचा विधिनिषेध हरिभाऊंना नव्हता. एखादी सुगरण गृहिणी, प्रपंचाला लागणारी जी वस्तू जेथें सांपडेल तेथून ती पैदा करून जशी प्रपंचाची ठाक-ठिकी बसविते, त्याप्रमाणेंच आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा प्रपंच उभारण्यास निरनिराळ्या मनोरचना, निरनिराळे स्वभाव व निरनिराळ्या अभिरुचि असलेल्या व्यक्तींचें निरीक्षण करण्याचें हरिभाऊंचें काम अगदीं बालपणापासून सुरू झालें होतें. या महत्त्वाच्या कार्यामध्ये ते इतके निमग्न झाले होते कीं, दुर्व्यसनांचा विचार त्यांच्या मनांत येण्यास वाच नव्हती ! तरुणपणांत बिघडण्याच्या जितक्या म्हणून सोयी असतात त्या सर्व त्यांना अनुकूल होत्या; पण तितक्यांतूनही ते धुतल्या तांदळाप्रमाणें शुद्ध राहिले, इतकेंच नव्हे, तर इतरांचीही मनें दुर्वर्तनापासून परावृत्त करण्याचा त्यांनीं परिणामकारक रीतीनें प्रयत्न केला. यावरून त्यांचा सद्गुणाचा पाया किती खंबीर होता हें कोणासही समजून येण्यासारखें आहे.

स्थितियाचक कीं कालवाचक!

‘मधली स्थिति’ या नांवावरून हरिभाऊंना खालची स्थिति व वरची स्थिति या दोन कादंबऱ्या लिहावयाच्या असाव्यात, असा स्वाभाविकच तर्क होतो आणि तो साराही आहे. वरच्या स्थितीतील म्हणजे जहागीरदार, इनामदार, वगैरे लोक व खालच्या स्थितीतील म्हणजे अज्ञानपंकांत निमग्न झालेले अगदीं निरुष्ट स्थितीतील लोक यांना अनुलक्षून कथानकांची रचना करण्याचा त्यांचा उद्देश असावा असें वाटतें. ‘जग हें असें आहे’ या कादंबरींत खुपकाबाद संस्थानाचें त्यांनीं जें वर्णन दिलें आहे तें या हेतूच्या सिद्धयर्थच होय. महाराष्ट्रांतिल संस्थानांची ज्यांना माहीत आहे त्यांना हें जुनाट संस्थान कोणतें असावें हें चटकन समजून येणार आहे ! ‘मी’ प्रकरण ४१ मध्येहि त्यांनीं श्रीमंतांच्या परवशतेचें वर्णन केलें आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीवर एखादें कथा-

नक रचावें असा त्यांचा विचार होता. कदाचित् हे कथानक लालच्या स्थिती-
तील लोकांची हवाल दर्शविणारे झाले असते. " मधली स्थिति " हे शब्द
कालवाचक आहेत किंवा स्थितिवाचक आहेत असा संशय येणे स्वाभाविकच
आहे. हरिभाऊंनी ते शब्द दुसऱ्या अर्थी वापरले होते. पण माझे मित्र रा.
वाग्भट नागयण देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे, " मधली स्थिति म्हणजे इंग्रजी
शिक्षणाशी आमचा संबंध येण्यापूर्वीची स्थिति व त्या शिक्षणाने आमची मने
सुसंस्कृत होऊन आमच्या स्थितीची जाणीव होऊन स्वोन्नतीचे विचार सुशि-
क्षितांच्या डोळ्यांत येऊ लागले ही आजची स्थिति " असाही अर्थ करणे सयु-
क्तिक होईल. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांची यापुढे जी परिणति झाली आहे ती
पहातां हाच अर्थ सरा दिसतो. रा. वाग्भट नारायण देशपांडे यांचा " कै.
हरि नारायण आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या " हा जो निबंध नुकताच
प्रसिद्ध झाला आहे तो हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांची मांडणी कोणत्या धर्तीवर आहे
हे समजण्यास चांगला सहाय्यभूत होईल असे वाटते. हरिभाऊंच्या कादं-
बऱ्यांचे त्यांनी विशेष काळजीपूर्वक कसे अध्ययन केलेले आहे हे, त्यांचा हा
निबंध वाचला असता, कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून रहाणार नाही.

स्त्रियांच्या उन्नतीकरितां झटेन.

मधल्या स्थितीनंतर हरिभाऊंची दुसरी कादंबरी म्हणजे गणपतराव ही होय.
ही कादंबरी मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका या मासिकाच्या १८८७ व १८८८
सालांत प्रसिद्ध झाली आहे. तिची केवळ १८ प्रकरणेच होऊन ती तशीच अपूर्ण
स्थितीत राहिली. "विष्णुपंत व यमुना यांचे प्रेमळ चरित्र गाण्याचे माझ्या मनांत
फार आहे, तेव्हां त्यांचे ते चरित्र दुसऱ्या ठिकाणीं गात आहे, हे येथे सांगून ठेवू
नको कांय ! असे हरिभाऊंनी मधल्या स्थितीच्या अखेरीस आश्वासन देऊन ठेविले.
त्याप्रमाणे या दोन्ही भूमिका गणपतराव कादंबरीत आलेल्या आहेत. आपल्या समा-
जातील स्त्रियांची परवशता काढून टाकून त्यांची स्थिति सुधारल्याखेरीज आपली
उन्नति केव्हांहि होणार नाही. या विचाराचे काहूर गणपतरावासारख्या सुशिक्षित
व प्रगल्भ विचाराच्या माणसाच्या मनांत एकसारखे कसे उडून गेले आहे याचे
वर्णन हरिभाऊंनी या कादंबरीत केले आहे. स्त्रियांच्या परवशतेसंबंधाचे विचार
गणपतरावाच्या मनास सुचले ते मिलच्या ग्रंथाच्या वाचनानेच होत. " मिलसाहेब
आपण माझ्या मनाला जितके उदात्तत्व दिले तितके दुसरे कोणीहि दिलेले नाही,

तरी मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटेन, अगदीं शपथपुरस्सर झटेन," अशी शपथ गणपतराव प्रकरण १२ मध्ये घेतो.

हरिभाऊंनीं ही आपल्या अंतरींची तळमळ गणपतरावाच्या मुखानें व्यक्त केली, आणि येथून पुढें त्यांनीं जी जी ग्रंथरचना केली तिचें, स्त्रियांची सुधारणा करणें, हें एकच सूत्र असलेलें दिसून येईल. गणपतराव या कादंबरीचीं ३० वर्षांपूर्वीं जेव्हां प्रकरणें झालीं तेथेंच अपरिसमाप्त स्थितींत तिला काळ कंठावा लागला आणि आतां तर ती समाप्त होण्याची आशाच समाप्त झाली. एक कादंबरी लिहीत असतां दुसऱ्या अनेक कथानकांनीं डोक्यांत काहूर उसळून यावें आणि ज्या कथानकाचा विशेष जोर व्हावा तेंच पुढच्याला मार्गें सारून पुढें व्हावें, असे प्रकार हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायांत अनेक वेळां घडले. त्यांच्या कित्येक कादंबऱ्या अपूर्ण राहिल्या, कित्येक तर बऱ्या प्रौढावस्थेस पोहोचल्या असतांही थकल्या त्याचें हेंच कारण होय.

मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका या मासिकांत त्यांनीं आणखी कित्येक पुस्तकें लिहिलीं. व्हिक्टर ह्यूगोच्या हर्नानी या पुस्तकाच्या आधारे श्रुतकीर्ति चरित्र हें नाटक लिहून त्यांनीं याच मासिकांत प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणें विख्यात प्रहसनकार मोलियर याच्याहि कित्येक प्रहसनांचीं भाषांतरे त्यांनीं यांतच प्रकाशित केलीं. मारून मुटकून वैद्यचुत्रा, धूर्तविलासित, जवरीचा विवाह हीं अशाच प्रकारचीं प्रहसनें होत. चाणाक्षपणाचा कळस, दुर्गाताईची ओवाळणी व पाडव्याला भेट या गेष्टीहि त्यांनीं याच काळांत प्रसिद्ध केल्या. १८८७ पासून १८८९ पर्यंत म्हणजे सुमारे तीन वर्षां हीं सर्व पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. मोलिअरचीं त्यांनीं केलेलीं भाषांतरे तर इतकीं सुंदर झालीं कीं, तीं भाषांतरे आहेत असें सांगितल्याशिवाय कोणाला ओळखतांही येणार नाही. असा त्यांजवर प्रो. वासुदेवराव केळकर यांच्यासारख्या रसिक भाषाभिज्ञांनीं अभिप्राय व्यक्त केला.

अनेक भाषाभिज्ञता.

या काळांत त्यांनीं फ्रेंच भाषेचा अभ्यास केला. वर व्हिक्टर ह्यूगो व मोलियर यांच्या पुस्तकांचीं जीं रूपांतरे सांगितलीं तीं या अभ्यासाचेंच फळ होत. गायन, वैद्यक, गणित वगैरे विषयांना जसा उपजत अंगस्वभाव लागतो, त्याप्रमाणेंच भाषाभिज्ञतेचीहि स्थिति असली पाहिजे. हरिभाऊंना फ्रेंच व जर्मन या परभाषा व बंगाली गुजराथी वगैरे देशी भाषा चांगल्या येत असत. आणि त्या त्यांना अल्पायासानें व अल्पकाळांत अवगत करून घेतां आल्या याचें कारण त्यांचा हा अंगस्वभावच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रकरण पांचवें.

करमणुकीची जन्म.

वाचनाचें निकोप साधन.

आपल्या हातून नियमित रीतीने काम होऊन आपला लेखनव्यवसाय अव्याहृत चालावा, यासाठी आपलें एक स्वतंत्र पत्र असणें जरूर आहे, असें वयाच्या पंच-विशानंतर हरिभाऊंना वाटूं लागलें व १८९० सालीं आक्टोबरअखेर त्यांनीं “करमणूक” पत्र सुरू केलें. यावेळीं हरिभाऊंचें वय अवघें सव्वीस वर्षांचें होतें. तरी पण सामान्य बुद्धीच्या माणसाला आजन्म लेखनव्यवसाय चालवून जी कीर्ति मिळविणें मुष्किलीच झालें असतें, ती कीर्ति हरिभाऊंनीं या अल्पवयांत संपादन केली होती. “करमणूक” पत्र सुरू होतांच त्यावर वाचकांच्या उड्या पडूं लागल्या, व त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या गोष्टी, चुटके, कादंबऱ्या यांनीं महाराष्ट्रांतील स्त्रीपुरुष वाचकांना चटका लावून सोडला आणि रिकाम्या वेळांत ‘करमणूक’ ती करमणूक होऊन बुद्धीचाहि विकास करण्याचें साधन त्यांना उपलब्ध करून दिलें.

“काय करावं, मराठींत तुमच्यासारख्यांना वाचायला बुकेंच नाहीत चांगलींशीं. हेंच इंग्रजी शिकतीस थोडंसं म्हणजे होती कांहीं पंचाईत.” (गणपतराव प्र. १०). गणपतरावासारख्या प्रगल्भ विचाराच्या ज्या पुरुषास आपल्या पत्नीस शिकविण्याकरितां चांगल्या पुस्तकांची उणीव भासत होती, ती दूर करण्याचें महत्त्वाचें कार्य करमणुकीनें केलें, याबद्दल कोणासही मनःपूर्वक कृतज्ञताच वाटेल. करमणुकीनें वाचनाकडे ज्यांची प्रवृत्ति झाली अशा आज शेंकडों स्त्रिया महाराष्ट्रांत सांपडतील. शेंकडों शाळांनीं जें कार्य कदाचित् झालें नसतें तें करमणुकीनें वर्षानुवर्षं बिनबोभाट कसें केलें याचा इतिहास अगदीं ताजा असल्यामुळे त्यासंबंधानें विशेष लिहिण्याचें कारण नाही. करमणुकीनें स्त्री-वाचकच काय, पण खालेखकहि निर्माण केले ही तिची कामगिरी महाराष्ट्र-वाङ्मयाच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासांत निःसंशय संस्मरणीय होऊन राहिल.

करमणुक पत्र काढण्याचा जो उद्देश हरिभाऊंनी पहिल्याच अंकांत प्रदर्शित केला आहे, तो पाहिला म्हणजे या उद्देशांत दर्शविलेल्या प्रतिज्ञेची त्यांनी आपल्या पुस्तकांनी कशी पूर्ती केली हें समजून येईल. हरिभाऊ आपल्या उद्देशांत म्हणतात:-

केसरी सुधारक एखाद्या कठोर पित्याप्रमाणें कठोर शब्दानें सांगणार व समाजाचें अप्रशस्त वर्तन झाल्यास वेळीं वाक्प्रतोदाचे तडाके लगावणार तीच गोष्ट हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनाबद्दल मायेचें शासन करणार. येवढें मात्र ध्यानांत ठेवावें, कीं हें पत्र आचरट आईप्रमाणें फाजील लाड करणार नाही.....ज्यास पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाणखान्यांतील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्या हातीं पडलें तरी हवें त्यानें, हवें त्याच्या देखत निःशंकपणानें वाचण्यास हरकत नाही असें पत्र पाहिजे असेल तर त्यांनीं अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावें.....शनिवारीं संध्याकाळीं थकून भागून आल्यावर आपल्या कुटुंबांतील लहान मोठ्या माणसांस जमवून खुशाल हंसत खेळत करमणुक करून ज्ञान मिळविण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांचे आम्ही नम्र सेवक आहोंत.

करमणुकीवरील अभिप्राय.

वरील उद्देशावरून हरिभाऊंचा आत्मविश्वास केवढा दांडगा होता हें दिसून येतें. कोणालाही, कोठेही व कोणाच्याही देखत चिनदिकृत वाचतां यावें असें वाङ्मय आम्ही प्रसिद्ध करूं, हें जें वरील उद्देशांत त्यांनीं सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपली ग्रंथरचना अत्यंत शुद्ध व कुलीन माणसांनी वाचून मनन करण्यासारखी अशी केली. शृंगाररसाशिवायही कादंबरीस हृदयंगमता कशी आणतां येते हें त्यांनीं उत्कृष्ट रीतीनें दाखवून दिलें. 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो,' या कादंबरींतील प्रकरणें करमणुकींत प्रसिद्ध झालीं त्या वेळीं कित्येक प्रमुख स्त्रीपुरुषांकडून हरिभाऊंस पत्रें येत. त्यांतील कांहीं पत्रें फारच नामी असल्यामुळे त्यांतील कांहीं उतारे थोडक्यांत येथे दिले असतां अप्रासंगिक होईल असें वाटत नाही.

कै. प्रि. वामन शिवराम आपटे हे आपल्या अभिप्रायांत म्हणतात:-

“ इतकी बोधपर, नीतिपर, आल्हाददायक गोष्ट फार विरळा सांपडेल. गोष्टीचें संविधानक फारच सार्धे व नित्य व्यवहाराच्या स्थितीला धरूनच बहुशा आहे. परंतु

आपणशेवटी फार शुद्ध व चटकदार आहे, तेणेकरून वाचणाऱ्यांना कंटाळा येत नाही. शिवाय विशेष महत्वाची गोष्ट ही की, तिच्यांत अश्लीलपणाचा गंधही नाही. "

प्रो. वा. वा. केळकर हे लिहितात:—

" कल्पित कादंबऱ्यांविषयीं नाकें मुरडणाऱ्या लोकांनीं ही कादंबरी वाचून पहावी म्हणजे कादंबरी हा एक मनःशुद्धीच्या सौम्य उपायांपैकीं श्रेष्ठ व तीव्र गुणकारी उपाय आहे हे त्यांस तेव्हांच कळून येईल. "

सौ. काशीताई कानिटकर लिहितात:—

" दर सोमवारीं टपाल आधीं कोणाच्या हातीं पडतें यासाठीं तीं (मुलें) जपत असतात व तो अंक घेऊन समयाजवळ कोंडाळें करून तीं सर्व वाचून कर्मणूक करून घेतात. त्याचप्रमाणें आम्ही मोठीं माणसेंही ती गोष्ट लक्ष लावून वाचतो व ती खरोखर घडलेली गोष्ट आहे असें आम्हाला वाटते. "

सौ. स. शिरगांवकर या लिहितात:—

" ही कादंबरी एकदां वाचल्यानें कंटाळा येण्याजोगी नाही तर जितक्यानदां याचावी तितकी थोडीच असें वाटणारी आहे. "

सौ. रमाबाई रानडे लिहितात:—

" ही गोष्ट वाचून कित्येक षायकांना तर ती आपली लहान वयांतील गोष्ट कोणी कांहीं फेरबदल करून लिहिली आहे असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. तोच समज पुढेही कांहीं ठिकाणीं कायम राहतोच. "

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या.

पण लक्ष्यांत कोण घेतो व हरिभाऊंच्या इतर सामाजिक कादंबऱ्या यांतील धात्रें अगदीं रोजच्या व्यवहारांतील आहेत याबद्दल वर दिलेल्या, विशेषतः विदुषी स्त्रियांच्या अभिप्रायांवरून कोणास संशय राहिल असें वाटत नाही. स्त्रीशिक्षण, सासुरवास न करणे, बालविवाहनिषेध, वाढ पूर्ण होण्यापूर्वीं यौवन सुसानुभवाचा प्रतिबंध इत्यादि सर्व अपेक्षित सुधारणांचें धों रुजविण्याचा या एकाच कादंबरींत हरिभाऊंनीं उपक्रम केला आहे.

मी या कादंबरींत या सर्व आपत्ती दूर करण्याकरितां एका सन्या समाज-सुधारकाकरवीं उपाय सुचविण्यांत आला आहे. कर्मयोग हा ' मी ' कादंबरींत आधित झालेल्या तत्त्वांचाच पुढचा विकास होय. ' यशवंतराव ' सरे व ' आजच ' या

दोन कादंबऱ्या समाजसुधारणेस प्रतिकूल असलेल्या व राजकीय सुधारणेवरच सर्वस्वी भर ठेवणाऱ्या अशा आहेत. पण त्यांच्या कथानकास कोठेच पूर्णता आलेली नाही. कारण त्यांपैकी 'आजच' ही कादंबरी अपूर्ण स्थितीत राहिली.

'जग हें असें आहे' या कादंबरींत सापत्न संबंधामुळे होणारे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. 'भयंकर दिव्य' यांत सोनेरी टोळीची दुष्टकृत्ये वर्णन केलेली आहेत. 'मायेचा बाजार' या कादंबरींत दुष्टपतीमुळे स्त्रियांच्या होणाऱ्या दुःस्थितीचे शब्दचित्र रेखाटले आहे.

या सर्व कादंबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्यांचा इतिहास आहे. गणपतरावाचा मुलगा चंद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. 'मी' या कादंबरींतील ताईचा मठ "भयंकर दिव्यांत," "आजच" मध्ये व "कर्मयोगांत" हि अधिष्ठित झालेला दिसतो. "यशवंतरावां"तील व "भयंकर दिव्यां"तील पात्रे "आजच"मध्ये आणि "कर्मयोगांत" हि आलेली आहेत. वर दिलेल्या कादंबऱ्यांपैकी "गणपतराव" "आजच" व "कर्मयोग" या अपूर्ण आहेत.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या.

हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:—पहिली "ह्यैसूरचा वाघ" (आधाररचित). दुसरी "उषःकाल". यांत शिवाजीचा उदयकाल वर्णन केला आहे. तिसरी 'सूर्योदय' यांत अफजुल खानाच्या वधाचे कथानक वर्णन केले आहे. चवथी 'सूर्यग्रहण' या कादंबरींत शिवाजी औरंगजेबाच्या कैदेत पडलेला आहे, त्या काळची स्थिती आलेली आहे. पांचवी ऐतिहासिक गोष्ट म्हणजे "गड आला पण सिंह गेला" ही होय. सहावी "मध्यान्ह" ही सवाई माधवरावांच्या काळची आहे. सातवी "चंद्रगुप्त." आठवी "कालकूट". या कादंबरींत पृथ्वीराज चव्हाणाचे कथानक आहे. नववी "वज्राघात" यांत विजयनगरच्या विनाशकाळाची परिस्थिती वर्णन केली आहे, व दहावी "रूपनगरची राजकन्या" ही होय. या कादंबऱ्यांपैकी "सूर्यग्रहण," "मध्यान्ह," व "कालकूट" या अपूर्ण स्थितीतच आहेत.

हरिभाऊंच्या सामाजिक तीन, व ऐतिहासिक तीन अशा एकंदर सहा कादंबऱ्या असमाप्त राहिल्या आहेत. या आपल्या हातून पुण्या-व्हाव्या, अशी त्यांची फार इच्छा होती. जलोदरासारख्या असाध्य रोगाने गांठले.

असतांही त्यांचा हाच ध्यास सारखा चालला होता. "अपूर्ण कादंबऱ्यांची अवशिष्ट कथानके डोक्यांत सर्व तयार आहेत. हातांत लेखणी धरण्यास शक्ति आली कीं हें काम मी ताबडतोब करीन" असें ते म्हणत. आपल्या मुलाबाळांची व्यवस्था न करतां आल्यामुळे मनुष्याची मृत्युशय्येवर जी स्थिति व्हावी, तीच हरिभाऊंची आपल्या असमाप्त कादंबऱ्यांसंबंधानें झाली होती ! देहावसान होतांना मृत्युलोकचा त्यांना जर कांहीं धागा राहिला असेल तर तो अर्धवट रस्त्यांत सोडून दिलेल्या या आपल्या अपत्यांसंबंधानेंच होय !

कथानकांचा संकल्प ठरवून त्यांची सुसंगत रतीनें रचना करणें, त्यांतील पात्रांचा कथानकांतील प्रसंगानुरूप उठाव करणें, स्थलवर्णनांची हुबेहुब मांडणी करणें, पात्रांच्या स्वभावाचें यथार्थ दिग्दर्शन करणें, कथानकांतील निरनिराळ्या घटकांचा परिपोष यथाक्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणें वगैरे संबन्धांत हरिभाऊंचा हातखंडा असे. कल्पनेनें निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वामाविक्र सृष्टीप्रमाणें येमालुम बनावट करणें हा जो उत्कृष्ट कादंबरीकाराचा गुण तो हरिभाऊंना सहजसाध्य होता. त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणाराला, कादंबऱ्यांत वर्णन केलेले प्रसंग प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांपुढें घडत आहेत असा भास झाल्याशिवाय रहात नाही.

'मायेचा बाजार' या कादंबरींत पद्मेवर त्यांनीं जे संकटाचे एकामागून एक भयंकर प्रसंग आणून त्यांतच तिची अखेर केली, ते प्रकार वाचून एका वाचकानें त्यांना एक पत्र पाठवून त्यांची चांगलीच खरडपट्टी काढली होती. "या स्त्रीचा तूं इतका छळ केलास तेव्हां तूं असा पाषाणहृदयी आहेस तरी कोण ! तिला थोडा तरी सुखाचा अनुभव येऊं दिला असतास तर त्यांत तुझ्या बापाचें कांहीं गेलें असतें का ! " असें या गृहस्थानें हरिभाऊंना पाठविलेल्या आपल्या पत्रांत म्हटलें होतें. आपण निर्माण केलेली ही कल्पनासृष्टि आहे याचाहि या वाचकाला विसर पडला, हें पाहून हरिभाऊंना आपल्या लेखनकलेचें कौतुक वाटलें असल्यास त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. 'भयंकर दिव्य' या कादंबरींत 'वार्धक्यकुडार' नांवाच्या औषधाची जाहिरात कथानकाच्या संदर्भानें त्यांनीं आणली आहे, ती पाहून एकदोन माणसांकडून त्यांना हें औषध पाठविण्याविषयीं पत्रेंहि आलीं ! "पण लक्ष्यांत कोण घेतो ! " ही कादंबरी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होईपर्यंत ती खरोखरच यमुना

नांवाच्या एका खोनें लिहिली असें समजणारे कित्येक वाचक होते; आणि त्याप्रमाणें हरिभाऊंकडे कित्येक पत्रेहि आलीं. नाशिकच्या एका विद्वान् शास्त्र्यांनीं हरिभाऊंची " चंद्रगुप्त " ही कादंबरी वाचली व हरिभाऊंना लिहिलें, कीं, " 'मुद्राराक्षस' नाटक मीं कित्येक वेळां वाचलें व विद्यार्थ्यांनाहि शिकविलें; पण आर्यचाणक्याच्या भूमिकेचें रहस्य आपली कादंबरी वाचूनच माझ्या लक्षांत आलें! "

हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायाच्या प्रारंभाचा काळ म्हणजे चाळीस वर्षा-पूर्वीचा काळ, हा एका दृष्टीनें विशेष नाजूक होता. इंग्रजी राज्याच्या वैभवानें आपल्या लोकांच्या डोळ्यांवर जो दीप आला होता तो अद्याप अवशिष्ट होता. येवढा थोरला प्रचंड देश एकछत्री करून त्यांत इंग्रजांनीं असंड शांतता स्थापन केली, या विचाराने लोकांचीं मनें वेडावून गेल्यासारखी झालीं होती. त्यांच्यामधील आत्मविश्वास पूर्णपणें नष्ट झाला होता. त्याचें पुनरुज्जीवन करून, आपणहि उद्योग केला तर आपला भविष्यत्काळ आपणाला खचित उज्वल करतां येईल, अशी लोकांमध्ये जाणीव उत्पन्न होणें यावेळीं जरूर होतें. ही जाणीव उत्पन्न करण्यास निरनि-गळ्या प्रकारांनीं पात्र असलेले जे अनेक पुरुष त्या वेळेस जन्मास आले त्यांतच हरिभाऊंची गणना करणें कसें जरूर आहे, हें त्यांच्या ग्रंथांचें ज्यांनीं परिशीलन केलें आहे त्यांना वेगळें सांगावयास नकोच.

लोकांमध्ये आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यास त्यांना त्यांच्या पूर्ववैभवाचे स्मरण करून द्यावें लागतें. त्याचप्रमाणें ज्या अवगुणांच्यामुळे व सामाजिक दुष्ट चालीरीतींमुळे आपलीं अवनति झाली ते अवगुण व त्या चालीरीती यांचा त्याग केल्याशिवाय आपल्याला पूर्ववैभवाचें पुनरुज्जीवन करतां यावयाचें नाहीं, हेंहि सत्य लोकांच्या मनावर ठसाविणें जरूर असतें. हरिभाऊंच्या ऐतिहा-सिक व सामाजिक कादंबऱ्यांनीं हाच महत्त्वाचा कार्यभाग केला, आणि तो त्यांनीं लोकांना समजेल अशा सुलभ व पटेल अशा मोहक रीतीनें केल्यामुळे विशेष यशस्वी ठरला.

त्यांचा दांडगा विद्याव्यासंग, त्यांची उज्वल प्रतिभाशक्ति व मोठमोठे उदात्त विचारही अगदीं सोप्या भाषेत व्यक्त करण्याची त्यांची हतोटी या गुणत्रयामुळे त्यांचीं पुस्तके इतकीं लोकप्रिय झालीं. लोक-जागृति करण्याच्या इतर शाखांत एकाला दोन किंवा दोहोला तीन अशी थोर माणसें सांपडतील; पण हरिभाऊंनीं लोकजागृतीची जी विवाक्षित शाखा अगदीं अल्पवयापासून स्वीकारली, व जिची कायावाचामनेंकरून त्यांनीं आजन्म जोपासना केली त्या शाखेंत मात्र त्यांना एकहि जोडीदार मिळाला नाहीं. या शाखेंत ते ' एकमेवाद्वितीय'च होऊन राहिले.

प्रकरण सहावे.

कादंबऱ्यांचा कार्यभाग.

सद्यःस्थिति व ती सुधारण्याचे उपाय.

आपल्या समाजातील स्त्रियांची जी अवतत स्थिति आहे ती सुधारल्या-शिवाय आपली सरी सुधारणा केव्हांही होणार नाही, ही कल्पना अगदीं बाल्यावस्थेंत हरिभाऊंच्या मनांत उत्पन्न झाली व मिलच्या वाचनानें त्या कल्पनेस मजबुती येऊन “मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यथ” श्चटेन ” अशी गणपतरावाच्या मुखानें त्यांनीं अगदीं तरुण वयांत प्रतिज्ञा केली. “कोणाही गृहस्थाच्या ठिकाणीं आपल्या बायकोच्या बोलण्याविषयीं किंवा तिच्या मताविषयीं आदरबुद्धि वसत असलेली त्याच्या नजरेस आली ह्मणजे त्याला त्या गृहस्थाविषयीं मोठी पूज्य बुद्धि वाटे. ” (गणपतराव प्र. १३). इतकें स्त्रियांच्याबद्दल हरिभाऊंच्या ठिकाणीं दाक्षिण्य वसत असे. असो. पुढें आपल्या निरीक्षणशक्तीनें त्यांनीं जी सामुग्री जमविली ती या प्रतिज्ञा-पूर्तीस पोषक अशीच होती. आपल्या समाजांत आज स्त्रियांची स्थिति खरोखर कशी आहे याची त्यांनीं आपल्या सूक्ष्म दृष्टीनें छाननी केली ती किती समर्पक व मार्मिक आहे हें विशेषतः त्यांची ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो !’ ही कादंबरी वाचली असतां कोणाच्याही लक्षांत येईल.

सर्वत्र एकच हेतु.

हरिभाऊंची कोणतीही कादंबरी घ्या, तींत कथानकाची उभारणी कोणत्याही प्रकारची असली तरी त्यांत, स्त्रियांची स्थिति सुधारणें, हाच एक हेतु गर्भित झालेला दिसतो. ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो !’ यामध्यें यमुनेनें आपलें चरित्र सांगितलें तेंही “मला माझे चरित्र कांहीं हेतूनें लिहावयाचें आहे; माझ्या पश्चात् तें प्रसिद्ध होऊन त्यापासून कोणाला कांहीं आमच्या हानि स्थितीबद्दल कींवा वाटूं लागली तर माझी इच्छा अगदीं परिपूर्ण होईल,” व “आम्हां मुलींना आपल्या आयुष्यक्रमाबद्दल साधारणतः वाटतें काय आणि आमचे स्वतःचे बरे वाईट अनुभव असतात काय, हें माझ्या पश्चात् लोकांना कळावें आणि त्यांत

खरोखर कांहीं सुधारण्याजोगें वाटलें तर त्यांनीं तशी तजवीज करावी ” या हेतूनेच सांगितलेला आहे. यमुनेचें हें हृदयास पाझर फोडणारें व डोळ्यांतून अश्रू गाळावयास लावणारें आत्मचरित्र ऐकूनच कीं काय, “ दुखळ्या कष्ट्यांना जबरदस्तापासून त्रास होत असला तर तो दूर करण्याला आपला हात पुढें असावा ” असें धोरण “मी”नें स्वीकारलें. गणपतरावामधील गोदावरी, ‘पण लक्ष्यांत घेतो’ मधील यमुना व दुर्गी, ‘मी’ मधील ताई, भयंकर दिव्यांतील कमला, मायेच्या बाजारामधील मालती व मथुरा या सर्वां स्त्रियांचें आयुष्यक्रम निरनिराळ्या कथाप्रसंगांत गोंबलेले असले तरी या स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ ‘मी’ सारखे शेंकडों पुरुष उज्वल हेतु धरून निरपेक्ष भावनेनें पुढें यावे हाच हरिभाऊंचा हेतु सर्वत्र सारखाच दिसून येतो.

दांडगाईनें सिद्ध होणार नाहीं.

‘हा हेतु बळजबरीनें अमलांत आणणें हें समाजाच्या हिताला अपायकारक आहे’ (गणपतराव पान ७४) व ‘कोणतींही गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें |जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाहीं.’ (मी प्रकरण ६०). असेंच हरिभाऊंचें मत होतें. “ धीरे धीरे कां होईना, पण खत्रीची सुधारणा पाहिजे. अतिशय उष्णतेतून निघून अतिशय थंडींत गेलें म्हणजे काय बरें अनर्थ होतात. ” (गणपतराव प्रकरण १०). हा प्रश्न डोळ्यांपुढें ठेवूनच हरिभाऊंनीं आपली ग्रंथरचना केली आणि ती तशी केली म्हणूनच आज तिला इतकें महत्त्व आलें आहे.

मनोघटनेशीं तादात्म्य.

हरिभाऊंनीं आपल्या स्त्रीवाचकांकडून व सहृदय व प्रगमनशील अशा पुरुषवाचकांकडून “पण लक्ष्यांत कोण घेतो” असे उद्गार काढविणारी कादंबरी लिहिली त्या वेळचा काळ कित्येक जुन्या चालीरीतींचा अस्तें व नवान कल्पनांच उदय याचा संधिकाळ होता, त्याचा साधा बरोबर जमविणें म्हणजे जुन्यांतील चांगलें तेवढें सजीव ठेवणें व वाईटाच्या कुडींत नवीन विचारांचें जीवन घालून त्यांचें स्वरूप उज्वल व समाजोपकारक असें करणें हेंच होय. हरिभाऊंच्या ग्रंथकर्तृत्वाचें हेंच कार्य होतें. हें योग्य रीतीनें पार पाडण्यास समाजांतील मुलें, तरुण व वृद्ध स्त्रीपुरुष या सर्वांच्या मनोघटनेचें यथार्थ निरीक्षण हरिभाऊंनीं केलें व त्यांचीं शब्दचित्रें वस्तुसुष्टीस धरूनच त्यांनीं रेखाटलीं. हरि-

कादंबऱ्यांचा कायभाग.

भाऊंना अनेक भाषायेत होत्या याबद्दल ते अर्थीतच प्रशंसेस पात्र होते. या भाषा कमी अधिक श्रमानें पुष्कळांना हस्तगत करून घेतां येतील. पण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून मुलामुलीचे, युवायुवतींचें, वयस्क स्त्रीपुरुषांचे, सुशिक्षित अशिक्षितांचे, सुष्ठु दुष्टांचें, विचार हुबेहूब त्यांच्या भाषेंत प्रदर्शित केले आहेत, ही कला मात्र आजमितीपर्यंत तरी दुसऱ्या कोणास साधलेली दिसत नाही. त्यांना ती उत्कृष्ट साधली याचें कारण या सर्वांच्या मनेघटनेशीं त्यांना तादात्म्य पावतां आलें, त्यांच्या मनोव्यापारांची त्यांना मनोमय साक्ष पटली हें होय. समाजाशीं ते तद्रूप झाले म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्यांत समाजाचें आत्मचरित्र प्रतिबिंबित झालें आहे. हरिभाऊंचे ग्रंथ समाजास दर्पणवत् नुसते बाह्यरूपदर्शकच झाले नाहींत तर एकसरेजप्रमाणें अन्तर्गत मनाचेंही ज्ञान करून देणारे झाले. त्यांच्या ग्रंथांतील हा खरोखरच असाधारण गुण होय.

मायेचें शासन.

समाजास नवीन विचारांची जी शिकवण द्यावयाची ती देतांना अनेक गोष्टींची खबरदारी घ्यावी लागते. समाजाचे अवगुण त्यास दाखवावयाचे म्हणजे ते मोठ्या खुबीने दाखवावे लागतात. आपली निंदा स्वतःच्या कानानें ऐकणें कोणासही खपत नाही. समाजाच्या हितचिंतकांस व समाजाची खरी सुधारणा व्हावी अशी सदिच्छा बाळगणारांस निंदा केल्याशिवाय तर गत्यंतर नसतें. अशा स्थितींत “ मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनीं व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनाबद्दल त्यांस मायेचें शासन ” करावें लागतें. समाजाची कोणत्याही प्रकारें सुशामत तर करावयाची नाही आणि त्याचें मन न दुखेल अशा रीतीनें त्याचे अवगुण त्याच्या नजरेस आणून त्याची दृष्टि अंतर्मुख करावी लागते. हें अवघड काम हरिभाऊंनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनीं फारच बहारदार रीतीनें केलें आहे.

विचारप्रवर्तन.

सामाजिक सुधारणेवरील व्याख्यानें किंवा लेख यांच्या योगानें समाजांत जागृति होते. पण त्या जागृतीची मजल समाजांतील विचारवंत व सुबुद्ध जनतेपलीकडे जात नाही. सामान्य जनतेस हे विचार पटण्यास ते त्यांच्याच भाषेंत मांडले गेले पाहिजेत. किंबहुना आपल्या आयुष्यक्रमाचें शब्दचित्र पाहून ते त्यांचे त्यांनाच सुचले पाहिजेत. हरिभाऊंची “ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ” ही

कादंबरी अशाच प्रकारें समाजास विचारप्रवर्तक झालेली आहे. व या कादंबरीस श्रेष्ठ स्थान मिळण्याचेंही हेंच कारण होय.

आपलेपणाची भावना.

आपली सुधारणा करूं पहाणारा माणूस हा आपल्यांतिलच आहे. त्याचा वागणूक, चालरीत, मनोधर्म वगैरे सर्व आपल्याशी जुळती आहेत अशी समाजाची खात्री झाली म्हणजे तो या मनुष्याच्या म्हणण्याकडे सहजकच लक्ष पुरवितो. या माणसास आपल्याबद्दल सरोसरच कळवळा वाटतो, आपले अवगुण जाऊन आपण सुमार्गास लागवें अशी त्याला सरोसरच मनापासून तळमळ वाटते हें समाजास दिसून आलें, आपल्या अवगुणांचें आविष्करण करितांना आपल्या गुणांचेंही यथार्थ निदर्शन करण्यास हा चुकला नाही ही गोष्ट समाजाच्या प्रत्ययास आली म्हणजे ज्या बंधुप्रेमानें, सदृशतेनें व जिव्हाळ्यानें तो समाजास हाक मारतो त्याच बंधुप्रेमानें व जिव्हाळ्यानें समाजही त्याच्या हाकेस मोठ्या तत्परतेनें ओ देतो. हरिभाऊंनीं समाजाबद्दल आपलेपणा धरला व त्याच्याशीं जिवलग मैत्री कायम ठेवूनच त्यास मनोरंजनाच्या द्वारे सदुपदेश केला. म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्यांना आजचा मोठेपणा प्राप्त झाला आहे.

रचनाकौशल्य.

कुशल सामाजिक कादंबरीकार आपल्या कथानकाची व त्यांतिल भूमिकांची अशी खुबीची रचना करितो कीं, वाचकांपैकीं कोणासही हें आपलेंच वर्णन आहे अशी ओळख पटली तरी तें तो कौतुकानें वाचतो. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या स्वभावाचें, आयुष्यक्रमाचें व मनोव्यापारांचें इंगित याच्या लक्षांत-तंतोतंत कसें आलें, याबद्दल त्याला आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. वेडेवाकडे गाणाराचें गाणें फोनोग्राफांत धरून तें त्याचें त्यालाच ऐकविलें म्हणजे “ माझे गाणें इतकें कां विचित्र असतें ” असा विचार त्याच्या मनांत येऊन क्षणिक त्याची त्यालासुद्धां करमणूक होते. पण त्यानंतर आपल्या गायन-कलेचें प्रदर्शन करण्याचे कामीं तो जसा सावधगिरीनें वागूं लागतो त्याप्रमाणेंच समाजाला आपला आयुष्यक्रम कादंबरीत हुबेहुब रंगविलेला दिसला कीं एवढाले ढोबळ अवगुण मी आज शेंकडों वर्षे कसा वागवीत आलों, याबद्दल त्याचें त्यालाच आश्चर्य वाटूं लागतें व त्या अवगुणांचा निरास करण्याची त्याच्या मनांत साहजिकच इच्छा उत्पन्न होते.

पिछेसे आईचीं मुलें.

समाजास सदयता असते व सहृदयताही असते, तरी पण “ रूढी आजी-वाई”चें व “ पिछेसे आई”चें त्याच्यावर जबरदस्त वजन असल्यामुळें त्यास सर्व गोणी कळल्या तरी त्या वळत नाहींत. ही पिछेसे आई आपल्या मुलांकडून हवें तें घडवूं शकते. “ आपल्या पांच वर्षांच्या पोरूस साठ वर्षांच्या थेरड्याच्या गळ्यांत बांधण्यास लावते. बालवैधव्याग्निने होरपळलेल्या आपल्या बारा तेरा वर्षांच्या पोरूचें शरीर आपल्या देखत विद्रूप करण्यास लावते. एके वेळीं ती शरीराचें दहनही करण्यास लावति असे. असा तिचा जोर, असें तिचें वजन, अशी तिची शक्ति ” ! (मी प्रकरण ५७). ‘मी’ची आजी मोठी ममताळू. पण या लोकावदारूपी स्विसानें पछाडल्यामुळें आपलीं शुद्ध नातवंडेही तिला अस्पृश्य वाटूं लागलीं !

रूढीस धर्माचा पेहराव.

रूढि ही खरोखर भयंकर राक्षसी होय. हिच्या तावडींत सांपडून ज्या समाजान आपली विचारशक्ति गमावली त्याचा अधःपात झालाच म्हणून समजावें. आणि या रूढीस धर्माचा पेहराव चढून तिचा धर्मांतच मिलाफ होतो तेव्हां तर या अधःपातास सीमाच रहात नाहीं. कारण दुष्ट रूढि बदलण्याचा कोणी प्रयत्न केला कीं तो धर्मावर घाला घालतो, अशी धर्माभिमान्यांची प्रामाणिक समजूत होऊन ते या प्रयत्नास विरोध करूं लागतात. आणि गम्मत ही कीं, या विरोधांत स्त्रियाही पुरस्कार घेतात ! बाल्य, तरुण, वृद्ध वगैरे अवस्थांत स्त्रियांनीं कोणाची तरी मनधरणी करून राहिलें पाहिजे ही स्थिती ईश्वरप्रणति धर्मानें आपल्या मागें लावून दिली आहे अशी त्यांची दृढश्रद्धा असल्यामुळें, ती दूर झाली पाहिजे अशी इच्छा करणें हेही त्यांना पाप वाटतें आणि तसे प्रयत्न करणारास विरोध करण्यांतच खरें ‘ पुण्य ’ आहे अशी त्यांची समजूत होते. गणपतरावांची स्त्री पुनर्विवाहित होती तरीसुद्धां ती “ आतां कांहीं ताळतंत्र राहिला नाहीं ” (कर्मयोग) ! असे नव्या काळाला उद्देशून उद्गार काढतेच !

धर्मविषयक अवास्तव कल्पना.

आपल्या समाजातील कोणतीहि घाई पहा, ती तोंडानें ‘ नको हा स्त्रियांचा जन्म ’ असें म्हणून असते. पण तिचें वर्तन त्याच जन्माच्या अनेक आवृत्ती निघाव्या अशाच प्रकारचें असतें ! स्त्रियांच्या मागें धर्मानें अथवा धर्मावर

निर्वाह करणाऱ्या लोकांनीं जीं व्रतें लाविलीं आहेत, तां पाहिलीं म्हणजे या गोष्टीची सत्यता प्रत्ययास येईल. त्यांपैकीं कोणाची फलश्रुति पुढच्या जन्मीं नवरा चांगला मिळेल ही असावयाची किंवा सात जन्म असंड सौभाग्य लाभेल असा कोण्या व्रताचा फलादेश असावयाचा ! मिळून सदासर्वदा स्त्री-जन्मच असावा अशाबद्दल आमच्या स्त्रियांची खटपट ! आपली गुलामगिरी जाऊन आपल्याला पुरुषांसारखेच मानसिक व बौद्धिक विकसनाचे मर्मां मोकळे असावे अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करणारी किंवा इतउत्तर आपल्याला पुरुषांचाच जन्म यावा अशी उत्कट इच्छा बाळगणारी हिंदू स्त्री सांपडेल काय ! या सर्वांचें सरे कारण एकंदर समाजामधील, विशेषतः स्त्रियांमधील धर्मसंबंधाच्या अवास्तव कल्पना हेंच होय.

शिक्षण हाच खरा उपाय.

याला खरा उपाय स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनें सुसंस्कृत करणें हा होय, हें हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांत मोठ्या कुशलतेनें समाजाच्या निदर्शनास आणलेलें आहे. नणंदाभावजयांचे दुःस्वास, सासवा-सुनांतील तेढ, बहिणीबहिणींतीलही हेवेदावे वगैरे प्रकारांमुळे स्त्रीसमाज कसा पोखरलेला आहे ही स्थिति, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' यांत अविभक्त कुटुंबाचा शब्दचित्रपट दाखवून हरिभाऊंनीं उत्कृष्ट रीतीनें दाखविली आहे. त्यांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनें सुसंस्कृत केल्यास त्यांचे आपसांतील कलह नाहीसे होतील व आपल्या उन्नतीचे उपाय त्यांना एकजुटीनें योजितां येतील, याचाही 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' मधून निघत असलेला ध्वनि चाणाक्ष वाचकांच्या कानांत गुणगुणल्याशिवाय राहणार नाही.

हरिभाऊंच्या सृष्टीचा स्वतंत्र काळ.

सारांश काय कीं, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या नुसत्या सद्विचारांचें निरूपण करणाऱ्याच नव्हेत, तर त्या विचारांच्या अनुरोधानें वाचकांच्या मनांत नवीन विचारांचें काहूर उसळवून देणाऱ्या आहेत. हरिभाऊंनीं सुमारे ३०।३५ वर्षे जीं ग्रंथरचना केली, तिनें आपला एक स्वतंत्र काळच निर्माण केला. याचें कारण त्यांनीं विदग्ध वाङ्मयांत म्हटल्याप्रमाणें " सौंदर्यांच्या आत्म्यानें आनंद उत्पन्न करून सत्याचा संचार मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न करून देणारे वाङ्मय " त्यांनीं निर्माण केले हें होय. सत्य जसें त्रिकालाबाधित तशीच त्याचा आश्रय

करून हरिभाऊंनी आपल्या पुस्तकांत प्रतिपादिलेली विचारसरणीही त्रिकाला-
बाधितच आहे. 'अचलोन्नति' हें आपल्या कादंबऱ्यांचें बीजभूत तत्व धरून,
“ दुबळ्या कष्ट्यांना जबरदस्तांकडून जो त्रास होतो त्यापासून त्यांचें संरक्षण
करणें ” या व्यापक धोरणांत त्यांनी त्याचा विकास केला आहे. व राजकीय,
सामाजिक व औद्योगिक कोणत्याही कारणामुळे समाजांत दुबळेपणा राहूं न
देणें हेंच व्यापक ध्येय या बीजभूत तत्वांपासून त्यांनी परिणत केले आहे.

आधीं सामाजिक कीं राजकीय.

आधीं सामाजिक कीं आधीं राजकीय या वादानें आपल्या देशांत एक
वेळ रणें वडलीं होती. त्याच काळांत लिहिलेल्या आपल्या 'मी' या पुस्तकांत
हरिभाऊंनी थोडक्यांत असें उत्तर दिलें आहे कीं, “ सगळ्या शरीराला अश-
क्ता आली असतां एक हात आधीं लहू करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचें
पाहूं. असें म्हणण्यापैकीं आधीं अमुक मग तमुक असें म्हणणाऱ्यांचं म्हणणें
असतं. ” राजकीय व सामाजिक सुधारणेच्या बाबी आमूलाग्र कशा एकरूप
आहेत याचें हरिभाऊंनी केलेलें मार्मिक विवेचन अन्यत्र क्वचितच सांपडेल.

सरकार व लोक दोघेही सुशामतप्रिय कसे असतात याचें विवेचन करतांना
हरिभाऊ म्हणतात, “ लोकांना आणि सरकारलाही केवळ स्तुती करून घेण्याची
चटक लागलेली आहे. जुन्या चाली मग त्या बऱ्या असोत, वाईट असोत
त्यांची स्तुति केली कीं, लोक खुष होतात. सरकारी अधिकऱ्यांचीं कृत्ये बरीं
असोत, वाईट असोत तीं वाखाणलीं, इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखवितां नुसते
पोवाडे गाइले कीं सरकार खुष. ”

“ अधिकारी वर्गाला आपला अधिकार लोकांच्या सुपूर्त करण्याची फार
दृढ अशी अनिच्छा. दुसरीकडून आपल्या पूर्वपरंपरागत समाजव्यवस्थेत
सुधारणा करण्याची बहुजनसमाजाला फार अनिच्छा. या दोनही अनिच्छा कमी
झाल्या पाहिजेत. ”

सरकार व लोक, लोक व रीतीभाती, लोक व धर्म याचे अन्योन्य
संबंध कसे असावेत याबद्दलचें पुढील वर्णन अत्यंत समपर्क होय :—

“ राजा व सरकार हें लोकांच्या सुखाकरितां, लोक त्यांच्या सुखाकरितां नव्हेत.
रीतीभाती, आचारविचार हे लोकांच्या सुखाकरितां. लोक त्या रीतीभाती व ते
आचारविचार यांकरितां नव्हेत. धर्म हाही लोकांकरितां, लोक धर्माकरितां

नव्हेत. कोणतेही सरकार, कोणताही राजा, कोणत्याही रीतीभाती, आचार-विचार किंबहुना धर्मसुद्धां लोकांच्या सुखाआड येऊं लागला कीं त्यांत फरक हा झालाच पाहिजे. तो जर योग्य काळीं योग्य तितका झाला तर चांगलें. योग्य काळीं योग्य तितका न झाला तर अनर्थकारक, असले विचार, असलें ज्ञान जाणत्या लोकांच्या मनांत भरवून देणें हेंच आज आमचें कर्तव्य. ”

“ एकीकडून सरकारच्या धोरणानें घेऊन त्यांचेपासून ज्यास्त सवलती मिळविण्यास व दुसरीकडून लोकांच्या धोरणानें घेऊन त्यांचीही सामाजिक बाबतींत असहनता कमी करण्याला काय व कसे प्रयत्न करावें ” ? हा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें उत्तरही हरिभाऊंनीं मोठ्या विचारपूर्वक रीतीनें दिलें आहे. आणि तें “कोणतीही गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाही. व दांडगाईनें होणें इष्टही नाही. ” हें होय.

कर्माचें वेड लागलेलीं माणसें.

विकासमार्गानेंच या सर्व सुधारणा घडवून आणण्यास कार्याचें वेड लागून त्यास सर्वस्वी वाहून घेणारीं माणसें पुढें येणें कसें अवश्य आहे हें सगून हरिभाऊंनीं आपल्या ‘मी’ या कादंबरींत सेवासदन, अनाथ-बालिकाश्रम, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, वगैरेसारख्या संस्थांचा निर्देश करून सहकारी चळवळ, सक्तीचें शिक्षण वगैरे बाबींचाही उल्लेख केलेला आहे. हरिभाऊंची ‘मी’ ही कादंबरी १५ सालापूर्वी लिहिली गेली. अर्थात् बरोलपैकी कोणतीही संस्था किंवा चळवळ अस्तित्वांत नसतां त्यांनीं त्यांची बरोबर रूपरेखा आंखावी यावरून आपल्या स्वोन्मातिकारक चळवळीस कालांतरानें लागणाऱ्या वळणाचें हरिभाऊंनीं कसें बरोबर भविष्य वर्तविलें आहे हें दिसून येईल. त्यांच्या आजच या कादंबरींत अराजक पक्षाच्या उत्पत्तीचेंही दिग्दर्शन केलेलें आढळतें, तेंही बंगालमध्ये अराजक पंथ अस्तित्वांत येण्यापूर्वी ५१८ वर्षे केलेलें आहे, हीही गोष्ट येथें नमूद करणें जरूर वाटतें.

अशी भविष्यदर्शी दृष्टि त्यांना येण्याचें कारण दुसरें कांहीं नसून त्यांनीं समाजाचें नुसतें बरोबर अवलोकन न करतां त्याच्या अंतरंगांत प्रवेश केला, त्यांतील सर्व व्यापार त्यांनीं काळजीपूर्वक अवलोकन केले व या व्यापारांचें पर्यवसान कोठें होणार हे आपल्या प्रतिभाशक्तीनें बरोबर जाणलें. तेजस्वी प्रतिभा, उज्वल कल्पनाशक्ती, सदय मनोवृत्ति या गुणांस विद्याव्यासंग व सदाभिरुचि यांचें कौण असल्यावर उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण होतात, अचेतन सृष्टिही चैतन्य कसे घालतां येतें याचें हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या हें सर्वथा प्रशंसनीय असें प्रत्यंतर होय.

प्रकरण सातवें.

स्वभावाशीं परिचय.

अंतःकरणानें प्रेमळ व मनानें थोर.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत यच्च यावत् ज्या गोष्टी घडतात त्यांस कारण त्याचा स्वभावच होय. मनुष्य लेख लिहो, किंवा व्याख्यान देवो, किंवा साजगी संभाषण करो, त्यांत त्याचा स्वभाव नेहमीं प्रतिबिंबित होत असतो, किंबहुना मनुष्याच्या व्यवसायांतील कोडीं वाटण्यासारख्या कित्येक गोष्टी त्याचा स्वभाव कळल्याबरोबर पटकन उकलतात. अर्थात् स्वभावाचा याप्रमाणें मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाशीं अगदीं निकट संबंध असल्यामुळे इतर सर्व गोष्टींपेक्षां त्यांस महत्त्व देणें अपरिहार्य होतें.

हरिभाऊंच्या स्वभावाचे मुख्य गुण म्हटले म्हणजे त्यांच्या अंतःकरणाचा प्रेमळपणा व मनाचा थोरपणा हे होत. त्यांच्या कादंबऱ्यांत त्यांच्या अंगचे हे गुण पदोपदीं प्रतिबिंबित झालेले दिसतील. त्यांना आपल्या कादंबऱ्यांतलें सर्व भूमिकांना सद्य अंतःकरणानेंच वागविलेले आहे. केवळ शंकरमामंजी, दिगंबर-पंत, किंवा असे दुसरे चांडाळ चौकडींतील लोक यांचा मात्र त्यांनीं तीव्र तिर-स्कार व निषेध केलेला आहे. इतर कोणत्याही भूमिकेसंबंधानें त्यांनीं कठोर-पणाचा कधीं एक शब्दही वापरला नाही.

ते मनानें जसे मोठे होते तसे स्वभावानेंही शांत असत. त्यांना राग फार क्वचित् येत असे. कोणी मनुष्य भेटिला आला तर त्याच्याशीं ते फार प्रेमळ-पणानें बोलत. ते अगदीं निकडीच्या कामांत असले तरीसुद्धां भेटीस आलेल्या माणसास परत कधींहि पाठवीत नसत. कारण लोकांना हेलपाटे देऊन त्यांची अडचण कां करा असें ते म्हणत. उलट त्यांजकडे येणाऱ्या लोकांनीं असा विचार केला असता तर हरिभाऊंचा निष्कारण जाणारा बराच वेळ वांचला असता. एकदां स्नेही म्हटला म्हणजे त्यास अंतर कधींहि व्यावयाचें नाही असा त्यांचा बाणा असे. त्यांच्या वागणुकींत अशी कांहीं गंमत असे कीं त्यांच्या प्रत्येक परिचितास आपण हरिभाऊंचे अगदीं जिवलग स्नेही आहों असें वाटावें !

आपल्या हातून लोकांचा होईल तितका उपयोग व्हावा अशी त्यांना फार इच्छा असे. आपल्याकडे येणाऱ्या सर्व लोकांचीच कामें आपल्या हातून व्हावीं

असें त्यांना वाटे. पण ही त्यांच्या मनार्चा धांव पुष्कळ वेळां मिथ्या ठरून, त्यांची इच्छा नसतांही, कित्येक माणसांची निराशा होई. ते मोठे मनमिळाऊ असत. कोणाला उणें अधिक बोलून किंवा निष्कारण त्यांच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन त्यांनीं एखादें मनुष्य तोडले असें क्वचितच होई. फार काय, त्यांची आगळिक केलेल्या माणसांबद्दलही ते अढी धरून बसत नसत व त्यालाही उपयोगी पडण्याची संधि आली असतां वायां दवडीत नसत.

नोकर-चाकरांचें प्रेम.

त्यांचा स्वभाव याप्रमाणें उदार असल्यामुळे नोकर-चाकरही त्यांच्यावर खुष असत. नोकरांपैकीं कोणी आजारी वगैरे पडल्यास ते त्यांच्या औषधाची व शुश्रूषेची जरूर व्यवस्था करीत. एकदां त्यांच्या एका नोकराच्या गुडघ्यास कांहीं जखम झाली. ती विकोपास जाऊन गुडघ्या कापून टाकण्यापर्यंत मजल आली. पण तो नोकर ऑपरेशनला कबूल होईना. तेव्हां तुझ्या पायाचें ऑपरेशन केलें तर “ मी तुला बैठी नोकरी देईन, तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. ” असें त्यांनीं त्याला सांगितलें व ऑपरेशननंतर त्याला बैठी नोकरीहि दिली.

माणसांचे भोक्ते

मंडळीचे ते अतिशय भोक्ते असत. त्यांच्या सहवासांत एक दोन माणसें नाहींत असा दिवसच काय, पण एखादा तासही सांपडणें कठीण. निदान आठ चार दिवसांनीं तरी चार दोन स्नेही पंक्तीला घेऊन भोजन करावें अशा त्यांना इच्छा होत असे. आणि तसा योग ते घडवूनही आणीत. एखादा स्नेही असा मरुत असला कीं, त्याच्या येथें कोणाचाही हात मिजणें कठीण, तर त्याच्या घरीं पुरुखा जमवून आणण्याचें काम हरिभाऊ खास करावयाचे !

घरांत एखादा जिन्नस चांगला स्वादिष्ट किंवा रुचकर झाला तर तो एकटें बसून खाणें त्यांच्या जिवावर येई. तो खावयास बरोबर कोणी मिळार्वें म्हणून ते मुद्दाम टेहळणीवर बसून एखाद्यास घरांत बोलवावयाचे. त्यांचे एक स्नेही त्यांना विनोदानें म्हणत असत कीं, बुकडेपो व पक्कान्नांचें दुकान या धंद्यांस तुम्ही अगदीं नालायख आहांत. कारण, एखादा पदार्थ चांगला झाला कीं, तुम्हीं तो जाणाऱ्या येणाऱ्यांस वांटून टाकायचे, त्याचप्रमाणें डेपोंत असलेलीं चांगलीं पुस्तकेंही लोकांच्या मागे लागून त्यांना द्यावयाचे !

स्वभावाशीं परिचय.

विनोदी स्वभाव.

त्यांच्या स्वभावांत विनोदाचीही विपुलता असे. पण ते विनोदही प्रेममूलकच होता. ज्याची थटा करावयाची त्याला सुद्धा गम्मत वाटावी, अशा प्रकारचा त्यांचा विनोद असे. चुकून कोणाची अधिक थटा होऊन कोणास राग आला तर ते त्याची तात्काळ समजून करीत. ते म्हणत, स्नेही घलविणें सोपें आहे. पण मिळविणें कठीण आहे. कित्येक थट्टेखोर, माणसें फार चिडखोर असतात. लोकांची चेष्टा करण्यांत ते मोठे बहादूर, पण स्वतःची चेष्टा कोणां केली कीं तात्काळ झालेच लाल ! अशांतले हरिभाऊ नव्हते. कोणी मार्भिक रीतीनें आपली चेष्टा केली कीं तेही हंसूं लागत.

१९०८-१९०९ सालच्या सुमारास त्यांचे डोळें फारच बिघडले व करमणुकीचा मजकूर लिहिण्याचें काम त्यांच्याच्यानें होईना. तेव्हां त्यांनीं आपले मित्र रा. रुष्णाजी केशव गोखले यांना करमणुकीकरितां मजकूर पाठविण्याबद्दल विनंति केली. काका गोखल्यांना अशा प्रकारचा मजकूर लिहिण्याची संवय नव्हती. तरी त्यांनीं प्रयत्न करून हरिभाऊंकडे दहा गोष्टी लिहून पाठविल्या. त्या हरिभाऊंच्या उपयोगींही पडल्या. त्यांनीं काकांना याबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र लिहिलें. त्यांत 'अंधभक्ती (अंधाबद्दलची भक्ति) बद्दल मी आपले आभार मानतो ' असें लिहिलें होतें !

साधी वागणूक.

हरिभाऊ श्रीमंतीं वाढले होते तरी त्यांची वागणूक अगदीं साधी असे. वयाच्या सात वर्षांपासून त्यांना थंड पाण्यानें स्नान करण्याची संवय असे. कितीही थंडी असो किंवा ती कोणत्याही प्रदेशांतिल असो, हरिभाऊ नेहमीं सकाळीं थंड पाण्यानें स्नान करीत. जेवणाची त्यांचीं कधीं तक्रार नसे. पण त्यांतल्या त्यांत चमचामित पदार्थ त्यांना विशेष आवडत. हातूंचा लौकिक अगदीं कॉलेजच्या दिवसापासून होता. प्रवासांत त्यांना विशेष बाडबिछानाही बरोबर घेऊन जावें लागत नसे. कारण एक घोंगडी व त्यावर एक चादर घेवढें असलें कीं त्यांचा बिछाना थाटला जाई ! हरिभाऊंनीं सर्व हिंदुस्थानांत प्रवास केला. पण त्यांना जेवणाखाणाची किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीची सोड नसल्यामुळे प्रवासांत त्यांचें केव्हांही अडत नसे. कोणाच्याही घरीं उतरले तरी ते घटका दोन घटकांच्या परिचयानेंच घरांतल्या मंडळींत सामावून जावयाचे. असा त्यांचा

स्वभाव असे. जेथें ते उतरता तेथील माणसें गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत, हरिभाऊंना त्याची कधींहि क्षिती वाटली नाही. त्यांच्या स्नेहामध्ये श्रीमंतांचाच भरणा फार असे. पण गरीब स्नेहांना ते विशेष आदरानें वागवीत असत.

त्यांचें वाचन दांडगे असल्यामुळे त्यांच्याजवळ विनोदमहदाख्यायिकांचा चांगला संग्रह असे. सकाळीं स्नेही मंडळीसमेत फिरावयास गेले म्हणजे त्यांतील एक एक चुटके सांगून ते आपल्या मित्रांची करमणूक करीत. सर्व मंडळींची बहार काय ती हरिभाऊंवर. हरिभाऊ गांवाशिवाला गेले तर त्यांच्या मित्रपरिवागस उदासवाणें वाटावें. हरिभाऊ मित्रमंडळीची केवळ रंगदेवताच होते.

विसरभोळेपणा.

हरिभाऊ विसरभोळे असत. कदाचित् त्यांच्यामागे अनेक कामांचा व्याप असल्यामुळे त्यांच्या अंगी हा गुण आला असेल. पण एखादे वेळेला त्यांच्या विसरभोळेपणाचा अगदीं कडेलोट होऊन जाई ! एकदां आपले स्नेही रा.वासुदेव गोविंद आपटे यांना त्यांनीं जेवावयास बोलाविलें होतें. त्याप्रमाणें वासुदेवराव आनंदाश्रमांत आले. पण त्यापूर्वीच हरिभाऊ जेवून बसले होते. वासुदेवरावांना पाहतांच एकदम आठवण होऊन ते खालीं गेले. त्यांची त्यांनीं अर्धांतच जेवणाची तजवीज केली व आपणही त्यांच्या पंक्तीस बसले. नंतर त्यांना खरा प्रकार काय झाला तो सांगितला !

लहरी स्वभाव.

आनंदाश्रमांत त्यांच्या बसावयाच्या जागा दोनतीन असत; त्या सर्व ठिकाणीं टेबल, खुर्ची, पुस्तकें व लिहावयाचें सामान जय्यत असे. पण या सर्वांची मांडणी आतां पाहिली तशीच चार तासांनीं राहिल याचा कांहीं भरवंसा नसून चार तासांपूर्वीं जें टेबल दक्षिणोत्तर असावयाचें तेंच पूर्वपश्चिम व्हावयाचें ! जीं बुकें हरिभाऊंच्या समोर होती, तीं त्यांच्या पाठीमागे जावयाचीं, व पाठां-भागचीं पुढें यावयाचीं ! इतर वस्तूंतही अशीच क्रांति घडून आलेली दिसावयाची. ही नवीन व्यवस्थाही केव्हां बदलेल हेंही सांगवत नसे !

खुर्चींच डेस्काची सोय कशी असावी, टेबलालाच खुर्ची कशी जोडावी हे विचार त्यांच्या मनामध्ये आले कीं, स्वतः प्लान तयार करून ते तशी सोय तांबडेंतोव करून घ्यावयाचे. लिहिण्याच्या सामानसुमानासंबंधांतही त्यांची हीच स्थिती असे. अनेक प्रकारच्या लांकडी पेन्सिली, नानाप्रकारचीं फाऊंटन पेन्,

भिन्न भिन्न टॉपकागद, वेगवेगळ्या प्रतीचे नोटपेपर व लिफाफे, लहान मोठीं अनेक पॅडस् वगैरेंचा त्यांच्याजवळ मोठा संग्रह असे. आणि एक वस्तू आठ दहा दिवस वापरली, कीं तिचा कंटाळा यावा, दुसरी विशेष सुबक असावी अशी त्यांना इच्छा उत्पन्न होऊन ती त्यांनीं खरेदी करावी, असा त्यांचा स्वभावच बनला होता.

अमुक एक गोष्ट करावयाची असें त्यांच्या मनांत आलें कीं ती झाल्या-शिवाय त्यांच्या चित्ताला चैन पडावयाचें नाहीं. दुपारीं ऐन बारा वाजतां त्यांना एखादी वस्तु पाहिजे असली आणि बाजारांत पाठविण्यास जवळ कोणी माणूस नाहीं अशी स्थिति असली तर हरिभाऊ स्वतः जाऊन ती वस्तु आणावयाचे ! रात्रीं बारा वाजतां हरिभाऊ जागे झाले आणि एखाद्या पुस्तकाची त्यांना आठवण झाली तर दिवा लावून ताबडतोब तिसऱ्या मजल्यावर जावयाचे व तें पुस्तक आणावयाचें. “लहानपणापासून माझ्या मनाची प्रवृत्तिच कांहीं चमत्कारिक ! जें एकदां करावयाचें असें मनानें घेतलें तें करून टाकल्या-खेरीज मनाला समाधान वाटावयाचें नाहीं. एकदां तें हातून घडलें म्हणजे मनाला पूर्ण समाधान होऊन कृतकृत्य झालोंसें वाटावयाचें” हें जें ‘मी’ कादंबरीतील नायकाचें वर्णन त्यांनीं दिलें आहे तें त्यांना तंतोतंत लागूं पडतें. वाङ्मय-क्षेत्रांत त्यांची कल्पनाशक्ति जशी तल्लख होती तशीच ती सामान्य व्यवहारांतही होती. फरक इतकाच कीं, त्या क्षेत्रांत आपल्या कल्पनाशक्तीचा प्रवाह कोणत्या दिशेनें काढावयाचा ह्याबद्दल त्यांच्या मनाचा एकदां निश्चय झाला कीं तो सहसा फिरत नसे आणि व्यवहारांत म्हणजे वस्तूंच्या व वस्तुगचनेच्या निवडी-संबंधांत त्यांचा होणारा निश्चय केव्हां फिरेल याचा भरंवसा नसे.

नादी नारायण !

‘मी’ला आपल्या वडिलांच्या खोलींत लसोटा सांपडला त्या वेळेस त्याला अक्षर-ओळखही नव्हती. फार काय, पण लसोटा फोडावयाचा कसा हें समजण्या-इतकेंहि त्याचें वय नव्हतें. पण कित्येक दिवसपर्यंत त्या लसोट्यानें त्याला इतकें वेडावून सोडलें होतें कीं एक क्षणभरही तो दृष्टीआड झाला कीं त्याला चैन पडावयाचें नाहीं ! नादीपणाची ही जी बहार हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबरींत वर्णन केली आहे, ती करण्याचे कामीं स्वतःचेंच चित्र त्यांना पुष्कळ अंशीं उपयोगीं पडलें असावे असें वाटतें. ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो ?’ मधील चमुनेच्या

दादाला हरिभाऊंनी " नादी नारायण " म्हटले आहे. त्यावेळी त्यांना हरिनारायणाचेच स्मरण झाले असले पाहिजे !

पोषाकाच्या तऱ्हा.

हा त्याचा स्वभाव त्यांच्या पोषाकांतही दिसत असे. त्यांचे कपडे अगदी साधेच असत. त्यांना छानछुर्काची केव्हाही आवड नसे. त्यांचा पोषाख, त्यांची रहाणी, किंवा त्यांच्या कादंबऱ्यांतील भाषा या सर्वांतच त्यांचा साधेपणा पूर्णपणे प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. त्यांचे कपडे साधेच असत. बाराबंदी आणि तीहि बहुधा खादीची त्यांच्या अंगाशी आजन्म लगटलेली असे. त्यांच्या एकंदर पोषाखांत साधेपणा हा गुण सामान्य असे. पण त्यांतही पहाणाराचे क्षणभर मनरंजन व्हावे अशा तऱ्हा असत.

निरनिराळ्या शिलईचे सट्टे, शार्ट कोट, जाकिट यांची हरिभाऊंच्या जवळ रेलचेल असे. कपड्यांत अमुक ठिकाणी सुधारणा झाली पाहिजे असे त्यांच्या मनांत आले की, तो लागलीच दुस्तूळीला गेलाच म्हणून समजावे ! पाटसकरांच्या येथील माणूस कपडे बेतावयास आला म्हणजे या खेपेस हरिभाऊंची नवीन टूम काय निघते याबद्दल तो उत्सुक असावयाचा आणि हरिभाऊंनी त्याची उत्सुकता निष्फळ केली असे प्रसंग एकंदरीने क्वचितच असत ! हरिभाऊंच्या कपड्यांना खिसे मनस्वी असत. त्यांच्या कपड्यांना खिशांचेच अस्तर असे असेही म्हटले असता अतिशयोक्ति होणार नाही !

एकदा त्यांच्या पायांत उपरणे अडकून त्यांना ठेच लागली. तेव्हापासून पुनः त्यांनी उपरणे अंगावर घेतले नाही !

अंगावरील अवडंबर.

एक पाती, दुपाती, चार पाती, असे लहान मोठे दोन तीन चाकू, पांच पांच निरनिराळ्या रंगाच्या पेन्सिली, एक दोन फाऊंटन पेने, लोकांकडून आलेली पांच चार पत्रे, कोरी कार्ड, पाकिटे, तिकिटे, मेणबत्तीचा तुकडा, सीलची लाख, काड्यांची पेटी वगैरे जिनसा त्यांच्या नेहमी अंगावर असावयाच्या ! ते प्रवासाला निघाले म्हणजे या अवडंबरांत आणखीही भर पडावयाची ! स्टेशनवर हरिभाऊ हमाल करावयास लागले म्हणजे " येवढे अगडबंब ओझे अंगावर वागविणारास आपला बाडबिछाना सहज खाकेंत मारून नेतां येईल. त्याला हमाल कशाला पाहिजे ! " असेहि उद्गार त्यांच्या एखाद्या निकटवर्ती स्नेह्याच्या तोंडून निघावयाचे !

आंतून माझे जाकीट घेऊन या असें त्यांनीं एखाद्यास सांगितलें आणि त्यानें तें एरव्हीच्या जाकिटाच्या कलनेनेंच उचललें तर त्याच्या हातास एकदम अचका चसल्याशिवाय राहणार नाहीं इतकें तें भारदस्त असे ! पण इतकेंही असून त्यांची रहाणी अगदीं सार्धी असे. इतकी कीं त्यांना उत्सुकतेनें पहावयास आलेल्या माणसास “हेच का हरिभाऊ” असें वाटल्याशिवाय रहात नसे.

त्यांच्या इतर व्यवसायांत व वाचनांतही हा लहरीपणा दिसल्याशिवाय रहात नसे. विशेषतः, आपल्या पूर्ण वयांत त्यांनीं हेमिओपाथी, फोटोग्राफी वगैरे कलांचे नाद केलेले आहेत. जो ज्या वेळेला नाद लागेल त्या वेळीं त्याशिवाय दुसरें कांहीं करावयाचें नाहीं आणि तो एकदां सुटला म्हणजे त्याकडे पुन्हां दुकून पहावयाचें नाहीं अशी त्यांची स्थिति असे. फोटोग्राफीचा नाद लागला कीं त्याचे ग्रंथ, त्याची उपकरणें व स्वतःच निरनिराळ्या माणसांचे निरनिराळे घेतलेले फोटो यांची गदीं त्यांच्या खोलींत दिसावयाची ! आल्या गेल्या प्रत्येक माणसाबरोबर याचसंबंधानें त्यांचें बोलणें व्हावयाचें ! झालें, तो नाद सुटला कीं ते ग्रंथ, तीं सर्व सामुग्री वर्षानुवर्ष धुराळा सात पडली तरी हरिभाऊ तिचा शोध करावयाचे नाहीत.

वाचनाची त्यांची तऱ्हा अशीच असे. जो विषय किंवा विषयाची शाखा वाचून काढण्याची त्यांची लहर येईल त्या वेळीं त्या विषयाशिवाय दुसरें पुस्तक त्यांच्या हातीं कित्येक दिवस दिसावयाचें नाहीं. पुस्तकखरेदीही या लहरीला पोषक अंशाच असावयाची !

परस्परविरोधी गुण.

त्यांच्या स्वभावांत स्थिरता व अस्थिरता, ठिलाई व निश्चय यांचें विलक्षण संश्रिण झालेलें दिसे. एखादी गोष्ट मनांत आली कीं ती घडेल केव्हां असें त्यांना होऊन जात असे. तर इतर कित्येक बाबतींत त्यांची विलक्षण दिरंगाई दिसून येत असे. जें काम केवळ पांच मिनिटांत व्हावयाचें तें करण्यास त्यांना पांच दिवस, कित्येक वेळां पांच महिनेही लागत !

त्यांचा स्वभाव कांहीं बाबतींत अगदीं ठिला असे तर कांहीं बाबतींत ते पराक्राष्टेचा निग्रह दाखवीत. सुमारे १७।१८ वर्षांच्या वयांत त्यांना विड्या ओढण्याचें व्यसन लागलें. झालें, थोड्याच दिवसांत संबंध जुडणें पेटविण्यापर्यंत

त्यांची मजल गेली. पण हें व्यसन चांगलें नाहीं, असा त्यांच्या मनांत विवेक येतांच त्यांनीं या व्यसनाचा पाश कायमचाच तोडून टाकला.

लहानपणीं त्यांना कांदा लसूण खाण्याची विशेष आवड असे. पण या त्यांच्या आवडिविडुल त्यांच्या वडिलांच्या मावशीनें तिरस्कार दाखवितांच त्यांनीं या वस्तूंचा तात्काळ त्याग केला. आणि पुढील ४० वर्षांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांनीं या वस्तूंचा आपल्याला केव्हांही संपर्क होऊं दिला नाहीं !

मधून मधून ते तपकीर ओढीत असत. पण हें व्यसन आवांक्याबाहेर जाऊं लागलें कीं ते तें ताबडतोब सोडून देत.

भिडस्तपणा.

कादंबऱ्यांत लुच्चया लफंभ्यांची जीं शब्दचित्रें त्यांनीं रेखाटलीं आहेत त्यांवरून हरभिरुःक मोठे धूर्त असावेत, त्यांना फसविणें किंवा नादीं लावणें कोणाला शक्य नसलें पाहिजे असें वाटे. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. मनुष्याची लबाडी यदाकदाचित् त्यांना कळली तरी त्यांचा भिडस्तपणा इतका कांहीं विलक्षण होत! कीं, ते पुष्कळ वेळां समजून उमजूनसुद्धां फसले जात असावे.

भिडस्तपणामुळे त्यांचें विशेषतः वेळाचें फार नुकसान होई. पुष्कळ निरुयोगी माणसें त्यांची निष्कारण भेट घेऊन त्यांचा हवा तसा वेळ घेत. पुष्कळ नाद असतील, पण हा चक्राटपिटीचा नाद मोठा कठीण असें ते नेहमीं म्हणत असत. पण भिडस्तपणामुळे ते या नादांत गोंबले जाऊन दिवसांतून कांहीं वेळ अशा रीतीनें घातविणें त्यांचें व्यसनच होऊन बसलें होतें ! मनुष्यानें आयुष्यांत 'नाहीं म्हणण्याची कला' शिकलें पाहिजे म्हणजे त्याचें पुष्कळसें नुकसान वाचेल असें ते नेहमीं म्हणत असत. जो कोणी आला त्याचा परामर्ष घेत बसणें म्हणजे आपल्या वेळाची कांहीं किंमत नाहीं असें दाखविणें होय ही त्यांना जाणीव होती. पण तिचा अखेरपर्यंत कांहीं उपयोग झाला नाहीं !

निरिक्षणशक्ति.

पण हा सर्व काळ अगदीच वायां जात असे असें वाटत नाहीं. त्यांची निरिक्षणशक्ति हृदयक्रियेप्रमाणेंच एकसारखी चालत असे. ते कोणाशींही बोलत असले किंवा काहीही करीत असले तरी त्यांची ही शक्ति कधींही स्वस्थ नसे. त्यांच्या मेंदूवर अनेक गोष्टींचे ओक्षें असे. बाकीचें ओक्षें सर्व वर वर असावयाचें, अगदीं मेंदूशीं लगट करणारा बोजा म्हणजे कादंबऱ्याच्या कथानकांचाच होय. वरचे कपडे थोडे मळकट

असले तरी चालतील पण अंगाबरोबर असलेला कपडा स्वच्छ असला पाहिजे, त्याप्रमाणे इतर कोणताही व्याप असला तरी आपली कथानके परीटघडासारखी स्वच्छ ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. आणि कथानकास परिपोषक अशी सामुग्री जमविण्यास त्यांची निरीक्षणशक्ति आल्या गेल्याचा समाचार घेतल्याशिवाय कधीही राहात नसे.

पुष्कळ वेळां एखाद्याशीं बोलतांना त्याच्या चेहेऱ्याचे, स्वभावाचे, व अंतर्गत विकारांचे ते सूक्ष्म निरीक्षण करीत असावे असे वाटे. असे ते निरखून पाहू लागले म्हणजे “ पहा हो मला एखाद्या कादंबरीत बिंद्वरति उतरून घ्याल ” असे त्यांच्या निकट सहवासातील माणसे त्यांना विनोदाने म्हणत असत. आणि त्यांत अर्थ नव्हता असेही नाही.

वस्तुसृष्टीतील भूमिका.

‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो’ मधील शंकर मामंजी, मायेच्या बाजारांतील दिगंबर-पंत व मोरमास्तर, भयंकर दिव्यांतील सटुनाना, प्रो. ड्यांडा व काकासाहेब, यशवंतरावमधील रावचहादूर आडमुठे, कर्मयोगांतील भाऊसाहेब हीं पात्रे हारिभाऊंनीं अशींच आपल्या निरीक्षणशक्तीने टिपून घेतलेलीं होत. हीं केवळ मासल्याकरितांच दिलीं आहेत. पुणे शहरांतील गेल्या दोन पिढ्यांमधील निवडक व्यक्तींची ज्यांना माहिती आहे त्यांना हारिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील निरनिराळ्या भूमिका पाहून हे अमुक गृहस्थ, हे तमुक गृहस्थ अशीं पटापट बोटे दाखवितां येतील !

नाकाला वास येत नव्हता.

हारिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत अश्लील किंवा शिष्ट समाजांत उच्चारतां न येईल असा एखादाही शब्द सांपडणे कठीण पडेल. वाङ्मयसृष्टीतील त्यांचे घ्राणेन्द्रिय इतके तीक्ष्ण असे, पण हारिभाऊंच्या नाकाला मुळाच वास येत नसे ! कै. गोपाळ राव आगरकर यांच्याही नाकाला वास येत नसे. तेव्हां ते एकदां हारिभाऊंना म्हणाले, “ हारिभाऊ, आपल्या नाकांना वास नाही म्हणून आपल्याला वाईट वाटण्याचे कांहीं कारण नाही. कोणत्या दिशेने कोण प्राणी येतो याचा चाहूल घेण्याकरितां पशूंना कान हलविण्याची शक्ति दिली आहे, माणसांनाही ती तशी होती. पण पुढे समाजसंघटनेनें रहाण्याचा जतजसा प्रचार वाढत गेला तसतसें या शक्तीचे कारण उरले नाही. म्हणून माणसांतील ही शक्ति नाहीशी झाली. वास

हाही संकट ओळखण्याचें एक साधन आहे. तें पशूंना असणें अर्थातच जरूर आहे. पण माणसाला त्याची आतां जरूरी नाही तेव्हां हेंही माणसांचें इंद्रिय नाहीसें होणार असें स्पेन्सर म्हणतो. याची प्रचिती तुम्हांआम्हांला येत आहे !”

माणसाला कान हलविण्याची शक्ति होती, याचा पुरावा या पुणें शहरांत आजमितीसही पहावयास सांपडेल. येथील एका सन्मान्य पेन्शनर गृहस्थांना कान कसे हलवितां येतात हें पुष्कळांना माहीत असेल !

विलक्षण स्वाभिमान.

हरिभाऊ भिडस्त असत तसेच ते स्वाभिमानाही असत. त्यांनीं इतक्या कादंबऱ्या केल्या, गोष्टी लिहिल्या आणि इतरही लेख प्रसिद्ध केले, पण त्यांपैकीं कोणताही ग्रंथ कोण्या संस्थानिकास, जहागिरदारास किंवा एखाद्या लक्ष्मीपुत्रास त्यांनीं अर्पण केला नाही. तसा क्रम त्यांनीं स्वीकारला असता तर त्यांना पैशाचीही चांगली प्राप्ति होण्यास हरकत नव्हती. पण त्यांनीं तसें कधींहि केलें नाही, हें त्यांच्या स्वाभिमानाचें द्योतक होय. त्यांनीं आपलीं सर्व पुस्तकें आपले वडील, आपले चुलते व आपले कित्येक जिवलग स्नेही यांनाच अर्पण केलीं आहेत. या स्वाभिमानाचा कित्येक वेळां अतिरेकही होई. ते आपलीं पुस्तकें अभिप्रायाकरितां कधींहि पाठवीत नसत. कारण लोकांच्या चांगल्या अभिप्रायाची आपल्या पुस्तकाच्या स्वपास मदत घेणें हेंहि त्यांना कमीपणाचें वाटे !

प्रकरण आठवे.

अवांतर लेखनव्यवसाय.

मनावर ठसा उमटत असे.

कोणताही विशिष्ट प्रसंग हरिभाऊंनी पाहिला की, त्याचा ठसा त्यांच्या मनावर ताबडतोब उमटे. एखादा प्रसंग त्यांनी पाहिला की, ताकळ तो हकीकतीच्या रूपाने किंवा गोष्टीच्या रूपाने लिहून काढल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे १८९९ सालच्या प्लेगमध्ये त्यांनी गोरगरिबांना मदत देण्याचे फार चांगले काम केले. कोणाला औषधोपचाराची मदत पाहिजे हे पाहण्यासाठी ते घरोघर हिंडत व ज्याला जी मदत लागेल ती त्याला मिळावी अशी तजवीज करित. अनाथ प्रेतांची तजवीज लावण्याकरिता त्यांनी या वेळी पगारी माणसेंहि ठेविली होती. ते प्लेगच्या दिवसांत सहसा बाहेर रहावयाला जात नसत. यामुळे प्लेगच्या दिवसांतील येथील स्थिति त्यांच्या चांगली दृष्टेस्पत्तीस येई. प्लेगच्या दिवसांत येथील लोकांचे जे हाल झाले, कित्येक कुटुंबांची जी हलाखी झाली, ती पाहून त्यांचे हृदय अर्थातच भडभडून आले. त्यांची "कसे दिवस गेले" ही गोष्ट त्यांच्या हृदयांतील या कालवाकालाची स्पष्ट साक्ष पटविते. पुण्याच्या प्लेगची उद्वेगजनक स्थिति या वेळी पुष्कळांनी पाहिली असेल व इतरांनी ऐकली असेल. पण 'कसे दिवस गेले' या गोष्टीने लोकांच्या मनांत त्या कहराचे, जे हृदय विदारक सोडणारे चित्र उभे राहिल ते दुसरे कशानेहि राहणार नाही.

काळ तर मोठा काठिण आला.

त्याचप्रमाणे, 'काळ तर मोठा काठिण आला' या नावाची १८९७ साली त्यांनी दुष्काळासंबंधाने जी गोष्ट लिहिली तिनेही एके काळी मोठी खळबळ उडवून दिली होती. या गोष्टीचे "रामजी टॅजेडी ऑफ इंडियन फॅमिन" असे स्वतः हरिभाऊंनीच इंग्रजीत भाषांतर केले. या पुस्तकावर पायोनिअरने खूप शोध उठविला होती, या एकाच गोष्टीवरून त्यांच्या महत्त्वाची कोणासही कल्पना येण्यासारखी आहे. त्यावेळी मुंबईस मि. चेंबर्स यांच्या संपादकत्वाखाली चंपि-

यन नावांचे पत्र निघत असे. त्यांत संपादकांनी या पुस्तकाची विशेष प्रशंसा केली आहे. दुष्काळामुळे गोरगरिवांची किता शोचनीय स्थिति होते याचे चित्र यांत हरिभाऊंनी फारच हृदयद्रावक रीतीने लिहिले आहे.

चमत्कार करूं शकतील.

या गोष्टीसंबंधाने 'कादंबरी' या आपल्या एका लेखांत लिहितांना "पुढील १०।२० वर्षांत हे (हरिभाऊ) कदाचित् सव्यांच्या वाचकांच्या स्वप्नांही नाहीत असे स्वतंत्र चमत्कार करूं शकतील असे त्यांच्या रामजी या गोष्टीवरून वाटते." असे विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी उद्गार काढले आहेत.

कोणाची स्तुति करण्यासंबंधांत कंजुपणाबद्दलच राजवाड्यांची प्रसिद्धी आहे. रामजांच्या गोष्टीने त्यांच्याही तोंडून हे उद्गार निघाले, हा चमत्कार या गोष्टीच्या कृत्यास भूषणावह नाही असे कोण म्हणेल ?

अवांतर माल.

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति अष्टौमहूर काम करीत असल्यामुळे एकट्या कादंबऱ्यांचा व्याप त्या शक्तीस पुरा पडत नसे. कारखान्यांत मुख्य मालाबरोबर जसे अवांतर (bye products) जिन्नस निघतात त्याप्रमाणेच इकडे कादंबऱ्या चालू असतांच त्याबरोबरच असल्या इतर गोष्टी व निबंध हरिभाऊ लिहीत असत.

सद्यःस्थितिच श्रेष्ठावली पाहिजे.

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति जशी बहुविध विषय आकलन करण्यास समर्थ होती त्याप्रमाणे त्यांचे वाचनही अनेक विषय आपल्या कक्षेंत आणणारे होते. हरिभाऊंसारखा चौरस बहुश्रुतपणा फारच थोडक्यांत सांपडेल. मिल्, मोर्ले, स्पेन्सर, वगैरे ग्रंथकार, टेनिसन्, वर्डस्वर्थ, दायरन्, बाउनिंग, आदिकरून-कवि, ग्रिन, गिबन् प्रभृति इतिहासकार, डिकन्स, स्कॉट, जेन आस्टेन, जॉर्ज इलियट, थॅकरे वगैरे कादंबरीकार यांचे ग्रंथ त्यांना विशेष अवगत असत. या ग्रंथकारांपैकी एखाद्याच्या ग्रंथातील विशेष महत्त्वाचा किंवा मनोहर भाग त्यांच्या वाचण्यांत आला तर पुष्कळ वेळां त्यावर एखादा सुंदर निबंध लिहून ते एखाद्या संस्थेपुढे वाचीत. सारांश, आपणास जें जें काच कळेल ते बहुजनसमाजास सांगून त्यांस शहाणे करावे हा समर्थाचा उपदेश हरिभाऊ तंतोतंत आचरणांत आणीत. " साधारण लोकांची सद्यःस्थितिच श्रेष्ठावली पाहिजे. ज्या आम्हांला

लोकांच्यामुळेच ज्ञान मिळते त्या आम्ही तेच ज्ञान आमच्या हातीं केवळ ठेव समजून ते त्यांना पोहोचते केले पाहिजे. (मी प्र० ६७). हे तत्त्व हरिभाऊंनी आजन्म अमलांत आणले.

निरनिराळ्या विषयांवरील निबंध.

पूर्वी पुण्यास फ्रेंडस लिबरल असोसिएशन या नांवाची संस्था होती त्यांत "Philosophy of Fiction" "Realism in Fiction" व "Teaching of the Bhagwadgita" या तीन विषयांवर हरिभाऊंचीं व्याख्यानं झालीं. त्याचप्रमाणे फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे "Beauty" व "Joy of Life" या विषयावर त्यांनीं व्याख्यानं दिलीं. यांपैकीं दुसरें व्याख्यान कॉलेजच्या वाढदिवसाच्या एका समारंभांत त्यांनीं दिलें होतें. डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे त्यांचें "What is a Nation" ह्या विषयांवर व्याख्यान झालें. त्यावेळीं प्रिन्सिपाल बेन यांनीं या व्याख्यानाची विशेष प्रशंसा केली. पुणे येथील लिटरी अँड सायंटिफिक क्लबपुढे "John Stuart Mill as revealed in his Letters" व "Ethics of Mahabharat" या विषयावर त्यांचीं व्याख्यानं झालीं. ठाणे येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या समारंभाच्या वेळीं "मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास" या विषयावरील त्यांचें झालेलें व्याख्यान सुप्रसिद्धच आहे. मुंबई येथील हेमंत व्याख्यानमालेंत प्राचीन काळचीं शस्त्रास्त्रे व हास्य या दोन विषयांवर त्यांचीं निरनिराळ्या वेळीं व्याख्यानं झालीं. महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरून "विद्ग्ध वाङ्मय" या विषयावर त्यांचें झालेलें व्याख्यान अगदीं अलीकडील असल्यामुळे सर्वश्रुतच आहे. हे त्यांचें व्याख्यान सर्वोत्कृष्ट आहे. विद्ग्ध वाङ्मयाचें इतकें समर्पक, पण सोप्या व साध्या शब्दांत केलेलें विवेचन निदान मराठींत तरी अन्यत्र कोठेंही सांपडणार नाही.

हीं सर्व व्याख्यानं म्हणजे त्यांच्या विविध वाचनव्यासंगाचें सारसर्वस्वच होत.

भास कवीचे ग्रंथ.

भास कवीचे ग्रंथ अलीकडेच प्रकाशित झाले. त्यांचींही भाषांतरें हरिभाऊंनीं करमणुकींत प्रसिद्ध केलीं आहेत. मूळ नाटके जशीं गद्यदयात्मक आहेत, तशींच तीं हरिभाऊंनीं मराठींत आणून सोडलीं आहेत. मूळच्या सौंदर्याची व सौकर्याची हानी न होत! भाषांतर कसें करितां येते याचे मासले या भाषांतरांत ठिकठिकाणीं सांपडण्यासारखे आहेत.

याशिवाय तुकाराम, ज्ञानदेव आदिकरून महाराष्ट्र कविवरही हरिभाऊंचे कित्येक स्फुट लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. महायुद्धांत थापनेल, हेविटक्षर, ट्रेचमार्डर वगैरे जीं शस्त्रास्त्रे उपयोगांत आलीं त्यांचें समानार्थक शब्द महाभारतांत सांपडतात कीं काय या दृष्टीनें त्यांनीं त्या ग्रंथांचें परिशीलन करून तसे कांहीं शब्द व वर्णनें निवडूनही काढलीं होतीं. व यावर एक निबंध लिहिण्याचाही त्यांचा विचार होता. हरिभाऊंनीं ज्ञानेश्वरीचा एक कोशही तयार केला असून तो कदाचित् लवकर प्रसिद्धही होईल.

तीनही गुणांचा संगम.

असामान्य ग्रंथकार म्हणवून घेण्यास वैदग्ध्य व वैपुल्य या दोन गुणांची आवश्यकता असते. पण हरिभाऊंनीं त्यास वैचिन्याचाही जोड दिली. या तिन्ही गुणांचा एकत्र संगम झालेलीं हरिभाऊंसारखीं उदाहरणे क्वचितच सांपडतील. आपल्या समाजास उन्नतिपदास नेणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्यांचा लौकिक निरंतर राहिल. पण त्यांचे अवांतर लेख व इतर गोष्टी घेतल्या तरी त्या एखाद्या विद्वान् व विद्याव्यासंगी माणसाच्या आजन्म चालणाऱ्या लेखनव्यवसायास पुरून त्याची कीर्ति पश्चात् उरविण्यासारख्या आहेत. यावरून हरिभाऊंचा लेखन व्यवसाय व तो ज्या उगमांतून निघाला ती त्यांची बुद्धिमत्ता, निरीक्षणशक्ति व व्यासंग हीं किती प्रचंड होतीं याची कल्पना येईल. एखादी टोलेजंग इमारत बांधून उरलेल्या लांकूडफांट्यांत व राड्यारोड्यांत १०।५ लहान लहान घर सहज व्हावीं त्याप्रमाणें हरिभाऊंच्या या अवांतर लेखनक्रियेनेंच ग्रंथकार होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या ५।४ गृहस्थांच्या कीर्तिरूप इमारती सहज उभारल्या जातील !

हस्ते-परहस्तेमधील अंतर.

हरिभाऊंनीं हा सगळा लेखनव्यवसाय केला तो सर्व स्वतः लिहून केला. दुसऱ्याला मजकूर सांगून तो लिहून काढण्याची त्यांना संवय नसे आणि ते त्यांना बरेही वाटत नसे. ज्या अंतःकरणास स्फूर्ति झाली, त्याच हातानें मजकूर लिहून निघाला पाहिजे, हस्ते आणि परहस्ते या मध्ये जें अंतर तेंच स्वतः मजकूर लिहिण्यांत व दुसऱ्याकडून लिहविण्यांत आहे, असें त्यांना वाटत असतें. यासंबंधानें रा. रेंदाळकर म्हणतात, हरिभाऊंची लेखणी फार चपल असे, ती नाना विषयांवर चाले. त्याचप्रमाणें ते फार क्षपाट्यानें लिहीत. मात्र

अगदीं आयत्या वेळाशिवाय त्यांच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाहीं, हें ठरलेलें ! भारंभापासून त्यांना आपलें सगळें लेखन स्वतः करण्याची संवय. त्यांनीं लेखक ठेविलाच नाहीं. कांहीं अडचणीमुळे त्यांना लिहिणें अशक्य झालें, आणि दुसऱ्याला तोंडी मजकूर सांगण्याचा प्रसंग आला, तर ते त्यांना बरें वाटत नवें. त्यांना दिसत नव्हतें त्यावेळीं एकदां मी “ सूर्यग्रहण ” त्यांना वाचून दाखवीत होतो. माता रणदेवी नदीतीरावरील झाडाखालीं बसली असतां तिच्या पुत्राचा घोडा तिच्या मोहानें तिच्याकडे धांवत आला; पण त्या नीचानें-कीर्तिसिंगानें-त्याच्या नाकाडावर मुष्टिप्रहार करून त्याला ठार मारलें. हा प्रसंग इतका करुणरसप्रधान आहे कीं, मला तर धांवावेंच लागत होतें. पण हरिभाऊही डोळे पुशोत होते. नंतर ते म्हणाले, “ असले प्रसंग मला दुसऱ्याला मजकूर सांगून कधींहि वटवितां आले नसते ! अगदीं एकांतांत मी एकटा असतांच असले प्रसंग माझ्या हातून निर्माण झालें आहेत. ”

हातावरील प्रपंच.

हरिभाऊंनीं आपलीं सर्व पुस्तकें, गोष्टी, लेख व निबंध हीं रोज 'रोज थोडी थोडी लिहून समाप्त केलीं असैही नाहीं कारण, पद्धतशीरपणानें काम करणें हें त्यांच्या स्वभावास केव्हांही माहित नव्हतें. मजकूर लिहिण्यासंबंधांत त्यांचा अगदीं हातावरचा प्रपंच असे. अगदीं गळ्याशीं आलें म्हणजे ते लिहावयास बसत. ही स्थिति अगदीं मधली स्थितीपासून तो अखेरपर्यंत म्हणजे अगदीं ३५ वर्षे एकसारखी चालू असे. रोज थोडें लिहून शनिवारच्या करमणुकीकरितां ते मजकूर तयार करून ठेवण्याचा बेत करीत. पण तो केव्हांच फलद्रूप झाला नाहीं. हरिभाऊंचे असे फलद्रूप न झालेले बेत किती तरी सांपडतील. “ आपल्या बालपणापासून आपल्या एकंदर चरित्राचें परीक्षण करीत गेलें तर मला वाटतें, फसलेल्या बेतांची जी रास दिसेल ती सिद्ध झालेल्या बेतापेक्षां किती तरी प्रचंड असेल ! ” हे 'मी'च्या तोंडचे उद्गार हरिभाऊंचा स्वानुभवच सांगत असले पाहिजेत. पण निदान हरिभाऊंसंबंधांत तरी फसलेल्या बेतांची रास वाढण्याचें कारण ते आपल्या आवाक्याबाहेर बेत करीत, हेंच असलें पाहिजे.

करमणुकीचा दिवस.

असो. शुक्रवारी, फार झालें तर गुरुवारीं पहांटे ते करमणुकीचा मजकूर लिहावयास सुरवात करीत. त्याची बैठक मोठी दाडगी असे. आठआठ तास-

पर्यन्त ते एकसारखे लिहीत असत. संत सखुबाई नाटक तर त्यांनीं दीड दिवसांत लिहिलें !

या त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांना रात्रीचा दिवस करूनच लिहावें लागत असे. आणि त्यांना झोप थोडी असल्यामुळे ते लवकर उठत व पहाटे मजकूर लिहिण्याच जमवीत. ग्रंथलेखनाच्या एकंदर ३५ वर्षे काळापैकी पहिल्या वीस वर्षांच्या काळांत त्यांचा हा क्रम अव्याहत चालू होता, पण पुढे दृष्टिमांद्यामुळे पहाटेचें विशेष काम करणें त्यांना अशक्य होऊन गेलें. तेव्हां दिवसाचे अनेक व्याप संभाळूनच हें सर्व काम त्यांना आटपावें लागत असे. या वेळीं मनाची स्थिरता मोडण्याचे प्रसंग क्षणोक्षणी उपस्थित होत असतांही त्यांचें लिहिण्याचें काम जसा वेळ मिळेल तसे, चालत असे.

कादंबऱ्यांच्या कथानकाचें टिपण वगैरे त्यांच्यापुढे केव्हांही नसे. अगदीं करमणूक छापण्याचा दिवस आला कीं आर्यभूषण छापखान्यांतलीं माणसें मजकुराकरितां आनंदाश्रमांत सकाळपासून सेपा घालूं लागावयाचीं. इकडे नित्याप्रमाणें इतर मंडळी कामकाजानिमित्त किंवा पुष्कळ वेळां निष्कारणच भेटावयास येण्याचा सपाटा चालूच असावयाचा. त्यांतच आनंदाश्रमाचे कारकून सत्यांना कागद आणावयाचे. इतक्यांत अमुक वाजतां अमक्याला भेटावयाला जावयाचें कबूल केलें आहे याची त्यांना आठवण होऊन ते बाहेर जाऊन यावयाचें. जेवणाची तयारी झाली म्हणून खालून वरचेवर निरोप यावयाचे. अशा सर्व गोंधळांत हारिभाऊंच्या लिहिण्यास सुरुवात व्हावयाची. पण त्यांचें डोकें शांत असे कीं या सर्व भगभगांचा समाचार घेऊन ते संध्याकाळीं मजकूर पुरा करावयाचेच !

टाकांतून एकदां अक्षरे गेलीं, कीं, तीं बहुधा कायमच होत असत, व ५।६ तास एकसारख्या लिहिलेल्या मजकुरांत खोडाखोड साधारणतः केव्हांच दिसत नसे. एकदां मजकूर टाकांतून निघून गेला कीं तो करमणुकींत छापून आल्या, वर त्यांच्यापुढे यावयाचा. मध्यतरीं रौतीप्रमाणें त्यांचेकडे प्रूफ यावयाचें. पण तें त्यांनीं स्वतः पाहिल्याचे प्रसंग आलेच तर ते अपवादादाखलच होत ! स्वतः लिहावयाचें, अगदीं आयत्या वेळीं लिहावयाचें व तेंही अगदीं अशा लग्नघाईत आणि मजकूर लिहून गेल्यानंतर पुनः हारिभाऊंची व त्याची दृष्टादृश नाही अशा स्थितींत त्यांच्या कादंबऱ्यांत

कचित् प्रसंगी संविधानकाची, जुळणी विसकटलेली दिसावी, किंवा कित्येक ठिकाणी वस्तुवर्णनातील प्रमाणशीरपणा बिघडावा, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. पण असे प्रसंग एकंदरीने थोडेच आहेत; याबद्दल मजकुराचा प्रसन्न होण्या-पूर्वीची वरील स्थिति लक्षांत घेतां हरिभाऊंना कोणी विशेष दोष देणार नाही.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या शेवटच्या तीस वर्षांचे म्हणजे करमणुकीच्या जन्मापासून तो अखेरपर्यंतच्या काळाचे दहा दहा वर्षांचे तीन भाग पाडले तर त्यांत प्रत्येक भागांत त्यांनीं खालीलप्रमाणें ग्रंथरचना केलेली आढळते:—

१८९० पासून १९००	सामाजिक:—पण लक्षांत कोण घेतो। (१८९०-९३)
	सगुणाबाईंची आपल्या } मुलीस व गोविंदरावांचीं } (१८९१-९४) आपल्या मुलास पत्रें. }
	यशवंतराव सरे. (१८९२-९५)
	मी. (१८९३-९५)
	जग हें असें आहे (१८९७-९९)
	काळ तर मोठा कठिण } आला व कसे दिवस गेले. } (१८९९)
	ऐतिहासिक:—हैसूरचा वाघ (अपूर्ण) (१८९०-९१)
	उपःकाल. (१८९५-९७)
	केवळ स्वराज्यासाठीं. (१८९८-९९)
१९००--१९१०	सामाजिक:--भयंकर दिव्य. (१९०१-०३)
	आजच (अपूर्ण). (१९०४-०६)
	ऐतिहासिक:--रूपनगरची राजकन्या. (१९००-०२)
	चंद्रगुप्त. (१९०२-०४)
	गड आला पण सिंह गेला. (१९०३)
	सूर्योदय. (१९०५-०६)
	मध्यान्ह (अपूर्ण). (१९०६-०८)
	सूर्यग्रहण (अपूर्ण.) (१९०८-०९)
१९१०--१९१९	सामाजिक:--मायेचा बाजार. (१९१०-१२)
	कर्मयोग (अपूर्ण). (१९१३-१७)
	ऐतिहासिक:--कालकूट (अपूर्ण). (१९०९-११)
	वज्राघात. (१९१३-१५)

हरिभाऊंनी पहिल्या दहा वर्षांत चार सामाजिक कादंबऱ्या व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या, दुसऱ्या दहा वर्षांत दोन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांतील एक अपूर्णच आहे. या काळांत चार पूर्ण व दोन अपूर्ण अशा त्यांनी सहा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. तिसऱ्या दहा सालांत दोन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांपैकी प्रत्येकांतील एक एक कादंबरी अपूर्णच आहे.

यावरून असे दिसून येते की, स. १९०० नंतर हरिभाऊंनी भयंकर दिव्य व मायेचा बाजार या दोनच सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांनंतर त्यांचें लक्ष ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडेच विशेष असलेलें दिसते. दुसऱ्या दहा सालांत प्रायः प्रत्येक वर्षी त्यांनी एक एक ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. त्यांतील सूर्यग्रहण हें कथानकाच्या अनुरोधानें पाहतां वस्तुतः पूर्णच झालें आहे. फक्त माध्यान्ह होच काय ती कादंबरी अपूर्ण राहिलेली दिसते. म्हणजे दहा वर्षांच्या काळांत त्यांनी सात ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

स. १९०० नंतर हरिभाऊंचे सामाजिक कादंबऱ्यांकडाला चित्त कमी कां झालें असा साहाजिकच प्रश्न उद्भवतो. त्यांचें निश्चित उत्तर देणें अर्थातच शक्य नाही. या काळांत सुधारणा लोकांच्या कांहींशा अंगवळणी पडत चालल्या. अर्थात् सामाजिक चळवळीचा तितका जोर कमी झाला. या परिस्थितीचाही हा परिणाम असेल. पण साधारणतः असे दिसते की, समाजांतील विद्यमान व पुढील दहावीस वर्षांच्या काळांतील विचारपरिवर्तन त्यांनी आपल्या १९०० पूर्वीच्या कादंबऱ्यांतच चित्रित केलीं. या पुढच्याही काळाची सद्यःस्थिति रेखाटीत बसणें म्हणजे समाजाचें लक्ष त्या काळाकडे वेधून त्यास सद्यःस्थितीकडे दुर्लक्ष करण्यास लावण्याप्रमाणें होणार आहे असा विचार त्यांच्या मनांत आला असावा. म्हणूनच ते ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडे वळले असावेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्यायोगानें समाजास सद्यःस्थितीची व पूर्वस्थितीची तुलना करतां येऊन दोहोंमधीलही चांगल्या गोष्टींचा मलाफ करतां येतो. आजच्या आणि यापुढें पंच वीस वर्षांनी होणाऱ्या सद्यःस्थितीचें विवरण केल्यानंतर पूर्वस्थितीचें सिंहावलोकन करणेंच त्यांना इष्ट वाटलें असावे.

स. १९१३ सालानंतर हरिभाऊंच्या हातून फारच थोडी ग्रंथरचना झाली याचें कारण अर्थातच त्यांच्या आवडत्या मुलीच्या मृत्यूनें त्यांच्या मनःस्थैर्याचा सर्वस्वी विघाड झाला हेंच असलें पाहिजे.

हरिभाऊ आपटे

रमाबाई आपटे
(हरिभाऊंच्या पत्नी.)

प्रकरण नव्वे.

परीक्षेची वेळ.

धामधुमीचा काळ.

हरिभाऊंची करमणूक निघाली त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. संमतिवयाच्या कायदाने त्याच वेळीं मतभेदाची धुमव्यर्का माजली होती. पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनाने स्त्रीशिक्षणास विरोध करणाऱ्या पक्षास सुधारकांवर मारा करण्यास एक नवीन हत्यार मिळाले ते या वेळींच होय. पंचहौदमिशनमधील चहाप्रकरण उपास्थित होऊन वेचाळिसांवर ग्रामण्य घालण्याची चळवळ कित्येक धर्माभिमान्यांनीं सुरू केली ती या वेळींच होय. स. १८९१ सालचे स्थानिक वर्तमानपत्रांचे त्या वेळचे अंक पाहिले तर त्यांत वरील तीन बाबींशिवाय दुसरा विषय क्वचितच आलेला दिसेल. हरिभाऊ हे संमतिवयाच्या कायद्यास अनुकूल होते. व त्यांचे चुरते अण्णासाहेब हे प्रतिकूल होते. आनंदाश्रमांतिल तिसऱ्या मजल्यावर या चिलाविरुद्ध जोराची चर्चा चालावयाची तर दुसऱ्या मजल्यावर हरिभाऊंच्या स्नेही मंडळींत, हे चिल पास झालेंच पाहिजे, हे मत आग्रहाने प्रतिपादन करण्यांत यावयाचें. चुरतेपुनणे असे एकमेकांविरुद्ध बाजूस होते तरी त्यांच्या प्रेमभावांत यत्किंचित्ही व्यत्यय आला नाही हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. त्या वेळीं घोरोवरच्या वडेलधान्या माणसांनीं अशा प्रकारची सहिष्णुता दाखविली असती तर जुन्यानव्यांतिल झगड्यामुळे पुणे शहरांतिल ज्या कित्येक कुटुंबांवर असमाधानाची व धुसफुशीची रुग्णच्छाया पसरली होती ती नाहीशी होऊन त्यामुळे सर्वासच सुख लागलें असतें. फार कशाला, सहिष्णुतेच्या बाबतींत हरिभाऊंचे वडील अण्णासाहेबांप्रमाणेंच असते तर हरिभाऊंचा जीवनक्रम बराच वेगळ्या प्रकारचा झाला असता.

शारदासदन.

संमतिवयाच्या कायद्याप्रमाणेंच शारदासदन हाही विषय त्या वेळीं तीव्र मतभेदाचा झाला होता. या सदनाच्या स्थापक पंडिता रमाबाई या मोठ्या कर्तू-

त्ववान्, करारी व तेजस्वी बाई होत्या. हरिभाऊंना या बाईबद्दल फार आदर वाटे. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास त्यांच्यासारखी विदुषी स्त्री मिळाली याबद्दल प्रगमनशील समाजास त्या वेळीं एक प्रकारें आनंद वाटला. पण हा आनंद फार वेळ टिकणारा नव्हता. कारण या बाईंनीं ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली असल्यामुळे त्यांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक प्रयत्नाकडे समाज साशंक दृष्टीनें पाहूं लागला व त्यामुळे अखेर या बाईंचें जें तेज मालविलें तें कायमचेंच मालविलें. हिंदु धर्मांत राहूनच पंडिताबाईंनीं आपलें स्वीकृत कार्य चालविलें असतें तर आज स्त्रीशिक्षणाची स्थिति आहे यापेक्षां किती तरी पट चांगली दिसली असती. बाई मोठ्या बुद्धिवान्, कर्तृत्ववान् व करारी होत्या. यामुळे पुणें शहरांतील प्रगमनशील गृहस्थांवर या बाईंचें मोठें वजन असे. पण पुढें ख्रिस्तीधर्म प्रसाराकडेच त्यांचें लक्ष अधिक लागून शारदासदनांतील तुळशीचें झाड लाथेनें उडविण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली तेव्हां कित्येक गृहस्थांना त्यांच्या संस्थेशीं असलेला आपला संबंध तोडून टाकावा लागला. हरिभाऊंनाही या बाईबद्दल पूज्य बुद्धि वाटे; पण पुढें त्यांच्या आयुष्यक्रमास वरीलप्रमाणें वळण मिळाल्यामुळे त्यांचा बाईशीं असलेला स्नेह अर्थातच कमी झाला.

चहाप्रकरण.

तिसरी गोष्ट पंचहौद मिशनमधालि चहाप्रकरण. यांतही हरिभाऊ होतेच. ज्या दिवशीं हें चहापान झालें त्या दिवशींच हरिभाऊंचे एक चुलतभाऊ वारल्यामुळे त्यांना या समारंभास हजर राहतां आलें नाहीं. तरी त्यांचें नांव बेचाळिसांत प्रसिद्ध झालेंच. मी हजर नव्हतो असें तूं प्रसिद्ध कर, असें हरिभाऊंच्या वडिलांनीं त्यांना सांगितलें. पण हरिभाऊंनीं तें ऐकलें नाहीं. मी हजर नसलों तरी तेथें हजर रहाण्याचें मीं कबूल केलें होतें, त्याअर्थीं आपण सांगतां त्याप्रमाणें मजकूर मला प्रसिद्ध करतां येत नाहीं असेंच त्यांनीं वडिलांना सांगितलें. वडिलांना असें सडेतोडपणाचें उत्तर देण्याचा हरिभाऊंच्या हयातींत हा येवढाच प्रसंग असला पाहिजे !

प्रथम कुटुंबाचें निधन.

सुधारकांविरुद्ध काहूर उठण्याची पुणें शहरांत अशी जणूं काय पर्वणीच आली, त्याच सुमारास हरिभाऊंचें पहिलें कुटुंब वारलें आणि हरिभाऊंच्या परीक्षेची वेळ आली ! हरिभाऊंचें वय या वेळीं सुमारे अष्टावीस वर्षांचें होतें. आज या

वयाचे प्रथम वर शेंकडों सांपडतील. पण त्या वेळीं लभें लवकर होत असल्यामुळे हें वय चांगलें मोठ्या विजवराचें असें गणलें जाई. हरिभाऊंच्या मातुःश्रीं माघ-मासांतच वारल्या. त्यांच्य। प्रथम पत्नीनें इहलोकची यात्रा संपविली ती याच महिन्यांत ! त्यांची आवडती व एकुलती एक कन्या त्यांना शोकसागरांत लोटून याच महिन्यांत परलोकवासी झाली। त्याचप्रमाणें त्यांचे वडील व चुलते यांच्या-वरही विधुर होण्याचा प्रसंग त्यांच्या अट्टाविताव्या वर्षीच आला ! हें दुःखाचे प्रसंग वडून येण्याचे बाबतींत असा पद्धतशीरपणा कां असावा हें कोडें कोण उकलणार ?

हरिभाऊंचें पहिलें लग्न त्यांच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी झालें. त्यांची प्रथम पत्नी हो कै. दामोदर विद्याधर गोखले यांची कन्या होय. मथुराबाई ऊर्फ रमा-बाई चा फार सालस होत्या. त्यांना तीन अपत्य झालीं, पण त्यांपैकीं कोणाही जगलें नाहीं. तिसऱ्या घाळतपणाच्या वेळेस पहिल्या पांच दिवसांतच त्यांची तब्येत बिघडली औषधोपचार चालू होतेच. पांचव्या दिवशीं डॉक्टर प्रकृति पाहून, आतां कांहीं घाबरायास नको, म्हणून सांगून गेले आणि दोन तासांतच बाईचें देहावसान झालें ! रमाबाई निवर्तल्यावर त्यांचें बालक त्यांच्या पश्चात् दोन महिनेच होतें. या प्रसंगानें हरिभाऊंना फारच दुःख झालें, हें सांगावयास नकोच.

तिघेही विधुर झाले.

याच वेळीं हरिभाऊंच्या दोन जिवलग मित्रांच्याही बायका मरण पावल्या. त्यांपैकीं एक तर हरिभाऊंच्या बायकोप्रमाणेंच घाळतपणांत मरण पावली. तिघेही सुधारक मताचे, तेव्हां अर्थांतच आतां पुढें कोणता मार्ग आक्रमावा हा प्रश्न त्यांच्या पुढें आला. घरांतली मंडळी हरिभाऊंच्या जवळ लग्नाच्या गोष्टी काढूं लागली, पण त्यांनीं, मला लग्न करावयाचें नाहीं, असें सांगितलें. हरिभाऊंचा स्वभाव घरांतल्या मंडळींना माहीत होता. तेव्हां हा आतां “ नाहीं ” म्हणतो तेव्हां सरोसरच लग्न करणार नाहीं असें वाटून सर्वांचीं अंतःकरणें दुःखित झालीं. याप्रमाणें सरासरी वर्षं गेलें तरी हरिभाऊंचा निश्चय कांहीं बदलत नाहीं असें पाहतांच घरच्या मंडळींना फार काळजी वाटूं लागली. वस्तुतः आपण सुधारकी मताचे, तेव्हां आपण वास्तविक पुनर्विवाह केला पाहिजे. बरें, तें आपल्या हातून झालें नाहीं आणि आपण जुन्या पद्धतीप्रमाणेंच लग्न केलें तरी घरांतल जुन्या-नव्यांतील झगड्यामुळे आपल्या पहिल्या बायकोस जसा त्रास झाला तसाच

दुसऱ्या बायकोसही होणार, असा विचार मनंत येऊनच त्यांनीं लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय केला असावा. पण या वेळीं एक विशेष गोष्ट घडून आली. त्याच्या वडिलांच्या मातुःश्री याच वेळीं आजारी पडल्या. 'मी लग्न करीन' अशी कबुली तुझ्या तोंडून आल्याःशिवाय मला सुखानें मरण येणार नाहीं' असें हरिभाऊंना जवळ बोलावून आजीनें सांगितलें. झालें, हरिभाऊंना पाझर फुटला आणि " बाळपणापासून ज्यांनीं आपल्याला अत्यंत प्रेमानें वाढविलें त्यांनीं कोणत्याही गोष्टीचा हट्ट धरून अगदीं त्रागा करण्याची पाळी आणली तर आपण आपलें मन आवरून त्यांच्या इच्छेप्रमाणें करण्याला प्रवृत्त होतो हें अंतर्गूढ प्रेमाभुळेंच होय " हे 'मी' चे उद्गार त्यांनीं अन्वर्थक केले ! त्याचे दोन स्नेही हरिभाऊ काय करतात याचीच वाट पहात बसले होते. हरिभाऊंनीं अशा रीतीनें मार्ग मोकळा करून दिल्यामुळे त्यांनींही पुनः यथाविधि गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला !

सुधारकाचें पिल्लूं.

यासंबंधांत हें जरूर ध्यानांत ठेगलें पाहिजे कीं, हरिभाऊंचें मत प्रथम-पासूनच सुधारणा सावकाशीनें झालीं पाहिजे असें होतें. " कोणचीहि गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल, तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाहीं." (मी, प्र० ६०) असें त्यांनीं आपलें मत स्पष्ट रीतीनें प्रतिपादन केलें आहे. त्यांचें दुसरें लग्न होण्यापूर्वीच पांच वर्षे त्यांनीं गणपतराव कादंबरींत " ज्या गोष्टीं समजास फार त्याज्य अशा वाटतात त्या बळजबरीनें अमलांत आणणें हें समजाच्या हिताला अपायकारक आहे. त्या सावकाश व आपोआप प्रचारांत आल्या म्हणजे फार हितावह होत." तरी पण स्वतःच्या वर्तनाचें हरिभाऊ केव्हांही समर्थन करीत नसत. याप्रसंगीं थोडे धडाडीचें वर्तन आपल्या हातून होतें तर फार चांगलें झालें अतनें, असेंच त्यांना वाटे. यावेळीं सुधारकांत ते प्रमुख गणले गेले नव्हते तरी त्यांची बरीच प्रसिद्धी होती. श्रीधर विठ्ठल दाते हे तर त्यांना " सुधारकाचें पिल्लूं " म्हणत ! असो. याप्रमाणें त्यांचा द्वितीय विवाह झाल्या-नंतर येथील एका धर्माभिषानी पत्रांत त्याविरुद्ध टीका आलीच. हरिभाऊंचे श्वशुर रा. बळवंतराव चोळकर हे जुन्या मताचे व मोठे स्नानसंध्येशीळ असत. त्यांच्या पूजेला पांच तास लागत असत. हरिभाऊ सुधारक मताचे आहेत हें त्यांना ठाऊक होतें. पण ते यासंबंधानें बोलतांना प्रो० पानसे यांजपार्शी

म्हणाले होते कीं “आतां जुनें काय राहिलें आहे! आतां आगगाडींत सुद्धां माणसें फराळाचें साऊं लागलीं!” धर्माभिमाना पत्रांत “एका बोलक्या सुधारकांनीं बागेंत हळूच जाऊन लग्न केले, आश्चर्य हें कीं, एका धर्मभोळ्या व चार घटका नाक धरून बसणाऱ्या गृहस्थानें आपली ११ वर्षांची मुलगी त्याला दिली.” असा मजकूर प्रसिद्ध झाला होता.

इकडे आड आणि तिकडे विहीर.

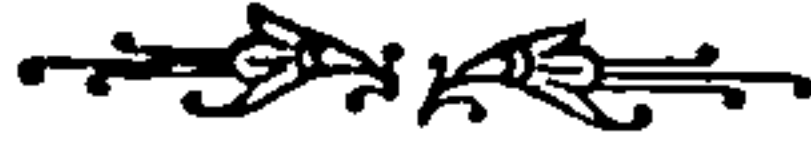
हरिभाऊंच्या नवीन पत्नी रमाबाई या त्या वेळेच्या मानानें बऱ्याच शिकल्या होत्या. किंबहुना प्रो. पानसे यांनीं मुलीला चांगलें लिहितां वाचतां येतें हें पाहूनच ती पसंत केली होती. लग्न झाल्यानंतर त्यांनीं रमाबाईंना कांहीं पुस्तके वाचावयास दिलीं होती. पुस्तके वाचून झालीं नाहींत तर लग्न परत करूं, असाही त्यांना धाक घातला होता! पण हें असें किती दिवस चालणार! जुन्या पद्धतीचा कित्ता एकाग्रतेनें गिरावेणाऱ्या दहा माणसांच्या कुटुंबांत जिला धाक दाखवावयाचा सर्वानाच अधिकार, अशा नवीन मुलीस लिहिणें वाचणें कसें चालवितां येणार?

हरिभाऊंची वस्तुतः आनंदाश्रमांत रहाण्याची सोय होती, इतकेंच नव्हे तर तेथेंच त्यांनीं सहकुटुंब रहावें अशी महादेव चिमणाजींची योजनाही होती. पण हरिभाऊंच्या अनिश्चयामुळे म्हणा किंवा भिडस्तपणामुळे म्हणा, त्यांच्या हातून तें झालें नाहीं. यामुळे “आम्हांला इकडे आड आणि तिकडे विहीर असें झालें आहे. घरच्या माणसांचीं बोलणीं टाळायला जावें तर यांची मर्जी जाते, यांचा संभाळावी तर त्यांची जाते” (मा प्र. ५२) असें रमाबाईंनीं होऊन त्यांना बराच त्रास सोसावा लागला असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं.

विलक्षण भिडस्तपणा.

हरिभाऊंनीं याच वेळीं आनंदाश्रमांत ससार धाटला असता तर वडिलांचा त्यांचेवर वाईटपणा आला असता. पण हरिभाऊ वागले त्या रीतीनें तरी त्यांना वडिलांचा चांगुलपणा कोठें संपादतां आला! हरिभाऊ इतके जपून वागत होते तरी “तो कसा कां वागेना! आमच्या हातचा पार्थिव त्यानें ज्ञानेन उडवून दिला नाहीं म्हणजे मिळविली!” असेंच त्यांचे वडील म्हणत असत. यांत त्यांचा दोषही नव्हता. ते एकधोरणी असल्यामुळे कांहीं घेवाण देवाण करून तडजोड पाडणें त्यांच्या स्वभावाला अशक्य होतें. हरिभाऊ बाह्यात्कारीं कसें वागले तरी त्यांचीं मते नानासाहेबांना पूर्ण माहित होती. अशा स्थितींत नुसत्या वरकरणीं वागणुकीनें त्यांचें समाधान कसें व्हावें? वडिलांच्या एकधोरणीपणाचेंच अनुकरण करून हरिभाऊंनीं आरंभापासूनच आपली वेगळी व्यवस्था ठेवली असती तर तें सर्व दृष्टींनीं श्रेयस्कर झालें असतें. पुढें कांहीं वर्षांनीं तरी त्यांना असें करावें लागलेंच. असो. हरिभाऊंसारख्या जनमिळाऊ माणसांच्या हातून यापेक्षां वेगळें वर्तन झालें असतें तरच आश्चर्य होतें.

प्रकरण दहावे.

आनंदाश्रम.

वस्तुसृष्टीतील अद्भुत !

हरिभाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनी 'आनंदाश्रमावर हरिभाऊंची स्थापना केल्याचें य.पूर्वीच सांगितलें आहे. ही संस्था म्हणजे वस्तुस्थितीतील एक अद्भुत गोष्टच होय. या संस्थेचे स्थापक कै० वा० महादेव चिमणाजी आपटे यांचा आयुष्यक्रम पहातां त्यांनीं जुन्या पंथाचे वैदिक, शास्त्री, संन्यासी, वगैरेकरितां व जुन्या संस्कृत ग्रंथांच्या प्रकाशनार्थ एक संस्था काढण्यांत आपल्या सर्व द्रव्याचा विनियोग करावा याबद्दल कोणासही आश्चर्यच वाटेल. मांड्यांत जी वस्तू प्रथम ठेवावी तिचा वास त्याला लागतो असें जें म्हणतात तें पुष्कळ वेळां मोठ्या विचित्र रीतीनें प्रत्ययास येतें; त्यांतीलच हें एक उदाहरण असावें. अण्णासाहेब प्रथम सुधारक म्हणून, विशेषतः पुनर्विवाहाचें पुरस्कर्ते, म्हणून समाजापुढें आले. त्यांचा पुढील आयुष्यक्रमही जुन्या पंथाला कोणत्याही प्रकारचा पोषक असा नव्हता. त्यांनीं आपला द्रव्यनिधि वस्तुतः एकाद्या आधुनिक तऱ्हेनें चाललेल्या शिक्षणसंस्थेस किंवा एकाद्या सुधारणाप्रचारकसंस्थेस द्यावयास पाहिजे होता. पण तसें न करितां त्यांनीं जुन्या पद्धतीप्रमाणेंच तो वैदिक, शास्त्री, संन्यासी वगैरेच्या सहाय्यार्थच वंचला. याचें कारण, जुन्या संस्कारांचा त्यांच्या प्रथम वयांत त्यांच्या मनावर उमटलेला ठसाच असावा असें वाटतें. चतुर्थाश्रम घेण्याचा त्यांचा वेत पूर्वीपासूनच ठरला होता. आनंदाश्रमाचा स्वर्च चालण्यास अवश्य असलेली रक्कम जमतांच चतुर्थाश्रम घेऊन आश्रमांत रहावयाचें असा त्यांचा संकल्प झाला होता. संस्थेला यदाकदाचित् अधिक पैशाची जरूरी पडली तर चतुर्थाश्रमांतही विकिली करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें ! खरोखरच ही त्यांची इच्छा मूर्तस्वरूपांत आली असती तर वस्तुसृष्टींत एका अद्भुताचा प्रत्यक्ष प्रयोग घडलेला लोकांना वयास सांपडला असता !

आपटेघराण्याचा अभिमान.

या आश्रमाच्या दोन उपयुक्त शाखा म्हणजे विद्यार्थीगृह व ग्रंथप्रकाशन या होत. विद्यार्थीगृहांत कोंकणस्थांचीं गरीब व होतकरू मुलें विद्याभ्यासाकरितां ठेवून त्यांचें पालनपोषण करावें, असा माधवरावजींचा संकल्प होता. त्याचप्रमाणें अप्रकाशित पण चांगल्या नामांकित संस्कृत ग्रंथांचें या आश्रमाच्या विद्यमानें प्रकाशन व्हावें असाही त्यांचा हेतु होता. आश्रमांतील या दोन उपयुक्त शाखा हरिभाऊंनीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या पश्चात् पंचवीस वर्षेपर्यंत चालविल्या व हल्लींही त्या तशाच चालूं आहेत. आपल्या आपटे घराण्यांतील मुलें मूर्ख निपजूं नयेत, असाही माधवरावजींचा विद्यार्थीगृह काढण्यांत एक उद्देश होता. त्या उद्देशानुसार माधवरावजींच्या तिन्ही भावांचे मुलगे आनंदाश्रमांत विद्याभ्यासाकरितां राहून गेले. त्यांतील कित्येकांचें थोडें थोडकें शिक्षणही झालें. पण अण्णासाहेबांनीं केलेल्या या सोयीचा फायदा घेऊन नांवलौकिकास चढलेला असा अद्याप एकही मुलगा निघाला नाही ! हा विलक्षण योगयोगच म्हटला पाहिजे.

हरिभाऊंना आनंदाश्रमासारखी संस्था मिळाल्यामुळे त्यांना बरेंचसें स्वास्थ्य आलें. त्यांच्या आयुष्यास निश्चितपणा घेण्यास या संस्थेचें सहाय्य झालें. ग्रंथलेखनाच्या कामास स्वस्थपणाची व सुखतोयींची अनुकूलता लागते ती या आश्रमानें त्यांना लाभून दिली. पण ही संस्था चालविणारानें जुन्या पद्धतीनेंच राहिलें पाहिजे, असा निर्बंध असल्यामुळे हरिभाऊंना, स्वतःस संमत वाटणाऱ्या प्रगमनशील गोष्टी आचरणांत आणण्याचा मार्ग कायमचाच बंद झाला. जीं मते आपण प्रतिपादीत आलों त्यांचें आचरण होण्याचे कामीं अशा रीतीनें आपण कायमचा बंधारा घालून घेतला ही गोष्ट हरिभाऊंच्या मनास अर्थांतच जाचक झाली असली पाहिजे. पण वडीलधान्या माणसांचे प्रेमपाश तोडून स्वमताभिमानास अनुरूप असें आचरण करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखी धडाडी आणि निग्रह त्यांच्या अंगीं नसल्यामुळे या जाचाचा प्रतिकार त्यांना करितां आला नाही.

कर्तव्य कीं श्रद्धा !

हरिभाऊंच्या सहवासानें आणि साहचर्यानें ज्या आश्रमाचें नांव अन्वर्थक झालें त्या आश्रमाची व्यवस्था पाहण्याचें काम हरिभाऊंनीं पंचवीस वर्षे केले. येथील निरनिराळ्या प्रकारचे विधि, व्रतवैकल्ये, उत्सव, कथाकीर्तनें, वगैरे सर्वांची व्यवस्था हरिभाऊ अगदीं यथासांग रीतीनें करीत. या सर्व गोष्टी ते

अंगीकृत कर्तव्य म्हणून करीत किंवा अंतःकरणपूर्वक श्रद्धेनें करीत यासंबंधानें एकमत होणें अर्थात्च शक्य नाही. तें कसेही असलें तरी आपलें ज्यांनीं पितृवत् पालन केलें त्या आपल्या चुलत्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं ही संस्था पंचवीस वर्षे निर्वेध रीतीनें चालविली व ते त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झाले. हें त्यांनीं कर्तव्य म्हणूनच केलें हें पुढें एका प्रकरणांत डॉ. पॉल ज्युसेन यांचा जो उतारा दिला आहे त्यावरून लक्षांत येईल.

महादेव चिमणाजींचा दृष्टान्त.

आनंदाश्रमाचें काम सोडून द्यावें असे हरिभाऊंच्या मनांत वरचेवर विचार येत होते. पण तसें करणें हें कांहीं सोपें काम नव्हतें, त्यांच्यावर ती एक मोठी जबाबदारी होती. या संस्थेच्यामुळे आपल्या सामाजिक मताचा सर्वस्वी कोंडमारा होतो असें त्यांना एकीकडून वाटे तर दुसरीकडून ज्यांनीं आपलें पुत्रवत् पालन केलें त्यांनीं आपल्या सुप्रत केलेली कामगिरी अर्धवर कशी टाकून द्यावी, अशी त्यांच्या मनांत वरचेवर धडपड चाले. कित्येक वेळां संस्थेचें काम सोडून देणेंच श्रेयस्कर आहे, असाही त्यांचा निश्चय झाल्यासारखा होई. अशाच एका प्रसंगीं “ हें काम सोडूं नये ” असा त्यांना अण्णासाहेबांचा दृष्टान्त झाला. तेव्हांपासून या बाबतींत त्यांनीं आपल्या मनाची चलबिचल होऊं दिली नाही. हरिभाऊंचा स्वप्नावर व दृष्टान्तावर विश्वास होता. अशा गोष्टींवर विश्वास बसणें न बसणें हें सर्वस्वी त्यांचा, जसा ज्याला अनुभव येईल त्यावर अवलंबून असतें. स्वप्न आणि दृष्टान्त हे पुष्कळ वेळां भावी स्थितींचें पूर्वं ज्ञान करून देण्याचे कामीं साहाय्यभूत होतात असा आपल्या आयुष्यक्रमांत हरिभाऊंना अनुभव आला असला पाहिजे. त्यामुळेच त्यांचा अशा गोष्टींवर पुष्कळ वेळां विश्वास असल्याचें दिसून येत असे. पण लक्षांत कोण घेतो, मी, भयंकर दिव्य वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्यांत पुढील स्थितींचें ज्ञान करून देणारीं स्वप्नें पडल्याचे जे कित्येक ठिकाणीं निर्देश आहेत तेहि हरिभाऊंचा अशा गोष्टींवर विश्वास असल्याचेच द्योतक होत.

ग्रंथप्रकाशन.

आनंदाश्रमांत जुन्या नव्या पंथाचे यती, संन्यासी, शास्त्री वगैरे अनेक प्रकारचे लोक येत. पण हरिभाऊंच्या प्रेमळ व मनमिळाऊ स्वभावामुळे सर्वांचें आदरातिथ्य यथास्थित हेऊन कोणाचेंही असमाधान होण्यास जागा रहात नसे.

आनंदाश्रमांत तैलंगणांतील विद्वान् शास्त्री पंडित पुष्कळ वेळां येत, त्यांच्याशी हरिभाऊ संस्कृतांत बोलत. हरिभाऊंचे संस्कृत चांगले असे, त्यांचा त्यांना अशा वेळां चांगला उपयोग होत असे. विशेषतः त्यांच्या या गुणाचा उपयोग आश्रमाच्या ग्रंथप्रकाशनाच्या शाखेसंबंधांत उत्कृष्ट झाला. त्यांच्या पंचवीस वर्षांच्या अमदानांत ही शाखा चांगली रंगरूपाला आली. आनंदाश्रमाच्या विद्यमाने प्रकाशित झालेल्या ग्रंथापैकी "सर्वदर्शनसंग्रह" हा ग्रंथ हरिभाऊंनीच संपादिला होता. आणि त्यांनी आपल्या आयुष्यक्रमांत जर कांहीं संपादन केले असेल तर ते सर्वदर्शनसंग्रह हेंच होय. त्यांच्या कादंबऱ्यांतही हाच संग्रह पाहून वाचकांचे मन चकित होऊन जाते।

यति, संन्यासी यांच्या गमती.

आश्रमांत निरनिराळ्या ठिकाणचे यती, संन्यासी, उतरावयास येत. त्यांच्या एकेक गमतीदार गोष्टी हरिभाऊंस पहावयास सांपडत. एकदां एक स्वामी दोन दिवस आश्रमांत जेवले व पुढे जेवावयास बाहेर जाऊ लागले. आपण जेवावयास बाहेर कां जाता ? असा त्यांना प्रश्न केला. तेव्हां त्यांना सांगितले की, तुमच्या घरी गाय व्याली असल्यामुळे तुम्हाला सोयर आहे !

कांहीं स्वामी पैशास हात लावीत नसत. पैसा घ्यावयाचा असला की तो वखांत बांधून दिलेला घेत असत. कोणी एक स्वामी तोंडांत बाण ठेवीत व तो पूजेच्या वेळेस काढून त्याची पूजा करीत व पुन्हां पहिल्या जागी नेऊन ठेवीत ! एकदां एक स्वामी आले. त्यांनी पानांतील पहिल्याच वाढीचा काला करून खाछा व पुन्हां कांहीं एक घेतले नाही. तेव्हां हरिभाऊंना फारच वाईट वाटले. स्वामींनी ही पद्धत आधी माहीत असती तर त्यांना चांगले चांगले पदार्थ त्यांनी प्रथमच वाढविले असते. या स्वामींनी कांहीं पैसे घ्यावेत, छाट्या घ्याव्यात किंवा निदान कांहीं संस्कृत ग्रंथ तरी घ्यावेत अशी हरिभाऊंची इच्छा होती. पण त्यांनी यापैकी कशाचाही स्वीकार केला नाही. आनंदाश्रमांत येणाऱ्या संन्याशांमध्ये असे निरपेक्ष व निस्पृह गृहस्थ फारच थोडे येत. हे स्वामी जे एकदा गेले त्यानंतर त्यांचे पुन्हां कधीहि दर्शन घडले नाही.

एक स्वामी आले. त्यांची एकेक वस्ताने फारच कठीण होती. आंधोळ केल्यानंतर शूद्रांचे तोंड पहावयाचे नाही, जेवण अंधारांत जेवावयाचे, व जेव-

तांना एकेक घांस लोकांनीं त्यांच्या हातांत दिळा पाहिजे ! असे त्यांचें विचित्र नियम असत. आनंदाश्रमांतून या स्वामींना एक दिवसांतच गाशा गुंडाळून निघून जावें लागलें.

एकदा एक पाहुणे आले ते द्रागदाण पाय आपटीत मालकाचा शोध करूं लागले. त्याबरोबर हरिभाऊंनीं पुढें होऊन त्यांचीं विचारपूस केली. तेव्हां ते गृहस्थ, आपल्याला काय पाहिजे, काय नाही याबद्दल हुकूम करण्याच्या आवाजानें गुरकावूं लागले. मनुष्यस्वभावाचें निरीक्षण करण्यांत पटाईत असलेल्या हरिभाऊंसही त्यांच्या या वृत्तीचें कारण समजेना. या मनुष्याचें डोकें वगैरे फिरलें असेल अशी समजूत होऊन हरिभाऊंनीं त्यांची सर्व व्यवस्था नीट रीतीने ठेविली. शेवटीं ' आनंदाश्रम ' नांवाची पुण्यांत एक खानावळ आहे, त्या खानावळींत आपण आहोंत असें हा गृहस्थ समजत असल्याचें हरिभाऊंच्या लक्षांत आलें !

माणसांची रहदारी.

आनंदाश्रमांत हरिभाऊंकडे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सौ दिव्यासारसी एकामागून एक माणसें येत. पण हरिभाऊंना माणसांचें वेड इतकें होतें कीं, स्वतांची कितीहि गैरसोय झाली तरी ते कोणास कधींहि दुखवीत नसत. जो भेटावयास येई त्याच्याशीं शांतपणानें बोलून ते त्याचा परामर्श घेत. कोणाच्या अंतरीची कोणतीहि व्यथा असो, ती हरिभाऊंपाशीं निवेदन करण्याकरितां यावयाचें असा पुढें पुढें तर कित्येक लोकांचा अगदीं क्रमच ठरल्यासारखा असे. हरिभाऊ मात्र आपली व्यथा कोणापाशींहि कधीं सांगवयाचे नाहींत. प्रत्येकाच्या मार्गे त्याची स्वतःची भगभग आहेच. आपण आणखी त्यांत भर कशाला घाला, असें ते नेहमीं म्हणत. त्यांच्या वेळेवर मात्र कोणीहि स्वामित्व गाजवावें असा त्यांच्या आंगीं विलक्षण मिडस्तपणा होता.

नाटपेड भानगडी.

हरिभाऊंच्या मार्गे हा नुसता माणसांच्या रहदारीचा ससेमिरा असे असें नसून इतरही अनेक नाटपेड भानगडी असत. पुण्यांत कोणतीहि संस्था निघो, हरिभाऊ पत्रांतील श्रीकाराप्रमाणें त्या संस्थेचे एक सभासद असावयाचेच; रखाद्या संस्थेचे सेक्रेटरी, दुसऱ्या संस्थेचे अध्यक्ष, तिसरीचे उपाध्यक्ष, चवथीचे

नियामक अशाप्रमाणें प्रमुख स्थानावर नेमून घेण्याची मनुष्यास एकदा संवय होत गेली म्हणजे त्या चक्रांत तो कायमचाच अडकला जातो. इतक्या संस्थांचें काम एकाच्या हातून होणें अर्थातच अशक्य असतें, यामुळें पुष्कळ संस्थांची पुरस्कर्ती व प्रमुख म्हणून जीं माणसें गणलीं जातात त्यांची प्रसिद्धी व हातून प्रत्यक्ष होणारें काम हें बहुधा व्यस्त प्रमाणांतच असतें. कोठल्याही संस्था घ्या, त्या सर्वांत शहरांतील प्रमुख व पुढें पुढें असणाऱ्या दहा पांच माणसांपैकीं आलटून पालटून एक दोन किंवा तीन असे सभासद असावयाचेच. यापेक्षां एका माणसानें दोन तीन संस्थांपेक्षां अधिक संस्थांचे सभासद व्हावयाचें नाहीं असा सभासद होणारांनीं किंवा त्यांना सभासद करणारांनीं निर्बंध ठेविल्यास तो सरोस्वरच उभयपक्षांहि हितावह होईल. शेंकडों संस्थांशीं मनुष्यानें संबंध ठेवला तरी अखेर एक दोन संस्थांच फार तर त्यास आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमठविणें शक्य असतें. हरिभाऊंचेंच उदाहरण पाहिलें तर अनेक संस्थांशीं कोणत्याना कोणत्या स्वरूपांत त्यांचा संबंध असला तरी त्यांच्या नांवाचें साहचर्य ज्या संस्थेशीं जोडलें जाईल अशी फक्त एकच संस्था निघेल. आणि ती नूतन मराठी विद्यालय हीच होय. अनेक संस्थांत धांवाधांवा करण्यापेक्षां एक दोन संस्थांतच स्थिरतेनें व एकतानतेनें काम करणें परिणामीं अधिक श्रेयस्कर ठरतें. हें तत्त्व समाजांत प्रमुख गणलेल्या व्यक्तींनीं लक्षांत ठेवल्यास त्यापासून सर्वस्वी हितच होईल.

प्रकरण अकरावें.

आणखी दोन संस्था.

नूतन मराठी विद्यालय.

आनंदाश्रमाप्रमाणेंच हरिभाऊंचा सुमारे ३०-३५ वर्षे संबंध होता अशा दुसऱ्या एका संस्थेचा येथें निर्देश करणें अवश्य आहे. किंचहुना तो निर्देश करण्याचें चुकल्यास, हरिभाऊंनीं आपल्या आयुष्यक्रमांत केलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा कार्यभाग नमूद न केल्यासारखें होईल. ती संस्था म्हणजे नूतन मराठी विद्यालय ही होय. शास्त्रबुवांनीं स्थापन केलेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये लाइफ मॅम्बर म्हणून काम करण्याची हरिभाऊंची फार इच्छा होती. पण ते पदवीधर नसल्यामुळे व पदवीधराशिवाय कोणासही लाइफ मॅम्बर घ्यावयाचें नाहीं, असा सोसायटीचा निर्बंध असल्यामुळे त्यांचा ही इच्छा सफल होणें शक्य झालें नाहीं. तरा पण स्वस्थ न बसतां त्यांनीं आपली ही मनीषा शेवटास नेण्याची दुसरीच एक रूंधि साधली. सन १८८३ सालीं शास्त्रबुवांचें स्मारक म्हणून एक शाळा येथें सुरू करण्याचा बूट निघाला. या कार्यास ट्रेनिंग कॉलेजमधून पास झालेले २१३ गृहस्थ तयार झाले. गेल्या ता. १४ फेब्रुवारी रोजीं परलोकवासी झालेले रा. कृष्णाजी बल्लाळ डोंगरे हे यांपैकींच होत. या शाळेचा अन्वळपासून अखेरपर्यंत इतिहास माहीत असलेले शाळेंतल्या शिक्षकांपैकीं, हे एकच गृहस्थ होते. यांना संस्था स्थापन करण्याच्यावेळीं हरिभाऊंच्याच सल्लामसलतीचा विशेष फायदा झाला. या संस्थेशीं हरिभाऊंचा, एक आस्थेवाईक प्रमुख कार्यकर्ते म्हणून, अव्याहत संबंध होता. हरिभाऊंचा उत्साह, कर्तृत्वशक्ति व शिक्षणलालसा ह्या तिन्ही गुणांचा जर कोठें विशेष उपयोग झाला असेल तर तो या संस्थेसंबंधांतच होय. डी. ई. सोसायटीनें त्यांना लाइफ मॅम्बर म्हणून घेतलें असतें तर त्यांना फार तर प्रो. आपटे म्हणून प्रसिद्धी मिळवितां आली असती. पण या संस्थेशीं त्यांचा अगदीं आरंभापासून संबंध जडल्यामुळे त्यांना एक वेगळी संस्था निर्माण

आणखी दोन संस्था.

१७

करण्यांत प्रमुखपणा घेतां आला. अगदीं ताच्यापंतोजी शाळेपासून पूर्ण कॉलेजपर्यंत चढत गेल्याचें या संस्थेसारखें इत्याख्यांतील शिक्षणाच्या इतिहासांत दुसरें उदाहरण सांपडणार नाहीं. ही संस्था हरिभाऊंच्या वैचित्र्यमय आयुष्यांतील खरोखरच एक संस्मरणीय गोष्ट होय.

संस्थेचा विकास.

ही संस्था प्रथम मोरोदादांच्या वाड्यांत सुद्धं झाली. एक दोन वर्षांतच या शाळेत इंग्रजी तीन इयत्तांचे वर्ग जोडण्यांत आले. सन १८९० साली इंग्रजी ५ इयत्तांपर्यंत मजल गेली आणि १८९५ सालीं या शाळेचें हायस्कूल झालें. यानंतर वीस वर्षांनीं कॉलेजचे पहिले दोन वर्ग निघाले व पुढे चार वर्षांत हें फर्स्ट ग्रेड कॉलेज झालें. नूतन मराठी शाळेच्या अंकुरांतून न्यू पूना कॉलेजचा वृक्ष तयार झाला; त्याचें श्रेय या शाळेच्या स्वार्थत्यागी चालकाप्रमाणेच हरिभाऊंनाही देणें जरूर आहे.

शिक्षकाचें काम.

शाळेला इंग्रजी वर्ग जोडण्यांत आले तेव्हांपासूनच हरिभाऊ आठवड्यांतून कांहीं तास शाळेंत शिकवूं लागले. हा त्यांचा क्रम पुढें १०/१२ वर्षे चालूच होता. शिकविण्याबद्दल त्यांनीं वेतन वगैरे कांहीं घेतलें नाहीं हें सांगावयास नकोच. हरिभाऊंच्या शिकवण्यावर विद्यार्थ्यांचें साहजीकच प्रेम असे. एक दोन वर्षे तर त्यांनीं सायन्स हा विषय सातव्या इयत्तेस शिकविला, तेव्हां तो विशेष मनोरंजक केल्याबद्दल त्यांनीं विद्यार्थ्यांकडून वहावा मिळविला. हरिभाऊंना इतर पुष्कळ व्याप असत, पण या संस्थेच्या कामास ते नेहमीं अग्रस्थान देत. या संस्थेसंबंधानें पूर्ववयांत आपण ठरविलेले मनोरथ आपल्या ह्यातीत सिद्धीला गेलेले पाहून त्यांना परमावधीचा आनंद होत असे !

मुलांना उपदेश.

शाळेंतील मुलांकरितां दरसाल एक उपदेशात्मक व्याख्यान द्यावयाचें हा त्यांचा क्रम कमींत कमी २० वर्षे चालला होता. संस्थेच्या उत्कर्षाकरितां जें जें म्हणून करणें जरूर असे तें तें मोठ्या औत्सुक्यानें व तत्परतेनें ते करीत. कॉलेज निघाल्यानंतर त्यांच्या लायबरीकरितां त्यांनीं आपला सुमारे पांच हजार रुपये किंमतीचा पुस्तकसंग्रह त्यास बक्षीस दिला. अशा रीतीनें शिक्षणसंस्था

व लेखनव्यवसाय चा दोन्ही मार्गांनीं हरिभाऊंनीं तरुण पिढीस उपकृत केले आहे.

ऑनररी पदव्या.

हरिभाऊंना युनिव्हर्सिटीची पदवी संपादन करतां आली नाही, पण युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांना ते परीक्षक झाले. सीनेटच्या फेलोच्या जागी त्यांची योजना झाली. उच्च शिक्षणांतील परीक्षांना विद्यार्थी पाठविणारी एक संस्थाही त्यांच्या प्रमुक्तत्वानें अगदीं अल्पारंभामधून विकास पावली. त्यांनीं लिहिलेले कित्येक ग्रंथही उच्च परीक्षांच्या अभ्यासाकरितां नेमण्यांत आले. त्यांना याहून अधिक पदवी ती कोणती मिळावयाची राहिली होती ? अशा गृहस्थांना युनिव्हर्सिटीकडून त्यांच्या गुणानुरूप ऑनररी पदव्या देणें किती अवश्य आहे हें हरिभाऊंच्या उदाहरणावरून विशेष रीतीनें लक्षांत येतें. अशा पदव्या दिश्यानें त्या घेणाराचः मोठेपणा वाढतो अशांतला भाग नसून त्यांवरून युनिव्हर्सिटीस सरी गुणग्राहकता आहे हें मात्र सिद्ध होईल.

पुणें शहर म्युनिसिपालिटी.

हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमार्शीं संलग्न असलेली तिसरी संस्था म्हटली म्हणजे पुणें शहर म्युनिसिपालिटी ही होय. हरिभाऊ म्युनिसिपालिटीचे सुमारे २० वर्षे समासद होते व तीन वर्षे अध्यक्ष होते. हरिभाऊंची शांतवृत्ति व मनमिळाऊ स्वभाव असल्यामुळे म्युनिसिपालिटींतही त्यांना कांहीं माणसांचा आत्मपरिवार करितां आला. ते म्युनिसिपालिटींत होते तोंपर्यंत त्यांची अशी एक स्वतंत्र संघटना होती आणि त्या संघटनेच्या सामर्थ्यावर त्यांना बरीच महत्त्वाचीं कामें करितां आलीं. कित्येक वर्षे तर हरिभाऊ म्हणजे पुण्याची म्युनिसिपालिटी अशीच स्थिति झाली होती.

अबकारी कमिटी.

पुणें जिल्हाकरितां प्रथम अबकारी कमिटी नेमली तेव्हा ते म्युनिसिपालिटीतर्फे तींत समासद असून लोकपक्षाची बाजू कमिटीपुढें मांडण्याचें काम त्यांनीं अनेक वेळां चांगल्या तऱ्हेनें केलेले आहे. त्या वेळां त्यांच्या स्वटपटीनें कांहीं गुत्ते बंद होणें, कांहींचें स्थलांतर होणें, गुत्ते उघडे राहण्याची वेळ कमी होणें अशा कित्येक श्रेयस्कर सुधारणाही झाल्या आहेत.

म्युनिसिपालिटीच्या स्कूल बाडेंचे चेअरमन असतां त्यांनीं पुणें येथील अजबसान्यांत शिक्षण या विषयावर शिक्षकांपुढें व्याख्यान दिलीं, तीं फारच महत्त्वाचीं व अध्यापनाचें काम करणारांना अत्यंत उपयुक्त अशीं होती.

म्युनिसिपालिटीसारख्या बारभाईचे संस्थेत एका व्यक्तीला आपल्या कामाचा विशेष ठसा उमटविणे अर्थात् कठाण असते. तरी पण म्युनिसिपालिटीत विशेष कळकळीने काम केल्याबद्दल ज्या गृहस्थांची प्रशंसा होईल त्यांत हरिभाऊंची गणना झाल्याशिवाय राहणार नाही.

म्युनिसिपालिटीत शिरले नसते तर !

म्युनिसिपालिटीत हरिभाऊ शिरले नसते तर फार बरे झाले असते, असे त्यांच्या कित्येक मित्रांचे म्हणणे आहे. [म्युनिसिपालिटीसंबंधांत त्यांचा बराच वेळ वाया गेला ही गोष्ट खोटी नाही. आणि इतका वेळ त्यांना आपल्या लेखन-व्यवसायाला देता आला असता तर महाराष्ट्रमंदिराची शोभा अधिकच वाढली असती हेही निर्विवाद आहे. प्रत्यक्ष हरिभाऊंनाही आपण म्युनिसिपालिटीच्या भगभगांत शिरलो हे फार वाईट केले असे कित्येक वेळा वाटत होते.

अमुक झाले असते म्हणजे तमुक घडले असते, किंवा अमुक झाले नसत म्हणजे तमुक टळले असते हा काथ्याकूट केव्हांही निरर्थकच असतो आणि त्यांतलाच हाही आहे. एक तासांत पांच पाने लिहिली म्हणजे वीस तासांत शंभर पाने होतील असा लेखनव्यवसायासंबंधांत तंतोतंत त्रैराशिकाने हिशेब करणे केव्हांही शहाणपणाचे होणार नाही. जमिनीला पांच रुपयांचे खत घातले म्हणजे दहा रुपयांचे पिक येते, येवढ्यावरून ५०० रुपयांचे खत घातले म्हणजे १००० रुपयांचे पिक येईल असा अंदाज धरून जमिनीतून पिक काढणारा जसा पश्चात्तापांत पडेल, त्याप्रमाणेच दर दिवसास लेखनाची एक दोन तास सरासरी पडल्यावर हरिभाऊंनी जर अठरा कादंबऱ्या केल्या तर संबंध दिवस त्यांना याच उद्योगाला मिळाला असता तर त्यांचे हातून बारा पट काम झाले असते असे म्हणणे हेही वेडेपणाचे होईल !

झाले हे काम पुष्कळ झाले.

हरिभाऊंच्या हातून झाले हे काम कांहीं थोडे झाले नाही. सहा सामाजिक व सात ऐतिहासिक अशा एकंदर तेरा पूर्ण कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या व तीन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक अशा ५ कादंबऱ्या अपूर्ण लिहिल्या. याशिवाय पांच सहा नाटके, दहावीस उत्कृष्ट निबंध व शे दोनशे स्फुट गोष्टी इतकी ग्रंथ-रचना त्यांनी केली. वस्तुतः एका माणसाचे हयातीत येवढी ग्रंथोत्पत्ति झाली

तो कांहीं कमी नाही. म्युनिसिपालिटींत गेल्यानंतरच्या चवदा वर्षांत हरिभाऊंनी दहा कादंबऱ्या लिहिल्या. १९१३ नंतर मात्र त्यांचा व्यवसाय खुंटल्यासारखाच झाला. आणि त्याचें कारण त्यांच्या प्राणापेक्षांही प्रिय असलेल्या कन्येचा अत्यंत शोकजनक मृत्यु होय. हरिभाऊ आपल्या वयाच्या ५६ व्या वर्षी निवर्तले, तरी पण त्यांच्या आयुष्यातील शेवटची ६ वर्षे ग्रंथोत्पत्तिसंबंधांत प्रायः व्यर्थच गेलीं. त्यांच्या हातून सरा लेखन-व्यवसाय १८९० पासून १९१३ पर्यंत म्हणजे तेवीस वर्षेच झाला. यांत पहिल्या पंचविशींतला व्यवसाय अर्थातच धरलेला नाही. कारण मागील एका प्रकरणांत त्यासंबंधानें सविस्तर माहिती दिली आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करितां हरिभाऊंच्या हातून अधिक ग्रंथोत्पत्ति झाली नाही याबद्दल निष्कारण दुःख करीत न बसतां पन्नास वर्षांच्या हयातींत कोणाही विख्यात ग्रंथकारास भूषणीभूत होईल इतकी ग्रंथरचना त्यांच्या हातून झाली याबद्दल आनंद मानणेंच अधिक सयुक्तिक होईल, असें वाटते.

आनंदाश्रम, नूतन मराठी विद्यालय, व म्युनिसिपालिटी यांशिवायही त्यांचा अनेक संस्थांशी थोडा फार संबंध असे. पुणें येथील सेंट जॉन अंब्यूलन्स कामिटीचे ते सभासद होते त्याचप्रमाणें फीमेल हायस्कूलच्या कौन्सिलचेही ते सभासद होते. डेक्कन सभा, डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कामिटी, मांढारकर इन्स्टिट्यूट वगैरे संस्थांशीही त्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता. सात वर्षांपूर्वी दिल्ली येथें धर्मादाय देणग्या संबंधानें विचार करण्याकरितां जी परिषद भरली होती तींत मुंबई इलाख्यांतर्फे ते सभासद होते. पंचवीस वर्षांपूर्वी प्लेगच्या कहरांत पुणे शहरां त्यांनीं केलेली कामगिरी सुप्रसिद्धच आहे. स. १९१८ मधील इन्फ्ल्युएंझाच्या साथींत इन्फ्ल्युएंझा हॉस्पिटल निघालें तें त्यांच्या प्रमुखत्वानेंच होय. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पुण्यांत नांव घेण्यासारखी अशी संस्था किंवा चळवळ सांपडणें कठीण पडेल कीं तिच्याशीं हरिभाऊंच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संबंध नव्हता. पुण्यांतच काय पणें संबंध महाराष्ट्रांत असा बहुविध आयुष्यक्रम क्वचितच सांपडेल.

प्रकरण बारावें.

आवडत्या कन्येचा वियोग.

मुलांवरील प्रेम.

हरिभाऊंना लहान मुलांची फार आवड होती. त्यांचा दिवसांतोळ कांहीं काळ मुलांच्या संगतींत गेला नाहीं असें क्वचितच घडलें असेल. दिसण्यांत तरतरित आणि बाळसेदार असें कोणाचेंही मूल घेऊन खेळवावेंसें वाटतें. असें मूल मनुष्य साहजिकच उचलून घेतो. पण हरिभाऊंची मुलांच्या कामांत अशी आवडानिवड नसे. मूल मग तें कसलेंही असो, त्यांना प्रिय असावयाचें. अगदीं जरत्करू झालेलें, अंगाला सुरकुत्या पडलेल्या, स्वतःच्या आयुष्यास जणूं काय कंटाळलेंच आहे असा आंबट चेहरा केलेलें, सदा किरकिर करणारें असें, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो?' मधील दुर्गीच्या मुलाप्रमाणेही एखादें मूल असलें तरी हरिभाऊ त्याला प्रेमानें कडेवर घेत. त्यांचें बालवात्सल्य पाहून भोंवतालच्या माणसांना सरोसरच मोठें आश्चर्य वाटे । हरिभाऊ कोणाच्या घरांत गेले कीं, आधीं त्यांची दृष्टि तेथील चिल्यापिल्यांकडे किंवा बाळगोपाळांकडे जावयाची । मुलांना त्यांच्या या प्रेमाची मनोमय साक्ष पटूनच कीं काय, जीं मुलें आपल्या आईबापांशिवाय किंवा सहवासांतील माणसांशिवाय इतरांचें वारेंही लागूं द्यावयाचीं नाहींत तीं मुलें हरिभाऊंकडे आनंदानें जात. तशांतूनही एखादें मूल त्यांच्याकडे जाण्यास नाराज दिसलें कीं, त्यांचें मन सरोसरच खट्टू होत असे. मुलांच्या निष्कपट सहवासांत त्यांना जितका रम्यपणा वाटे तितका तो इतर बाबतींत क्वचितच वाटत असे.

हरिभाऊ ज्या ठिकाणीं जात त्या ठिकाणचीं मुलें ते येण्याची वाटच पहात बसलेलीं असावयाचीं. मुलांचें मनोगत, त्यांची भाषा, त्यांच्या हालचाली वगैरेंचें हरिभाऊ फारच कौतुकानें निरीक्षण करीत, म्हणूनच मुलेंही त्यांच्याशीं इतका लागटपणा करीत असावीं.

हरिभाऊंचे बालस्नेही.

हरिभाऊंचा आवाज ऐकला कीं, घरांतील मुलें त्यांच्या भोंवतीं जमलीं व म्हणून समजावें. मुलांची त्यांची एकदां गांठ पडली कीं, ते त्यांच्याशीं संभाषण करण्यांत गर्क होऊन जावयाचे ! मुलांशीं काय बोलत बसतां, असें जवळच्या कोणीं माणसांनीं विचारलें कीं, “ मुलांशीं लडिवाळपणानें बोलण्यांत काय गम्मत आहे हें तुम्हांला काय माहिती ! ” असें हरिभाऊ म्हणत. मुलांचे मनोधर्म, सभोंवारच्या सृष्टीसंबंधानें त्यांच्या कल्पना, पाहिलें तसें करावें आणि ऐकलें तसें बोलवें ही त्यांची वृत्ति, बहीणभावंडाचें एकमेकांवरील प्रेम, वडील माणसाच्या दागणुकीचा व बोलण्याचालण्याचा मुलांच्यावर होणारा परिणाम वगैरेंचें त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून जें मनोहर वर्णन दिलें आहे त्याची सिद्धता, मुलांशीं वात्सल्यपूर्वक सहवास करूनच, ते नेहमीं करीत असावेत असें वाटतें. हरिभाऊंनीं या आपल्या वृत्तीनें कित्येक बालस्नेही केले होते. फिळून येतांना यांतलें कोणीं भेटलें कीं त्यास ते घरींही आणावयाचे व त्यांच्याशीं घटका दोन घटका बोलून, त्यास कांहीं फराड्याचें देऊन परत पाठवावयाचें. एखादे वेळीं लहर लागली कीं, एखाद्या मुलावर लहानशी कविता करून ती त्यालाच वाचावयाला द्यावयाचे व कविता वाचून तो हंसू लागला कीं आपण स्वनः ही त्याच्याजवळ प्रसन्न मुद्रें पहात बसावयाचें ! मुलांना चित्रें किंवा पुस्तकें बक्षिस देण्याची त्यांची पद्धत असे. लहर लागली तर एखाद्या मुलाला “ कायरे, आम्हांला जेवायला कधीं बोलावणार ? ” असाही प्रश्न करावयाचे आणि त्यानें बोलावले तर खरोखरच जेवून द्यावयाचें ! घरच्या मंडळींनीं त्यांचें स्वागत केलें तर त्यांना म्हणावयाचें कीं आज आम्ही तुमचे पाहुणे नाहीं, आम्ही मुलाचे पाहुणे आहों ! पुष्कळ वेळां असा ते गमतींत काळ घालवावयाचे. कोणाच्या येथें उतरायला गेले आणि तेथील मुलांना खाऊ द्यावयाचा असला तर हरिभाऊ सहसा रोस पैसे केव्हांही द्यावयाचे नाहींत. चित्रें, पुस्तकें, फळफळावळ किंवा असेंच कांहीं तरी जिन्नस विकत घेऊन द्यावयाचे. रोस पैसे दिले कीं, ते वडील माणसांच्या हातीं जाऊन खर्च होतात, व मुलें कोरडी तीं कोरडाच राहतात याकरितांच ते असा मार्ग स्वीकारीत.

मुलांवर अधिक प्रेम.

मुलांच्यापेक्षां त्यांचें मुलांवर अधिक प्रेम असे. आपल्या स्नेह्यांच्या मुलांना ते कित्येक वेळां बरोबर हिंडावयासही घेऊन जात. एखादी हुषार मुलगी

दिसली की " ही मुलगी आम्हांला या " असे तिच्या आईबापांजवळ म्हणत. आपला पुस्तकें मुलींना वाचावयास देऊन त्यांतला सारांश त्यांना विचारीत. मुलीनें सारांश चांगला सांगितला म्हणजे त्यांना अतिशय कौतुक वाटे. या त्यांच्या प्रेमळपणामुळे त्यांच्या कित्येक मित्रकन्या त्यांच्याशीं फारच लडिवाळपणानें वागत आणि यापासून हरिभाऊंना जो आनंद होई तो दुसऱ्या कशानेही होत नसे । ते सहज वाटेनें गेले तरी " काय हरिभाऊ कसे काय आहे ! " असा कित्येक मुलें त्यांना प्रश्न करीत व हरिभाऊही त्यांस शिमत करून उत्तर देत ! सारांश, हरिभाऊ हे मुलांचे अत्यंत जिवलग स्नेही असत.

माझ्या बहिणीची मुलगी आहे.

त्यांच्या या बालवात्सल्याच्या किती तरी गोष्टी सांगतां येतील. एकदां त्यांच्या बंधूनें एक स्वयंपाकाची बाई होती. तिची पांच सात वर्षांची मुलगी हरिभाऊंच्या नेहमीं जवळ जवळ असे. जे रायलासुद्धां त्यांच्याजवळ बसे. संध्याकाळीं माडावर मंडळी जमली कीं ही मुलगी हरिभाऊंच्या जवळ जाऊन बसावयाची. कोणी खाली जा म्हटले तरी ती काहीं तेथून हालावयाची नाही ! तेव्हां मंडळीपैकीं एका वृद्ध गृहस्थांनीं हरिभाऊंना विचारलें, " ही आपल्या पहिल्या कुटुंबाची मुलगी वाटते ! " तेव्हां हरिभाऊ म्हणाले, " कुटुंबाची नाही, ही आमच्या एका बहिणीची मुलगी आहे ! " हरिभाऊंचें हें विश्वमणिनी व खरोखरच प्रशंसनीयच होतें. त्यांच्याकरितां बंधुप्रेमानें हळहळणाऱ्या अशा किती तरी भगिनी दासवितां येतील ।

आपल्याला धार्जिणें नाहीं.

हरिभाऊंचें बालकप्रेम असें विलक्षण होतें तरी त्यांना स्वतःला पुष्कळ दिवस अपत्य नव्हतें. त्यांच्या प्रथम पत्नीस तीन मुलें झालीं. पण त्यांपैकीं एकही जगलें नाहीं. त्यांची पहिली बायको बाळंतपणांतच मेली, यामुळे आपल्याला मूल न होईल तरच बरे, कारण बायकांना बाळंतपणाचा हा मोठा धोका असतो, आणि त्यांतून आपल्याला तर हें मुळींच धार्जिणें नाहीं असें त्यांना वाटत असे. हरिभाऊ साधारणतः मोठे धीराचे असत. कोणताही प्रसंग आला तर ते साधारण डगमगावयाचे नाहींत. पण एखाद्या गोष्टीचा त्यांना एकदां धसका बसला कीं तो कायमचाच रहात असे. पहिल्या बायकोचा त्यांनीं फोटो काढून मोठी तसबीर तयार करविली आणि ती थोडक्याच दिवसांनीं

वारली. फोटो आपल्याला धार्जिणा नाही असें जें तेव्हांपासून त्यांच्या मनानें एकदां घेतलें तें कांहीं अखेरपर्यंत सुटलें नाही. त्यानंतर फोटोला बसावयाचें म्हणजे त्यांच्या अगदीं जिवावर येई !

मुलीचा जन्म.

हरिभाऊंचा द्वितीय विवाह झाल्यानंतर दहा वर्षांनीं त्यांना मुलगी झाली. तेव्हांपासूनच त्यांना काळजी वाटूं लागली. आपल्याला अपत्य लाभत नाही, त्यांत कांहीं तरी संकटें येतात असें त्यांना एकसारखें वाटे. आणि मित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांना ही मुलगी झाली तोंच त्यांच्या कुटुंबाची तडचेत विघडली ! इतकी कीं, ती विकोपाला जाऊन कांहीं भलतें सलतें होतें कीं काय, अशीही काळजी वाटूं लागली. सुदैवानें तसें कांहीं न होतां रमावहिनी त्यांतून निभावल्या. पण आईच्या प्रकृतीचा मुलीच्या प्रकृतीवर मात्र अनिष्ट परिणाम झाला !

हा पाहिलांत का पेशंट !

मुलीचीं पहिलीं दोन तीन वर्षे तर आजारांतच गेलीं. हरिभाऊंसारखा उपाय करणारा नसता तर ती मुलगी या आजारांतच जावयाची. पण तिच्या दुःखण्याशीं झगडण्याचाच तिच्या आईबापांनीं निश्चय केल्यामुळें ती आणखी कांहीं वर्षे जगली. मुलीला भगेंद्रासारखा रोग झालेला होता. त्यावर दोनदां ऑपरेशन केलें, तरी जखम भरून येईना. तेव्हां कर्नल बर्क—त्या वेळचे सिव्हिल सर्जन—यांनीं सांगितलें कीं, ही मुलगी फार दिवस जगणार नाही. जगलीच तर लंगडीलुकी होईल, व मेंदूवर परिणाम होऊन वेडी होईल ! पण तिची जखम अखेर घरच्याच टाणाटोणा औषधानें बरी होऊन ती या दुःखण्यांतून पार पडली. पुढें कांहीं दिवसांनीं एका पार्टीचे वेळीं हरिभाऊंची व कर्नल बर्क यांची गांठ पडली. मुलगी हरिभाऊंच्या बरोबरच होती. तिला दाखवून हरिभाऊ कर्नल बर्क यांना म्हणाले, “ हा पाहिला का तुमचा पेशंट ! ” आपलीं सर्व भविष्ये सोटीं ठरविणारा हा पेशंट पाहून कर्नल बर्क अर्थातच आश्चर्यचकित झाले !

एकदम चालूं लागली !

मुलगी दुःखण्यांतून उठली हें पाहून तिच्या आईबापांना अर्थातच आनंद झाला. तिला संभाळण्याकरितां नागूबाई नांवाची एक बाई ठेवली होती. या बाईनें ताईची फारच चांगली सेवा केली. त्या बाईला हरिभाऊ सहज म्हणाले,

“ नागूबाई, तुम्ही ताईला चालवायला शिकवा, म्हणजे तुम्हांला एक मोठे लुगडे देईन. ” या वेळीं नागूबाई मुलीचा हात धरून हळूहळू चालत होती. हरिभाऊंचे हे शब्द ऐकतांच ती मुलीला म्हणाली, “ चालू लाग बाई लवकर, मला लुगडे मिळावयाचें आहे. ” असें म्हणून नागूबाईने तिचा हात एकदम सोडून दिला आणि ताई सरोसरच चालू लागली ! आणि नागूबाईना लुगडे मिळालें ! पुढें आईबापांना शोकसागरांत लोटून जावयाचें होतें म्हणूनच कीं काय ताईनें आपल्या अल्पवयांतच चकित करून सोडण्यासारखे असे अनेक चमत्कार केले.

मुलीचा सुस्वभाव.

ताई (शांताबाई) रूपानें सामान्यच होती. पण तिचे नाकडोळे मोठे तरतरीत होते. तिचा वर्ण काळा होता, पण अंतःकरण पांढरें शुभ्र होतें. ती मोठी शोकळ्या मनाची व जगन्मित्र असे. हरिभाऊंकडे कोणीही आलें तरी त्यांच्याशीं हचें पांच मिनिटांत जमावयाचें ! तिची तोंडाची टकळी एकसारखी चालू असे. कर्मयोगांत चंद्रशेखराची बहिण चंद्री इचा जो स्वभाव वर्णन केला आहे तो ताईला तंतोतंत लागू पडतो ! किंचहुना आपल्या मुलीचेंच चरित्र चंद्रीच्या निपानें हरिभाऊंनीं लिहिलें असावें अशी तें वर्णन वाचून खात्री झाल्या-शिवाय रहात नाहीं.

लिहिण्यांत सव्यसाची !

ताई फार हुषार होती. तिच्यांत बापाची अस्थिरता असल्यामुळें प्रथम तिचें लिहिण्यावाचण्याकडे चित्त नसे. पण पुढें तिला लिहिण्यावाचण्याचा इतका नाद लागला कीं, इसावनीतीसारखें पुस्तक ती तासचे तास घडाघडा वाचीत बसे. ती अक्षर तर इतकें बळणदार काढू लागली कीं, हरिभाऊंकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या गृहस्थांचा तो कौतुकाचा विषय होऊन राहिला ! आणि त्यांतही मुलीची गंमत अशी होती कीं, ती उजव्या व डाव्या दोन्ही हातांनीं सारखेंच बळणदार अक्षर काढी !

अंतःकरणाची सदयता.

ताई अंतःकरणानेही फार दयाळू असे. पहारेवाल्यानें भिक्षेक-यांस “ कांहीं मिळत नाहीं ” म्हटलें कीं, ही त्याला “ घरांतून आणतें, उभा रहा, जाऊं नकोस. ” असें म्हणून सरोसरच भिक्षा घाली व “ आई त्याला जेवायला नको का ग,

आपण मिष्टाना वाढली नाही तर त्याला जेवायला कसें मिळेल ! " असें म्हणे. मुलें म्हणजे फोनोग्राफसारखी असतात असें चंद्राला अनुलक्षून हरिभाऊंनीं जें वर्णन केलें आहे तें ताईला बरोबर लागूं पडत होतें.

देखत बोलण्याची सोय नाही.

मोठीं माणसें घरांत अनेक गोष्टी बोलतात. शेजारीं मुलें असलीं तरी त्यांचें त्यांना कांहीं वाटत नाही. पण यापैकी कांहीं मुलें अशीं हुषार व चाणाक्ष असतात कीं, मोठ्या माणसांच्या बोलण्यांतिले वेचक मजकूर लक्ष्यांत ठेवून तीं पुढें केव्हां तरी, अजाणत कां होईना, अगदीं विलक्षण परिस्थितींत बोलून दाखवितात ! कित्येक वेळां अशा प्रसंगीं आईबापांना या मुलांच्या देखत आपण बोललों कशाला, असें होऊन जातें. अशाच मुलांपैकीं ताई होती.

अस्थिर वृत्ति.

मुलांची अस्थिरता मात्र हुबेहूब हरिभाऊंसारखी होती. ती एका जाग्यावर स्वस्थ म्हणून कधीं बसावयाची नाही. पुस्तक घेऊन वाचीत असली तरी आतां या जाग्यावर, तर क्षणाभरानें दुसरीकडे, अशा सारख्या स्वेपा घालीत असावयाची. तात्या बाहेर निघाले कीं, सर्व सोडून एकदम त्यांच्याच मागे लागायची. हरिभाऊ तिला बहुधा बरोबर बाहेर घेऊन जात. ती फार अचपळ असे. बाहेर नेली तर तिचा सारखा हात धरून ठेवावा लागे. हात सुटला कीं कोणीकडे जाईल याचा कांहीं भरंवसा नाही. मुंबईत ती अशी एकदां चुकलीही होती !

ताई तूं कोठें आहेस !

हरिभाऊंना आधीं मुलांची फार आवड. त्यांतही ताई एकुलती एक. अत्यंत बोलकी व चाणाक्ष. मग त्यांनीं तिला जीव कीं प्राण करावें यांत आश्चर्य तें काय ! ताई तूं कोठें आहेस ! असा हरिभाऊंनीं प्रश्न केला कीं मुलीनें हरिभाऊंच्या हृदयास हात लावून " येथें " म्हणून सांगारें ! ताई मागेल ती वस्तु तिला मिळावयाची. मागेल तें पुस्तक, मागेल तीं खेळणीं, लागतील तितके कपडे, सर्व वस्तुंची रेलचल उडून गेलेली ! दहा मुलांना पुरेल इतका संसार एकट्यां ताईचा !

बालकादिन.

ताई अमुक होईल, ताई तमुक होईल असे तिच्यासंबंधानें हरिभाऊंचे हजारों मनोरथ चालावयाचे. आईबापांना तिला कोठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं

असें होऊन जात असे. शहरातील आपले सर्व बालमित्र आपल्या येथे एकत्र जमवून त्यांचा ताईशीं स्नेह जमवून देण्याकरितां हरिभाऊंनीं बालकदिन समारंभ केला. सर्व मुलामुलींचा मोजनसमारंभ चाललेला पाहून हरिभाऊंच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु चालले होते ! पण हे प्रेमाश्रु अखेरचेच ठरले. यानंतर थोडक्याच दिवसांत ताई आपल्या आईबापांना टाकून परलोकीं गेली !

मुलीनें हृद्रोग लावला !

या प्रसंगानें हरिभाऊंच्या मनाला फार मोठा धक्का बसला. त्यांची शरीर प्रकृति मूळची चांगली निकोप. त्यांचें शरीरही साधारण गुटगुटित. अंगांत कोट, डोक्याला एक लहानसा रुमाल, डोळ्याला चष्मा व अंगावर उपरणें नाहीं अशी ती त्यांची साधारण मध्यम उंचीची मूर्ति अनेक वर्षे एकसारखी कायम होती. पन्नाशीचा सुमार आलेला, तरी हरिभाऊ साधारण तरुणच दिसत. पण या मुलांच्या मृत्यूनें, तिच्या हृद्रोगानें त्यांचें शरीर थोडक्याच दिवसांत पार पोखरून निघालें ! त्यांच्या डोळ्यांतील पाणी पार नाहींसें झालें ! अंबा, केळें, चहा, कढी वगैरे मुलीला आवडत्या अशा सर्व वस्तूंचा त्यांनीं त्याग केला. पण वस्तुतः इहलोकाच्या कोणत्याच वस्तूनें त्यांना आनंद होईनासा झाला. मुलीमुळे जें जग त्यांना उपवनाप्रमाणें वाटत होतें तेंच तिच्या देहावसानानंतर जीर्णारण्याप्रमाणें वाटूं लागलें ! फार काय, पण “ या विश्वाला उत्पन्न करणारा जर कोणी असेल, तर तो सदय अंतःकरणाचा परमेश्वर नसून पक्का निर्दय व कठोर असा राक्षसच असला पाहिजे. ” असेही कन्यावियोगाच्या वेतागांत त्यांच्या तोंडून उद्गार निघण्यास चुकले नाहींत ! अशा स्थितीत आपण अमुक कादंबऱ्या लिहूं आणि तमुक कथानकें संपवूं वगैरे त्यांच्या मनोरथाचे किल्ले पार ढासळून पडावे यांत आश्चर्य तें काय ! हरिभाऊ आपल्या मुलीच्या पश्चात् सहा वर्षे हयात होते, पण त्यांच्या मुलीबरोबरच त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची प्रायः समाप्ति झाली !

प्रकरण तेरावें.

मित्रपरिवार.

कांहीं निवडक मित्र.

हरिभाऊंचा स्वभाव प्रेमळ व विनोदी असल्यामुळे त्यांचा मित्रांचा परिवार फार मोठा होता. त्यांच्या स्नेहांची यादी करावयाची म्हणजे एक लहानसे पुस्तकच होईल ! थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत यांतील सुबुद्ध व प्रमुख लोकांत हरिभाऊंचा स्नेही किंवा परिचित नव्हता असा मनुष्य क्वचितच सापडेल. तरी पण, त्यांच्या विशेष घरोब्याचे स्नेही म्हटले म्हणजे प्रो. ना. स. पानसे, प्रो. राजवाडे, प्रो. भानू, रा. रामचंद्र मोरेश्वर साने, श्री. काशि. ताई कानिटकर, प्रि. वि. ग. आपटे, रा. ब. ग. रु. साठे, रा. वासुदेवराव जोशी, रा. ब. अंजनगांवकर, नगरचे रा. कृष्णराव वाचळे, रा. ना. म. समर्थ, ग्वाल्हेरचे रा. ब. रावजी जनार्दन भिडे, डॉ. यशवंत गोविंद आपटे, रा. वासुदेव गोविंद आपटे, इंदूरचे रा. दामोदर विनायक कीर्तने, डॉ. तांबे, रावसाहेब वि. अ. पटवर्धन, रा. दि. ह. वाकनीस, रा. अ. ग. वांगीकर, रा. हरि सिताराम दीक्षित, रा. ब. म. के. कुमठेकर, रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, नागपूरचे रा. मोरोपंत दीक्षित, रा. वि. स. पटवर्धन, रा. ल. र. गोखले इत्यादि होत. हरिभाऊंच्या परलोकस्थ मित्रांत नमूद करण्यासारखे म्हटले म्हणजे महादेव दिनकर जोशी, रामकृष्ण भिकाजी कुलकर्णी, वामन विष्णु लेले, रु. वि. सोहनी, प्रो. वासुदेवराव केळकर, नारायणराव फाटक, विनायक महादेव पंडित, हरि महादेव भडकमकर, विनायक नारायण आपटे, चिंतामण नारायण आपटे, वामनराव रानडे, गोविंदराव कानिटकर, शं. मो. रानडे, रु. प. गाडगीळ, नारायण बापुजी कानिटकर, कृष्णार्जी बळ्हाळ डोंगरे इत्यादि होत. पुणे शहरांत म्युनि-सिपालिटीशी व इतर अनेक संस्थांशी हरिभाऊंचा प्रमुखत्वाने संबंध आल्यामुळे वकील, व्यापारी, शेट सावकार, वगैरे सर्व वर्गांत त्यांचे मित्र असत आणि कोणचेहि महत्वाचे काम आले की हे मित्र हरिभाऊंच्या सल्ल्याचा फायदा

घेण्यास कधीहि चुकत नसत. कोणी कांहीं कामाकरितां आल्यास हरिभाऊहि त्याच्या उपयोगी पडण्यास सदैव तत्पर असत.

सर्व वर्गातील स्नेही.

हरिभाऊंच्या स्वभावांत अन्योन्यविरोधी गुणांची छटा दिसत होती, त्याप्रमाणेच त्यांच्या मित्रमंडळींतही अनेक वर्णांच्या, वर्गांच्या व वयांच्या गृहस्थांचा भरणा असे. सामाजिक, राजकीय वगैरे बाबतींत कोणत्याही प्रकारची समानता नाही अशा गृहस्थांशीहि हरिभाऊंची निर्व्याज व अकृत्रिम मैत्री असे. याचें ठळक उदाहरण म्हटलें म्हणजे चित्रशाळेचे मालक रा. रा. वासुदेवराव जोशी यांचें होय. हरिभाऊ व वासुदेवराव हे सार्वजनिक बाबतींत अगदीं विरुद्ध असत, तरी उभयतांचा खाजगी प्रेमसंबंध ४७ वर्षेपर्यंत अस्खलित रीतीनें चालू होता. हरिभाऊ आणि वासुकाका यांची गांठ पडली नाही, असा एखादा दिवस सांपडला तर क्वचितच सांपडेल, इतकी त्यांची निकट मैत्री होती. हरिभाऊंनी आपली 'सूर्योदय' ही कादंबरी त्यांना अर्पण केली होती. पण चित्रशाळेतच ती छापली असल्यामुळे, अर्पणपत्रिकेवरुल आपलें नांव काढून, "मतवैचित्र्यामुळे, किंबहुना मतविरोधानेहि पसतीस वर्षांत ज्यांच्या व माझ्या स्नेहांत अणुभर सुद्धां अंतर पडलें नाही अशा माझे मित्रास हें पुस्तक अर्पण केले आहे" हा आशयाचा मोघमच मजकूर वासुकाकांनी शिल्लक ठेविला !

नागरिककर्तव्य.

१९१८ च्या मार्च महिन्यांत कै. टिळक व त्यांचे कित्येक सहकारी हे डेप्यु-टेशनवर विलायतेस जावयास निघाले. त्यावेळेस पुणे येथें खांडवानी मॅन्शनमध्ये उद्यानोपाहाराचा व पानसुपारीचा समारंभ झाला. वस्तुतः कै. टिळक व हरिभाऊ यांचें सामाजिक काय व राजकीय काय या दोन्ही बाबतींत भिन्न गोत्र होतें. तरीहि एका प्रमुख नागरिकाच्या सत्कारसमारंभाच्या वेळीं हजर राहणें हें नागरिक म्हणून आपलें कर्तव्य आहे, ही जाणीव बाळगूनच हरिभाऊ या समारंभास हजर राहिले. टिळकांचा प्रवास निर्विघ्न होऊन हातीं घेतलेल्या कामीं त्यांना यश येवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करतांना त्यावेळीं हरिभाऊ म्हणाले, "गुरुवय टिळक, आपण ज्या कार्याला जात आहां त्या कार्यांत आपणास पूर्ण यश मिळो, अशी सर्वांच्या वतीनें मी परमेश्वराची प्रार्थना करितों. आपल्याला पूर्ण यश मिळो, असें म्हणण्यांत नातवाच्या डोक्यावर छत्रचामरें पाहण्याचा वर

मागणाच्या अंध व वृद्ध ब्राह्मणाचेंच मी अनुकरण केलें आहे. पूर्ण यश मिळो म्हणण्यांत आयुरारोग्य व सामर्थ्य हीं आलींच; याबद्दल निराळी प्रार्थना नको."

आयुष्यक्रमावर वजन.

वरील मित्रांच्या यादीपैकीं हरिभाऊंच्या आयुष्यावर ज्यांचा विशेष परिणाम झाला असे फारच थोडे होते. यांत कै. गोविंदराव कानिटकर व श्री. काशीताई कानिटकर या दंपत्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. गोविंदराव फारच प्रेमळ गृहस्थ असत. वादविवादांत मोकळ्या मनानें बोलणारा व मोकळ्या मनानें बोलून घेणारा त्यांच्यासारखा दुसरा गृहस्थ क्वचितच सांपडेल. त्यांचा विद्याव्यासंग बऱ्यापैकीं असून लेखक म्हणूनही त्यांचा लौकिक होता. त्यांच्या पत्नी श्री. काशीताई यांनींही बहुधा स्वावलंबी प्रयत्नानें शिक्षण संपादन करून विदुषी स्त्रियांत स्थान मिळविलें. जुन्या नव्यांतील चांगल्या गोष्टींचें प्रमाणशीर संमिश्रण आपल्या वर्तनक्रमांत दाखवून समाजाच्या आदरास पात्र होणाऱ्या स्त्रियांत काशीताईना प्रमुख स्थान दिलें पाहिजे. या दंपत्याचा आणि हरिभाऊंचा ३५ वर्षे अव्याहत स्नेह होता. हरिभाऊंनीं काशीताईना आपल्या वडील चहिणीप्रमाणें मानिलें होतें, आणि काशीताईही हरिभाऊंना आपल्या सख्या बंधुप्रमाणें लेखात.

कै. शंकर मोरो रानडे व रा. ब. वि. मो. महाजनी यांच्या योगानेंच हरिभाऊंना लेखनक्रियेची स्फूर्ति मिळाली याबद्दलचा उल्लेख पूर्वीं आलाच आहे. कै. रु. प. गाडगीळ हेही हरिभाऊंचे हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यांच्या विद्याव्यासंगाबद्दल व विशेषतः उत्कृष्ट इंग्रजी लिहिण्याच्या हातोटीबद्दल हरिभाऊंना अतिशय आदर वाटे.

कै. माधवराव जोशी.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या पूर्वभागाशीं विशेष संलग्न असलेले असे दुसरे दोन गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. माधवराव जोशी व हारे महादेव पंडित हे होत. रा. माधवराव जोशी हे मोठे विचारी गृहस्थ असून त्यांनाही वाचनाचा नाद असे. ते इंग्रजी चांगले लिहीत असत. सुधारकांच्या इंग्रजी कालमांत त्यांनीं लिहिलेले कित्येक लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. यांचा व हरिभाऊंचा अतिशय स्नेह असे. १८९७ सालीं माधवरावांना प्लेग झाला त्या वेळेस अगदीं अक्षरपर्यंत हरिभाऊंनाच त्यांची शुश्रूषा केली. माधवरावजींच्या निधनानंतर त्यांच्या पत्नी पार्वती-

चाई जोशी यांचाही हरिभाऊंनी उत्कृष्ट परामर्श घेतला. पार्वतीचाईना त्यांनी आपली बहीण मानली होती व अखेरपर्यंत पार्वतीचाईशी प्रेमळ भावाप्रमाणेच त्यांचे वतन असे.

हरिभाऊंच्या हातून दुसऱ्याच्या उपयोगी पडल्याचीं वरीलप्रमाणे अनेक उदाहरणे सांगता येतील.

कै. ह. म. पंडित.

कै. हरि महादेव पंडित हेही हरिभाऊंचे एक निकट स्नेही असत. हे हरिभाऊंपेक्षां दहा वर्षांनी मोठे होते. हरिभाऊ नागपुरला काँग्रेसकरितां जात, त्या निमित्तानें यांची व त्यांची ओळख झाली. पंडितही हरिभाऊंप्रमाणेच विद्याव्यसनी असल्यामुळे पुढें त्यांचा चांगला स्नेह जमला. सामाजिक बाबतींत या गृहस्थांशी त्यांची नेहमी चर्चा होई. स्वतःचे विचार हरिभाऊंच्या ज्या कादंबरींत विशेष प्रतिबिंबित झालेले दिसतात ती 'मा' कादंबरी त्यांनी पंडितानाच अर्पण केली आहे.

गोपाळराव गोखले.

आतां हरिभाऊंच्या जिवलग मित्रांपैकी ज्यांचा विशेष रीतीनें निर्देश केला पाहिजे असे गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. गोपाळराव गोखले हे होत. गोपाळरावांच्या बद्दल हरिभाऊंना फारच प्रेम व आदर वाटत असे. ते हरिभाऊंच्यापेक्षां दोन वर्षांनी लहान होते, तरी हरिभाऊ बडील भावाप्रमाणे त्यांना मान देत. गोपाळराव हे स्वभावानें जरा तापट असत. त्यांच्या मनांत एखादी गोष्ट करावयाची नसली म्हणजे तेथें सहसा कोणाची भीड चालावयाची नाही, असा त्यांचा स्वभाव असे. पण यास हरिभाऊ मात्र अपवाद असत. हरिभाऊंचे सांगणें गोपाळरावांनीं मोडलें असें बहुधा कधींही होत नसे. गोपाळराव व हरिभाऊ हे एकमेकांचे विश्रामस्थान असत. गोपाळरावांचा पुण्यास मुक्काम असला म्हणजे हरिभाऊंची व त्यांची भेट झाली नाही असा दिवस क्वचितच जात असे. हरिभाऊंचा व त्यांचा स्नेह प्रथम १८८७मध्ये झाला. दोघांच्याहि उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा तो केवळ प्रारंभ होता. त्या वेळीं गोपाळरावांनीं हरिभाऊंना सहज प्रश्न केला कीं, "हरिभाऊ, पुढें आपल्या आयुष्यक्रमांत तुम्हीं काय व्हावें असें तुम्हांला वाटतें ?" हरिभाऊंनीं गोपाळरावांनाही तोच प्रश्न केला. "तुम्हीं आधीं सांगा, तुम्हीं आधीं सांगा", अशांत काहीं वेळ गेल्यानंतर गोपाळराव म्हणाले,

“कॅबिनेट मिनिस्टर होऊन आपल्या देशाची कामगिरी करावी अशी माझी आकांक्षा आहे.” हरिभाऊंना गोपाळरावांचा हा निश्चय ऐकून फारच आश्चर्य वाटलें. पण गोपाळरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी वरिल प्रसंगाचा निर्देश केला त्यावेळीं “गोपाळरावांनी खरोखरच स्वतःस कॅबिनेट मिनिस्टरचा दर्जा प्राप्त करून घेतला” असे त्यांच्या तोंडून कौतुकानें उद्गार निघाले. गोपाळरावांनी वरीलप्रमाणें आपली इच्छा सांगितल्यानंतर हरिभाऊंनीही “समाजास सन्मार्गदर्शक असा विख्यात कादंबरीकार व्हावें अशीच माझी इच्छा आहे” असें सांगितलें. दोघेही केवळ इच्छा करून राहिले नाहींत, तर दोघांनीही आपल्या बुद्धिमत्तेचा व आपणांस आलेल्या संधींचा योग्य उपयोग करून घेऊन तरुणपणींच ठरलेलें आपापलें ध्येय कसें हस्तगत करून घेतलें हें कोणास सांगावयास नकोच.

कादंबऱ्या अधिक काळ जिवंत राहतील.

हरिभाऊ १९०९ सालीं मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीकरितां उभे राहिले होते. ते निवडून येतील असें अगदीं अखेरपर्यंत वाटत होतें. पण अगदीं आयत्या वेळीं कांहीं विशिष्ट कारणामुळे परिस्थितींत एकदम पालट झाला व हरिभाऊ निवडून आले नाहींत. कौन्सिलकरितां ते उभे राहिले ते गोपाळरावांच्या आप्तहामुळेच होत. हरिभाऊ निवडून आले नाहींत, यामुळे गोपाळरावांना अर्थातच फार वाईट वाटलें व त्यांनीं हरिभाऊंना मित्र या नात्यानें समाधानाचें एक पत्र लिहिलें. त्यांत “तुम्ही निवडून आलां नाहीं ही गोष्ट वाईट झाली. पण ती तुम्हांस मनास लावून घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आमच्या कौन्सिलमधील कामापेक्षांही तुमच्या कादंबऱ्या अधिक काळ जिवंत राहतील.” इत्यादि आशयाचा मजकूर होता. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यासंबंधानें गोपाळरावसारख्यांनाही किती आदर वाटे हें यावरून दिसून येतें.

गोपाळरावांच्या देहावसानापूर्वीं दोन तीन दिवसच हरिभाऊ त्यांच्याशीं बोलत बसले असतां गोपाळरावांनीं हरिभाऊंस विचारलें. “तुम्हांला आजपर्यंत कोणाच्या मृत्युनें विशेष दुःख झालें ?” तेव्हां, हरिभाऊ म्हणाले, “माझ्या मुलीच्या मरणानें.” गोपाळराव म्हणाले, “एखाद्या स्नेह्याचें नांव सांगा” हरिभाऊंनीं अर्थातच माधवराव जोशांचें नांव घेतलें. गोपाळरावांच्या या प्रश्नाचा रोख हरिभाऊंनीं धाडीच ओढवला होता. आपला मृत्यु

दररोज जवळजवळ येत आहे ही गोपाळरावांनः पूर्ण जाणीव होती. आणि आपल्या मरणाने हरिभाऊंना अतिशय दुःख होईल हा विचार येऊनच त्यांनी वरील प्रश्न केला होता. यानंतर तीनच दिवसांनी हरिभाऊंवर तो दुःखद प्रसंग आला !

ता. १९ फेब्रुवारी !

ता. १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी रात्री आठ वाजतां गोपाळरावांची तब्येत अधिक बिघडली असा निरोप कळतांच हरिभाऊ व मी असे टांग्यांत सर्व्हेट्स ऑफ इंडिया सोसायटीत गेलो. त्या वेळेस गोपाळराव अत्यवस्थ होते. तरी पण ते चांगले शुद्धीत होते. हरिभाऊंना पाहतांच त्यांना समाधान झाले. अंधरुणावरून मला आरामखुर्चीवर बसवा, असे गोपाळरावांनी सांगितल्यावरून दोन तीन माणसांनी त्यांना धरून खुर्चीवर बसविले. त्यानंतर पांचच मिनिटांत त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले. शेवटी वर बोट करून व मान हालवून "हरिभाऊ जाता आतां" असे म्हणून गोपाळरावांनी त्यांना नमस्कार केला व डोळे मिटले. तो प्रसंग फारच हृदयद्रावक होता. आणि जेव्हां जेव्हां त्याची आठवण होई तेव्हां तेव्हां हरिभाऊंचे हृदय दुःखाने भरून येत असे.

हरिभाऊंची मुलगीही त्यापूर्वी दोनच वर्षे ता. १९ फेब्रुवारी रोजीच निवतली. अर्थात् त्या दिवशी त्यांना एक प्रकारची अस्वस्थता येत असे. तेव्हां हा दिवस म्हणजे त्यांना दोन प्रिय माणसांच्या वियोगाचा दिवस असे. मुंबईस ते जलोदराने आजारी पडले तेव्हां ता. १९ फेब्रुवारी या दिवशी गोपाळरावांची चवथी निधनतिथि पडली. हरिभाऊंना संबंध रात्रभर शोप आली नाही. याच दिवशी आपली दोन प्रिय माणसे आपणांस सोडून गेली, आपणही याच दिवशी इहलोक सोडून जातो की काय, असे त्यांना एकसारखे वाटत होते. त्यानंतर हरिभाऊंचा इहलोकीचा लागाबांधा बाराच दिवस राहिला होता ! यानंतर सातच दिवसांनी हरिभाऊ लिमये यांच्या आकास्मिक मृत्यूची बातमी ऐकून त्यांना पराकाष्ठेचे दुःख झाले.

ओपनिंग सेरिमनी मी करीन.

हरिभाऊ लिमये यांच्या मृत्यूपूर्वी दोन तीनच महिने प्रेत नेण्याच्या पद्धती-संबंधांत कांहीं सुधारणा होणे जरूर आहे, अशाबद्दल मंडळीत बोलणे निघाले. प्रेत नेण्याकरितां एखादी सुंदर गाडी करावी, अशी हरिभाऊंनी सूचना केली.

ती, हरिभाऊ लिमये यांनाही पसंत पडली. यावर हरिभाऊ आपटे, हरिभाऊ लिमये यांना म्हणाले, " हरिभाऊ, तुम्ही भिऊं नका. मी तुमच्यापेक्षां वडील आहे. या गाडीचा ओपनिंग सेरिमनी मीच करीन. " हे त्यांचे बोलणे झाल्यावर दोघेही हरिभाऊ चार महिन्यांच्या आनच पांच दिवसांच्या अंतराने परलोकवासी झाले !

युरोपियन मित्र.

युरोपियन लोकांतही हरिभाऊंची मित्रमंडळी बरीच असत. सर जेम्स डुबोले, सर क्लाड हिल, नामदार कारमायकेल, मि. माउंटफर्ड, ना. कीटिंग, ना. किंकेड, मि. रॉबर्टसन, मि. स्विफ्ट वगैरे अनेक गृहस्थांशी त्यांचा चांगला परिचय असे. ना. किंकेड आणि ना. कीटिंग यांच्याशी तर त्यांचा विशेष स्नेह असे.

एकदा कीटिंग यांचा जुन्नरास मुक्काम असतांना त्यांच्या निमंत्रणावरून हरिभाऊ त्यांचे ८ दिवसपर्यंत पाहुणे होते. हरिभाऊ हे शाकाहारी व जेवणाखाण्यांत जुन्या पद्धतीचे आहेत, ही गोष्ट मि. कीटिंग यांना माहित असल्यामुळे त्यांनी हरिभाऊंकरितां तशी मुद्दाम तजवीज ठेविली होती.

हरिभाऊ मोठे विद्याव्यासंगी व बहुश्रुत असत, यामुळेच त्यांच्याशी परिचय करून घेण्याची युरोपियन लोक इच्छा बाळगित. हरिभाऊंचा जमीनजुमला नव्हता, सावसावकारी नव्हती, किंवा सरकारांतून त्यांना कांहीं इनाम जहागीर मिळवावयाची नव्हती. अर्थात ते होऊन कधी कोणाच्या भेटास गेले नाहींत. युरोपियन गृहस्थांनी भेटाची इच्छा केली तरच ते त्यांच्याकडे जात. एरवीं जात नसत. तरी हरिभाऊंच्या शेवटच्या दहा बारा वर्षांत त्यांच्याशी परिचय करून घेतला नाहीं असा कलेक्टर्स, कमिशनर्स व कौन्सिलर्स यांच्यामध्ये क्वचित्च गृहस्थ सांपडेल, अशी स्थिति आली होती. लॉर्ड विलिंग्डन हेही त्यांना मोठ्या आदराने व प्रेमाने वागवीत.

साहेब शुद्धीवर आले.

युरोपियन अधिकाऱ्यांमध्ये एखाद्या तिस्मारखांशी गांठ पडली तर हरिभाऊ त्याची तेथल्या तेथेच संभावना करण्यास कमी करीत नसत. एकदां एका युरोपियन अम्मलदाराने त्यांना चिठ्ठी पाठवून आपल्या भेटाला बोलाविले होते. पण साहेबांची काय लहर फिरली कोणास ठाऊक, हरिभाऊंनी आपल्या नांवाचे काडें पाठविले तेव्हां, 'आतां मला वेळ नाहीं,' असा साहेबांनीं आंतून निरोप

पाठविला. 'चिठीनें भेटावयास बोलावून भेटण्यास वेळ नाही असें सांगणे शिष्टा-
चारास धरून नाही' ही गोष्ट हरिभाऊंनीं साहेबांच्या निदर्शनास आणली, तेव्हां
साहेब बाहेर आले व "आम्हांला काम अतिशय असतें, फुरसत मुळांच नसते, अशा
फुशारकीच्या गोष्टी सांगूं लागले." हरिभाऊंनीं साहेबांच्या तोंडून हे शब्द ऐकतांच
ताबडतोब उत्तर केलें कीं, "आन्ही गिकामे लोक आहोंत, अशीच आपली समजूत अ-
सेल तर ती साफ चुकीची आहे. मला आपल्यापेक्षांहि अधिक कामें आहेत. आपली
चिठी आली म्हणूनच मी आपल्या भेटीस आलों. पुन्हां मात्र आपल्या चिठीचा
मान ठेवण्याचें मला कारण उरलें नाही हें चांगलेंच झालें." या उत्तराने सोहब
ठिकाणावर आले व त्यांनीं झाल्या प्रकाराबद्दल हरिभाऊंची माफी मागितली.

युरोपियन लोकांशीं सार्वजनिक बाबीसंबंधानें बोलण्याचा प्रसंग आला तर
आपलें मत स्पष्टपणें सांगण्यास ते केव्हांही कचरत नसत. कै. टिळक हे मंडाले-
हून सुटून आले, त्यावेळेस त्यांच्या घराभोजारीं पोलीसपहारा ठेवण्यांत
येऊन त्यांच्या भेटीला जाणाऱ्यांवर टेहळणी ठेवली जात असे. या वेळीं हरिभाऊ
त्यांना भेटावयास गेले होते. त्यांचें नांव पोलीसकडून वरती कळविण्यांत आलें ही
गोष्ट त्यांना समजल्याबरोबर ते कै. टिळक यांना आणखीही दोन वेळां भेटाव-
यास गेले. यानंतर "सरकारी पेन्शनर व सरकारांतून पदव्या मिळालेले लोक
यांनीं कोणत्याही रीतीनें टिळकांशीं संबंध ठेवूं नये, तसा ते ठेवतील तर सरकार-
कडून त्यांचें योग्य रीतीनें पारिपत्य होईल" असें ता. ६ जुलै १९१४ रोजीं
शिक्षणसत्त्याच्या डायरेक्टरांच्या सहीनें एक साजगी सर्वयुलर निघालें. याच
सुमारास हरिभाऊंचें एका कौन्सिलरशीं भाषण झालें. त्यांत या सर्वयुलरचा निर्देश
करून त्यांनीं त्या युरोपियन अम्मलदाराला स्पष्ट सांगितलें कीं "तुमचें हें
सर्वयुलर अत्यंत हास्यास्पद व अन्यायाचें आहे. मला सरकारनें केसर-ई-हिंदूचा
चांद दिला म्हणून मी आपलें व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्य आणि माझ्या हालचाली
या सरकारच्या केव्हांही स्वाधीन करणार नाहीं ! माझ्या स्वातंत्र्याची चांदी उडत
असेल तर मी तो चांद परत करीन व इतरही पदवीधरांना तसें करावयास सांगेन."

हरिभाऊंच्या या बोलण्याचा त्या युरोपियन अधिकाऱ्यांवर काय परिणाम झाला
हें सांगता येत नाही. पण पुढें या सर्वयुलरची अम्मलदारावणी मात्र झाली नाही.

टिळकांच्या दारासमोरील पोलीसाचा पहारा उठविण्यासंबंधांत त्या वेळीं ज्यांनीं
विशेष खटपट केली त्यांत हरिभाऊ प्रमुख होते हेंही लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.
राजकीय मतभेदांमुळे, नागरिक कतव्यास आणण पराङ्मुख होतां कामा नये
असें हरिभाऊंचें मत होतें. आणि ते त्याप्रमाणें कसे वागत याचा वरील हकीकत
हा उत्कृष्ट पुरावा होय.

प्रकरण चवदावे.

राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते.

—:०:—

रा. सा. रानडेयांचे अनुयायी.

हरिभाऊंनी वेळोवेळीं जीं व्याख्यानें दिलीं, जे लेख लिहिले व इतर ज्या चळवळीं केल्या, त्यांवरून त्यांचीं राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते काय होतीं याचें सविस्तर विवेचन करण्याचें कारण नाहीं. पुण्यांतील दोन पक्षांना तीं स्वस्वरूप गेल्या चवदा वर्षांतच आलें असलें तरी हे पक्ष रावसाहेब रानडे यांच्या वेळेपासूनच अस्तित्वांत असून त्याचें पहिलें दृश्य स्वरूप म्हणजे डेक्कन सभेची स्थापना हें होय. त्यापूर्वीहि १८९१ मध्ये संमतिवयाच्या बिलाच्या वेळीं आणि १८९५ सालीं पुणे येथें राष्ट्रीय सभा भरली त्यावेळीं या पक्षभेदाची मजल बरीच पुढें गेलेली दिसून आली. रावसाहेब रानडे यांचे त्यावेळेपासून जे एकनिष्ठ अनुयायी आहेत त्यांमधींच हरिभाऊ हे प्रमुख होते. गेल्या पंचवीस तास वर्षांत रावसाहेब रानडे यांनीं घालून दिलेल्या मार्गांनें ज्या अनेक चळवळीं चालू आहेत त्यांशीं हरिभाऊंचा निकट संबंध असे. टिळकांना उद्यानोपाहार व पानसुपारी झाल्याचा पूर्वीं निर्देश केला आहे त्यावेळीं भाषण करतांना, हरिभाऊंनीं आपल्या मतांचें दिग्दर्शन थोडक्यांत पुढें दिल्याप्रमाणें केलें होतें. त्यावेळीं ते म्हणाले “न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्था उघडल्या त्या दिवशीं ज्यांनीं आपलीं नांवे त्या संस्थांच्या पटांत नोंदविलीं त्या विद्यार्थ्यांपैकींच मी एक होतो; परंतु शिक्षणाची इतिश्री झाल्यानंतर व्यवहारविचाराला सुरवात झाल्यावर मी कै० रानडे यांच्या शाळेंत शिरलों. व तेथें कै० गोखले यांच्या स्नेहाची जोड मिळाल्याकारणानें माझीं मते त्याच शिकवणींत बनलीं गेलीं व अद्यापिहि तीं तशींच आहेत. ” स्वराज्य चालविण्यास हिंदी लोक पात्र असून स्वराज्य-दानविरुद्ध जे कित्येकांकडून आक्षेप घेण्यांत येतात ते कसे निरर्थक आहेत हें त्यांनीं रा. रा. ल. ब. भोपटकर यांच्या “स्वराज्याची मीमांसा” या पुस्तकास लिहिलेल्या छोट्या प्रस्तावनेंत मार्मिक व स्पष्ट रीतीनें दर्शविलें आहे. “करभार

देणारांच्या हातींच कारमार पाहिजे " हेंच सूत्र त्यांनी त्या ठिकाणी आपल्या ओजस्वी लेखणीने विशद करून सांगितलें आहे. हरिभाऊंच्या राजकीय विचारांची अगदीं अलीकडील स्पष्टोक्ति याच प्रस्तावनेत पहावयास सांपडते.

रानड्यांचे अनुयायी.

हरिभाऊ हे डेक्कन सभेचे कित्येक वर्षे सेक्रेटरी होते. डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटी-चेही ते एक प्रमुख सभासद होते. पुण्यास १९१५ साली पंधरावी प्रांतिक परिषद भरली त्या वेळेस स्वागत कमिटीच्या चेअरमनच्या जागी त्यांची योजना झाली होती. राष्ट्रीय सभेचे ते कट्टे भक्त होते. राष्ट्रीय सभेच्या निम्मेहून अधिक अधिवेशनांना ते हजर राहिले होते. काँग्रेसला स्त्रियांनी हजर रहावे याबद्दल दुसऱ्या काँग्रेसच्या वेळींच त्यांनी स्त्रियांना उद्देशून एक विनंतिपत्र काढलें होतें. ज्ञान मिळण्याची सर्व साधनें स्त्रियांना उपलब्ध असावीत याबद्दल त्यांना आपल्या आयुष्यक्रमाच्या आरंभापासूनच कशी मनापासून कळकळ वाटत होती, हे यावरून दिसून येईल रानडे-पक्षाचें प्रथमपासूनच निदर्शन करणाऱ्या ज्ञानप्रकाश पत्राशी संपादक या नात्याने सातआठ वर्षे त्यांचा संबंध होता. पूर्वी ज्ञानप्रकाश आंग्लो-मराठी असतांना इंग्रजी बाजूचें संपादकत्व हरिभाऊंकडेच कित्येक दिवस होतें. ज्ञानप्रकाश दैनिक करण्यास ज्याची आस्था विशेष कारण झाली, त्यांतच हरिभाऊंचा प्रामुख्याने उल्लेख करणें भाग आहे. आरंभी दैनिक ज्ञानप्रकाशाचें संपादकत्वही त्यांच्याकडेच होतें.

मतानें प्रगमनशील.

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा प्रतिपाद्य विषय पाहिला म्हणजे त्यांची सामाजिक मतें कोणत्या प्रकारची होती हें वेगळें सांगवयास नकोच. समाजसुधारणेचे ते निस्सीम चहाते होते. संमतिवचाच्या कायद्यापासून तों पटेल-विलाच्या काळापर्यंत ज्या ज्या सामाजिक चळवळी झाल्या त्यांना हरिभाऊंची अंतःकरणपूर्वक अनुकूलता होती. १९१९ च्या जानेवारीत म्हणजे हरिभाऊंच्या मृत्युपूर्वी दोनच महिने, त्यांचें इंदूर येथें पटेलविलावर सर्वस्वी अनुकूल असें भाषण झालें होतें. आनंदाश्रमासारख्या जुन्या पंथाच्या संस्थेचें चालकत्व त्यांच्याकडे अगदीं तरुण वयांत आल्यामुळे त्यांना कार्यसुधारक होतां आले नाहीं. शिवाय त्यांच्यासारख्या मनमिळाऊ व स्वमताभिमानापेक्षांही वडील

माणसांच्या मनाला न दुस्रविणें हें अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य समजणाऱ्या माणसा-
चा आयुष्यक्रम गेला यापेक्षां वेगळा गेला असता तरच आश्चर्य होतें. मनानें
ते अत्यंत प्रगमनशील होते, तरी पुराणमताभिमानाची त्यांच्यावर अगदीं अस्तेर-
पर्यंत छाप होती. त्यांचा पेहेराव व आचरण यांतही जुन्या पंथाचीच साक स्पष्ट
दिसून येत असे, त्याचेंही हेंच कारण असावें.

दृष्टिकोण बदलण्याचें कार्य.

कर्ते सुधारक म्हणून त्यांना केव्हांहि लौकिक संपादितां न आला तरी
समाजसुधारणेस ज्या शक्ति साहाय्यभूत झाल्या त्यांत त्यांच्या कादंबऱ्यांस
बरेच वरचें स्थान येईल. कारण समाजाचा दृष्टिकोण बदलून तो सुधारणाभि-
मुख करण्याचें कार्य त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं जसें केले तसें गेल्या चाळीस वर्षांत
दुसऱ्या कोणींही केले नाही. सुधारणेसंबंधानें इतर जे जे प्रयत्न झाले त्यांत
हरिभाऊंसारखा टिकाऊ प्रयत्न दुसरा कोणाचाही झाला नसेल. स्वतां ते
कर्तृत्ववान् सुधारक नसले तरी तसे सुधारक निर्माण करण्याइतकी प्रतिभा व
लेखनशक्ति त्यांना लाभली होती. तिचा त्यांनीं उत्कृष्ट उपयोग करून समाज-
सुधारणेचें जें बीज समाजांत मोठ्या शिताफीनें रुजविलें, त्यास अंकुर येऊन
त्याचा मोठा वृक्ष झाल्याशिवाय केव्हांही रहाणार नाही. आजचीच तरुण पिढी
घेतली तर ज्या मनोधारणेनें हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या तीच
मनोधारणा स्वीकारून सामाजिक सुधारणेस ही पिढी अंतःकरणपूर्वक मान्यता
दर्शवित असल्याचें दिसून येतें.

ही पद्धति पथ्यावरच पडली.

हरिभाऊ पुनर्विवाहित असते, त्यांच्या डोक्यावर केंस असते, नेकटाय्,
कॉलर, बूट, पाटलोण, वगैरे युरोपिअन् पेहेराव त्यांच्या आंगावर असता तर
त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या समकालीन तरुण पिढीस इतके प्रिय झाले असते किंवा
नाहीं याची शंकाच आहे. जुन्या समाजांत बाळबोध गणलेले असें जें वळण
त्यांच्यांत दिसून येत असे त्यामुळे समाजास ते आप्तस्वकीय असल्याप्रमाणेंच
वाटत. सामाजिक बाबतींत त्यांच्या कादंबऱ्यांना आज जें आप्तवाक्याप्रमाणें
महत्त्व आलें आहे तें, अशी स्थिति नसती तर, कदाचित् आलेंही नसतें.
अर्थात् ज्या पद्धतीनें त्यांनीं आयुष्यक्रम घालविला ती पद्धत कार्यानिर्वाहाच्या
दृष्टीनें एक प्रकारें श्रेयस्करच ठरली.

विरुद्ध मतांची धडपड.

धार्मिक बाबतीत हरिभाऊंची सरोखर काय स्थिति होती हे निश्चित सांगणे त्यांच्या अगदीं निकटवर्ती मित्रांसही कठीण पडेल. ते आनंदाश्रमांतील हवकव्य, विधि वगैरे यथासांग करीत, देवदर्शनही घेत, सोमवार व शनिप्रदोष अशा-सारखे उपवासही करीत ! त्यांना अपचनाची व्यथा असल्यामुळे आठवड्यांतून एक दिवस उपवास करण्याबद्दल डॉक्टरांनी सांगितले होते. त्या दिवशीं सोमवार असल्यामुळे तेव्हापासून पुढे दर सोमवारी ते उपवास करीत असत. त्यांच्या सोमवारच्या उपासाची मीमांसा अशा तऱ्हेने लावितां आली तरी त्यांनीं शनि-प्रदोष मात्र आपल्या वडिलांच्या सांगण्यावरूनच धरिला होता. त्याचप्रमाणे घरांत कांहीं सत्यनारायणासारखे कोणाचे नवस फेडावयाचे असले तर तेही ते फेडीत असत. नेहमीं बोलण्यांत चालण्यांत मात्र, ते नास्तिक नसले तरी अज्ञेयवादी असले पाहिजेत, असें त्यांच्याशीं संभाषण करणारांना वाटे. मूळची त्यांची परंपरागत आस्तिक्य बुद्धि व मिलच्या वाचनाने मनावर झालेला संस्कार यांच्यामध्ये चालू असलेली धडपड त्यांच्यामध्ये शेवटपर्यंत टिकली असे दिसते.

एक उदाहरण.

विद्यार्थीदिशेंत असतांना ते पंचहौद मिशनमध्ये फादर रेव्हिंग्टन यांच्याकडे फ्रेंच व जर्मन शिकावयास जात. एके दिवशीं फादर रेव्हिंग्टन हे कांहीं कामांत गुंतले होते. तेव्हां हरिभाऊ बाहेरच एका मिशनरीशीं बोलत बसले. त्यांचे बोलणे अर्थातच धर्मासंबंधाने निघाले. मिशनरी गृहस्थाने हिंदू धर्मावर ताशेरा झाडण्यास सुरवात केली. हरिभाऊंनी यावेळेस नास्तिक पक्षाची बाजू घेतल्या-मुळे मिशनऱ्यांचे अर्थातच गाडे खुंटले. पण दुसऱ्या दिवशीं याचा चमत्कारिक परिणाम झाला. आपल्याकडे शिकावयास येतो हा गृहस्थ नास्तिक आहे असें या मिशनऱ्याने फादर रेव्हिंग्टन यांना सांगितले. त्याबरोबर हरिभाऊंना तेथे शिकावयास जाण्याची बंदी होणार असा सुमार दिसू लागला. तेव्हां हरिभाऊ फादर रेव्हिंग्टन यांना म्हणाले, “ मी नास्तिक बाजू घेतली ती केवळ मिशनरी गृहस्थाला अडाविण्याकरितांच घेतली. त्यानें हिंदु धर्माला शिव्या द्यावयाच्या आणि मी ख्रिस्ती धर्माची विटंबना करावयाची, असा प्रकार चालू राहिला असता तर प्रकरण भलत्या थरावर गेले असतें. हा परिणाम टाळण्याकरितांच मी ही शकल काढली. ” या खुलाशाने हरिभाऊंना अर्थातच फादर रेव्हिंग्टन यांच्या

सान्निध्यांत पूर्ववत् प्रवेश मिळूं लागला. हरिभाऊंनीं ही वेळ अशा रीतीनें मारून नेली तरी हा प्रसंग, मिलच्या वाचनानें त्यांच्या मनावर जो परिणाम केला, त्याचाच द्योतक होता असें म्हणावयास हरकत नाही.

“ धर्म हा एक विकार आहे, विचार नाही, तो श्रद्धामूल आहे.... परमेश्वर मुळीच नाही. यदाकदाचित् असला तरी तो आतां सृष्टीशीं संबद्ध नाही, त्यानें कोणाची प्रार्थना ऐकणें संभवनीय नाही. आपल्याला जें नीतियुक्त म्हणून वाटेल ते करित रहावें. लोक हाच परमेश्वर. त्याच्या हितासाठीं झटणें हीच परमेश्वरी सेवा ..... ज्याचें आपल्याला ज्ञान नाही, ज्यानें कधीं आपलें अस्तित्व जगाच्या अनुभवास आणून दिलें नाही, असा एखादा सर्वव्यापीपुरुष कल्पावयाचा, आणि त्याच्यावर भार टाकून आपले व्यवहार चालवावयाचे म्हणजेच दौर्बल्य”.

चंद्रशेखराची ही जी स्थिति हरिभाऊंनीं आपल्या कर्मयोगांत वर्णन केली आहे तीच त्यांच्या तरुण वयांत त्यांची स्वतांची असली पाहिजे हें उघड आहे. फरक इतकाच कीं, चंद्रशेखराच्या शिक्षणांत धर्मविषयक शिक्षणाचा भाग अगदीं सुट्टां आला नव्हता. त्यानें आपल्या वडिलांपासून जें काय ग्रहण केलें होतें तें जुन्या धर्मविषयक आचारांच्या कुचेष्टेवरच हें तें. हरिभाऊंना बालवयांत वडिलांपासूनच जुन्या पंथाचे संस्कार झाले होते. त्यामुळें चंद्रशेखराप्रमाणें त्यांच्या मनांत विचार येत असले तरी ते काय-चे मूळ घडून रहाणें शक्य नव्हतें. या विचारांनीं त्यांची आस्तिक्य बुद्धि हेलकावे सात असली तरी बालवयांत घडलेल्या संस्कारांचे पाश तुटून जाण्याइतकें या विचारांचें प्राबल्य त्यांच्या वर बसलें नसावें असें साधारणतः म्हणण्यास हरकत नाही. यापूर्वीं शिष्य-जनविलापांत त्यांनीं शास्त्रबुवांच्या आंगच्या अनेक गुणांचद्वल प्रशंसा केली त्यांत त्यांच्या आस्तिक्यबुद्धीचाहा त्यांनीं अंतर्भाव केला आहे. ‘संत सखुबाई’ व ‘सती पिंगला’ या त्यांच्या नाटकांवरूनही त्यांची आस्तिक्य बुद्धिच निदर्शनास येते. एकीकडे मिल, स्पेन्सरसारखे रिभाऊ वोलत, तर दुसरीकडे कुळधर्म-कुळाचारांत आस्तिक्य बुद्धीनें पडत असलेले दिसून येत. तेव्हां हें कोडें उकलावें कसें हा मोठाच प्रश्न आहे त्यांच्या आयुष्यांत घडलेला एक प्रसंग खालीं दिला आहे, त्यावरून या प्रश्नास कांहींसें समर्पक उत्तर मिळेल असें वाटतें.

लागते असेच आपल्याजवळ हरिभाऊंनी सांगितल्याचें डॉ. पॅल वरील उतान्यांत म्हणतात. यावरून हरिभाऊंची धर्ममते कशा प्रकारची असली पाहिजेत याचें साधारण अनुमान काढतां येण्यासारखें आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आज प्रायः घरोघरच्या माणसांची धर्माबद्दल जी विचार प्रवृत्ति आहे तीच हरिभाऊंची होती. हरिभाऊंसारख्या विशिष्ट परिस्थितींतलं माणसांना विचार आणि आचार यांत मेळ राखणें कसे कठिण पडतें याचीही कल्पना स्वानुभवानें पुष्कळांना येण्यासारखी आहे. " I have purchased family peace at the cost of my reputation. " हे कै. का. त्रि. तेलंग यांचे उद्गार त्यांच्याच परिस्थितींत असलेल्या हरिभाऊंसारख्यांनाही तंतोतंत लागू पडण्यासारखे आहेत.

जुन्या-नव्याच्या झगड्यांत धडाडीने पुढें जाण्याची धमक ज्यांना दाखवितां आली नाही त्यांना लौकिकाची हानि पत्करूनही कुटुंबांत समाधान नांदावितां आलें असतें तर एका दृष्टीने त्याचें अभिनंदन करतां आलें असतें. पण वस्तुस्थिति पुष्कळ ठिकाणीं यद्दून भिन्न होती. सामाजिक सुधारणेसंबंधांत ज्यांनीं तेलंगांप्रमाणें वर्तन ठेवलें त्यांना लौकिकाची हानि पदरांत घेऊनही घरच्या माणसांचा वाईटपणा टाळतां आला नाही. हा परिणाम पाहिला म्हणजे त्यांचें वर्तन कोणत्याही दृष्टीने अभिनंदनीय न ठरतां अनुकंपनीयच ठरतें. हरिभाऊंच्या काळांत अशीं उदाहरणें कांहीं थोडींथोडकीं होती असें नाही. फार काय पण प्रगतीचें आगर म्हणून प्रसिद्धि पावलेल्या युरोपसंडांतही अशा उदाहरणांची रेलचेल कशी दिसते हें वरील उतान्यावरून लक्षांत येतें.

प्रकरण पंधरावें.

आयुष्याची अखेर !

प्रकृति थकत चालली.

हरिभाऊंच्या उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा प्रारंभ कशा रीतीने झाला, त्यांच्या पुढील मोठेपणाची चिन्हे त्यांच्या बालवयांतच कशी दिसू लागली, ते आपल्या प्रेमळ स्वभावाने महाराष्ट्राला कसे प्रिय झाले, इतर सार्वजनिक उपयुक्ततेचे अनेक व्यवसाय करून त्यांना उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण करता आले, त्यांचा विद्याव्यासंग वयोमानाप्रमाणे वृद्धिंगतच कसा होत गेला, आपल्या ग्रंथांत समाजाच्या दुष्ट चालीरीतींवर त्यांनी आघात केला असतांही समाजाचे त्यांच्यावरील प्रेम अबाधित कसे राहिले वगैरे बाबींचे आतांपर्यंत थोडक्यांत निदर्शन केले. आवडत्या शांताबाईंच्या मृत्यूने हरिभाऊंच्या सर्व आशा, सर्व हेतु, सर्व मनोरथ धरणीकंपाचा धक्का बसल्याप्रमाणे कसे एकदम ढांसळून पडले यांचेही वर्णन पूर्वी येऊन गेलेच आहे. मुलींच्या मृत्यूनंतर हरिभाऊंचे इहलोकचे वास्तव्य केवळ शरीरमात्रिकरून होते. त्यांचे मन, त्यांचा मेंदु, त्यांची प्रतिभा वगैरे सर्व मुलींच्या मृत्यूबरोबर लुप्तप्राय होऊन गेली ! कोणत्याही गोष्टीला काय, मर्यादा असावी लागते. प्रेम झाले तरी तेही मर्यादेतच पाहिजे. पण जगास शहाणे करण्याच्या हरिभाऊंनाही आपल्या मुलीबद्दलचे प्रेम आंवाक्यांत ठेवतां आले नाही ! प्रेमपाशाचा प्रभाव असा बलत्तर आहे "ताई तू कोठे आहेस !" असा हरिभाऊंनी प्रश्न केल्याबरोबर, मुलगी, त्यांच्या हृदयावर हात ठेवून "येथे" असे उत्तर द्यावयाची. आणि मुलींच्या मृत्यूनंतर अखेर तेच खरे ठरले ! त्यांचे हृदय तेव्हांपासून सरोवरच शून्यवत् झाले आणि त्यांची मूळची सशक्त व निकोप प्रकृति हळू हळू ढासळू लागली. अमुक करीन, तमुक करीन अशी ते तोंडाने इच्छा मात्र व्यक्त करीत, पण अंगांत उत्साह न राहिल्यामुळे त्यांच्या हातून उद्योग होईनासा झाला व मुलींच्या मरणानंतरच्या सहा वर्षांत पूर्ण अशा दोनच कादंबऱ्या त्यांच्या हातून झाल्या !

हृदयविकार.

तीस वर्षांपूर्वी म्हणजे सन १८८८ मध्ये ते मुंबईस असतां : त्यांना इन्फ्लुएंझा झाला त्या वेळेपासूनच त्यांना हृदयाचा विकार जडला होता. केव्हां केव्हां तर त्यांच्या हृदयाची जागा कढत होऊन हृदय इतक्या वेगानें हलू लागे कीं, वर हात ठेवला असतांही ही स्थिति लक्षांत येई. मुलीच्या धसक्यानें तर त्यांचा हा रोग विशेषच बळावल्यासारखा झाला. आणि आज काय ताप झाला, उद्यां अपचनाचा विकार झाला, परवां छातींत बांध बसला अशा अनेक उपाधींनीं त्यांचा पाठपुरावा चालविला. जे हरिभाऊ पन्नाशी उलटेतोपर्यंत अगदीं तरुण माणसाप्रमाणें दिसत, त्याच हरिभाऊंवर जरेची छाया झपाट्यानें पसरूं लागली.

आगंतुक भगभग.

त्याच काळांत आणखी एका अनाहूत कार्याची निष्कारण भगभग त्यांच्या- मागे लागली. बंगालमध्ये एका रेल्वेच्या फाट्याची परवानगी मिळवून त्या- प्रीत्यर्थ विवक्षित भांडवलाचे शेअर, त्यांवर कांहीं कमिशन घेऊन, जम- वावयाचे अशी एक योजना एका गृहस्थानें हरिभाऊंकडे आणली. हरिभाऊंनीं मोठमोठ्या लोकांस चिठ्ठ्या चपाट्या देऊन त्यांजकडून शेअर घेण्याबद्दल आपलें वजन खर्चावयाचें व या गृहस्थानीं अंगमेहनत करून योजनेची पूर्वतयारी होण्यास लागेल तो खर्च करावयाचा, असें ठरलें. पण या कामांत दोन मुख्य अडचणी होत्या, त्या हरिभाऊंच्या लक्षांत आल्या नाहींत. पहिली अडचण स्वतः- च्या फायद्याकरितां लोकांकडे तोंड वेंगाडण्याची हरिभाऊंस संवय नव्हती व तसें त्यांचें शीलही नव्हतें. हाच धंदा त्यांना करावयाचा असता तर त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्या राजेरजवाड्यांना अर्पण करून अमूष द्रव्याची प्राप्ति करून घेतली असती. या कामास ते स्वभावतःच नालायक होते, ही गोष्ट या बाबतींत पद्दोपदीं दृष्टोत्पत्तीस आली. एखाद्या श्रीमान् माणसाकडे किंवा संस्थानिकाकडे त्यांनीं रेल्वेसाठीं जावें आणि तेथें फक्त रेल्वेचीच गोष्ट न काढतां श्रीमंतांचा निरोप घ्यावा असे किंत्येक प्रसंग घडले ! हातून काम तर हेईना आणि शिरावर जबाबदारी तर घेतलेली असा त्यांचा दोहीकडून कोंडमारा झाला. या बाबतींत दुसरी अडचण अशी होती कीं, याच सुमारास सरकारनें वॉरलोनचे शेंकडा पांच सहा टक्यांचे वॉरबॉंड काढले. अशा स्थितींत तितक्याच टक्यांचे रेल्वेचे शेअर कोण

घेतो ! मिळून चोहोकडूनही प्रतिकूल स्थिति असतां हरिभाऊंना या कामांत पडण्याची बुद्धि झाली, आणि त्यांच्या मार्गे हा दुसरा एक नसता हृद्रोग लागला !

ज्या कामांत आपण पडून ये त्यांत पडलो, तें साधत नाहीं तर सोडून द्यावें हेंही त्यांच्यानें होईना. आणि अखेर पांच चार वर्षे याच व्यग्रतेत त्यांना निष्कारण घालवावीं लागलीं. आधींच हृद्रोगानें पोखरलेलें त्यांचें शरीर या काळजीमुळे जास्तीच निःशक्त झालें. सतरा कामांची धांवाधांवा याबरोबर चालूच होती. त्यांत इन्फ्लुएंझा हास्पिटल काढण्याची दगदग तर त्यांना फारच जाणवली आणि सन १९१८ च्या आक्टोबरमध्ये त्यांच्या एका डोळ्याची पापणी झाली पडून डोळ्याच्या पक्षघातासारखा त्यांना विकार झाला. यांतून चरे झाल्याबरोबर डिसेंबरच्या सुरुवातीसच वरील रेल्वेचे शेअर जमविण्याकरितां ते कलकत्त्याकडे फिरावयास गेले. तेथून परत येतांना ते इंदुरास उतरले व त्या ठिकाणीं जलोदराची भावना झाल्याचें त्यांना डॉक्टरनीं सांगितलें. शेवटीं हा रेल्वेचा व्यापच त्यांना पुरून उरणार असा योगायोग होता व तोच अखेर सारा झाला !

आशा जागच्या जागीं राहिल्या !

रेल्वेचे शेअर जमविण्याकरितां त्यांनीं ही जी सफर केली ती यशस्वी होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत होती. विशेषतः, इंदुरास असतां हें काम पूर्ण झाल्यासारखेंच होतें. आणि जलोदरानें मार्गांत अवचित गाठून त्यांना मृत्यूच्या स्वाधीन केलें नसतें तर हेंही घेतलेलें काम यशस्वी झालेलें पहाण्याचा योग त्यांना खास आनंद असता. हरिभाऊंनीं प्रचंड लेखनव्यवसाय केला. पण ठिसूळ वाङ्मयाची सपाट्यानं उत्पात्ति करणाऱ्या कित्येक माणसांनीं जें द्रव्य संपादलें तितकेंहि द्रव्य हरिभाऊंना आपल्या अविनाशी वाङ्मयानें जोडतां आलें नाहीं. याचें कारण अर्थातच त्यांचा अनियमितपणा होय. अमुक पुस्तक समाप्त होऊन प्रसिद्ध होतें केव्हां अशी वाचकांनीं प्रतीक्षा करीत बसावें आणि हरिभाऊंनीं शेवटचीं एकदोन प्रकरणें लिहिण्यास प्रसंगीं वर्षानुवर्षे लावल्यामुळे त्यांच्या त्या प्रतीक्षेचा हिरमोड व्हावा असें होत असे. रेल्वेचें काम जुळून आल्यास वार्धक्यांत पैशाची ददात मिटून आपल्याला निश्चितपणें आपला व्यवसाय चालवितां येईल अशीही त्यांची या कामांत पडण्याची एक दृष्टि असावी. ती सफल होण्याचाही सुमार दिसूं

लागला होता. पण वर सांगितल्यामुळे एका असाध्य रोगानें त्यांच्यावर अचानक साप टाकल्यामुळे त्यांच्या सर्व आशांची इमारत एकदम कोसळून पडली !

या स्थितीतच ते औषधोपचाराकरितां मुंबईस आले. त्या वेळीं मतदान-कमिटीचें साक्षी घेण्याचें काम तेथें चालू होतें. हरिभाऊंच्या हातापायांस सूज झाली असतां व त्यांची प्रकृति अगदी क्षीण झाली असतांही ते या कमिटीपुढें साक्षीकरितां गेले होते. पहिल्या दिवशींची अपूर्ण राहिलेली साक्ष पूर्ण करण्याकरितां दुसऱ्या दिवशींही ते कमिटीपुढें जाणार होते. पण डॉक्टरनी प्रतिबंध केल्यामुळे त्यांचा निरुपाय झाला. जलोदरासारख्या असाध्य रोगाच्या तावडींत आपण सांपडलों अहोत ही जाणीव असतांही त्यांनीं याप्रमाणें आपल्या कर्तव्यांत चूक न होऊं देण्याची सवरदारी घ्यावी हें पाहून त्यांच्याबद्दल कोणासही कौतुक वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. डॉ० नानासाहेब देशमुख, डॉ० भाजेकर, डॉ० भडकमकर प्रभृति मुंबईच्या नामांकित डॉक्टरांनीं त्यांची प्रकृति पाहिली व त्यांना बरे करण्याकरितां सर्वांनीं आपली कसोशां केली. पण जेथें रोगच असाध्य तेथें मानवी प्रयत्नाची काय मात्रा चालणार ?

स्थिरता कायम असे.

आपली इहलोकची वस्ती आटपत झाली ही गोष्ट हरिभाऊंसारख्या चाणाक्ष माणसास, विशेषतः आपल्या कांदबऱ्यांतून मृत्यूचे व त्यापूर्वीच्या स्थितीचे प्रसंग हुबेहुब डोळ्यांपुढें उभे करणाऱ्या त्यांच्यासारख्या कांदबरीकारास लोकांनीं सांगावयास पाहिजे होती असें नाहीं. भेटिला येणारे जाणारे गृहस्थ तर त्यांना उलट धरिच देत होते. पण त्यांत कांहीं तथ्य नव्हतें हें हरिभाऊं पूर्ण जाणून होते. तरी त्यांची शांति केव्हांही ढळली नाहीं. आत्मसंबंधी माणसें भोंवतालीं असत, त्यांना निष्कारण भीति वाटूं नये किंवा तीं घाबरूं नयेत याबद्दलच उलट ते सवरदारी घेत ! समाचाराला येणाऱ्या माणसांची सकाळपासून सायंकाळपर्यंत एकसारखी गर्दी उडून जात असे. कोणी कांहीं समाधानाच्या गोष्टी सांगत, कोणी कांहीं उपाय सुचवीत, कोणी अमक्या ठिकाणीं या रोगावर हमखास उपाय होतो म्हणून सांगत, तर कोणी हरिभाऊंच्या स्थितीकडे पाहून सचिंत व स्तब्ध असे बसत. तरी हरिभाऊंच्या मनाची स्थिरता कायमच असे !

ग्रंथ हेच खरे आतिष्ठ.

अशा प्रकारें सुमारें दीड दोन महिने त्यांनीं मृत्युशय्येवर काढले. अशा प्रसंगींही जर कोणाच्या सांनिध्यानें त्यांना विशेष आनंद झाला असेल तर तो पुस्तकांच्या सांनिध्यानेंच होय. आसन्न स्थितींत असलेला मनुष्य आप्तःकृष्टांपैकींच मला अमक्याला भेटावयाच, मला तमक्याला भेटावयाचें अशी इच्छा प्रदर्शित करून त्यांना पत्रें पाठवावयास किंवा तारा करावयास सांगतो. पण हरिभाऊंचे खरे आप्तःकृष्ट त्यांचे आवडते ग्रंथच होते. त्यांनाच ते आपल्या भेटीस प्रेमानें बोलवात, आणि त्यांच्याच दर्शनांत सुख मानति ! “प्राणव्यसनींही ” त्यांचें हे विद्येचें व्यसन असंड राहिलें हें पाहून समोर उभ्या असलेल्या मृत्यूसही विस्मय वाटल्यावांचून राहिला नसेल ! नवीन पुस्तकें आणून वाचण्यासारखी त्यांची स्थिति नव्हती. तरी पुस्तकें आणण्याचा त्यांचा लोभ अगदीं अखेरपर्यंत सुटला नाही. एखाद्या पुस्तकाचीं पानेंच फाड, एखाद्यास पुष्टिपत्र घाल, एखाद्यावरून नुसताच हात फिरीव किंवा एखाद्यास प्रिय अपत्याप्रमाणें पोटाशीं कवटाळून धर असा त्यांचा एकसारखा क्रम चाललेला असावयाचा ! आपल्या प्राणापेक्षांही प्रिय अशा आपल्या मुलाच्या तोंडावरून हात फिरविण्यांत वत्सल पित्याला जें सुख वाटतें तेंच सुख पुस्तकावरून हात फिरविण्यांत हरिभाऊंना वाटे !

रा. रेंदाळकर हे यासंबंधानें लिहितांना म्हणतातः—मी एकदां त्यांना विचारलें, “तुम्हाला या पुस्तकांकडे नुसतें पहात बसण्यांत काय मौज वाटते ? ” तेव्हां ते प्रेमाद्र स्वरानें म्हणाले, “मला हे जे शेंकडो व्यवहारी लोक भेटावयास येतात त्यांच्यामुळें जो त्रास होतो, तो या माझ्या आप्तःकडे पाहून पार नष्ट होतो. माझे हे अत्यंत जिवलग स्नेही आहेत. आणि सांप्रतच्या माझ्या स्थितींत यांचा नुसता सहवासही मला फार सुखाचा वाटतो ! ”

मृत्युशय्येवरील वाग्विहार.

इकडे रोगावर उपाय चाललेच होते. दुखण्याला कधीं चढ व्हावा, कधीं उतार दिसावा, असा आशे-निराशेचा झगडा चालू होता. तरी हरिभाऊंची शांत वृत्ति मात्र अचल होती. अपूर्ण कदंब्यांचीं अवशिष्ट कथानकें त्यांच्या एकसारखीं डोक्यांत घोळत होती. हीं आतां आपल्या हातून पूर्ण होणार नाहींत असें एकीकडे त्यांच्या मनास वाटून त्यांना अर्थातच दुःख होई ! अशाच स्थितींत त्यांनीं

जाईल रात्र, मग होइल ती सकाळ,
होऊन रव्युदय, पंकजही फुलेल;
ही आस भृंग धरि त्यांतचि कोंडलेला
हा ! हा ! तशांत उपडी गज पाझिनीला !

हा श्लोक एके दिवशीं केला. यावरून आपले मनोरथ जागच्या जागी ठेवून आपण जाणार, याबद्दल त्यांच्या मनांत कोणताही संशय राहिला नव्हता असे स्पष्ट दिसून येते. तरी सुद्धा समाचारास येणाऱ्या माणसांस हरिभाऊंना समाधानाच्या गोष्टी सांगण्याचा केव्हांही प्रसंग येत नसे. उलट हरिभाऊच 'माझे बरे आहे' म्हणून सांगून येणाऱ्या जाणाऱ्या अनेक माणसाशीं दुसऱ्याच गोष्टी बोलत. एके दिवशीं सकाळीं त्यांचे एक स्नेही त्यांच्याजवळ बसले होते. हे आतां बराच वेळपर्यंत आपली चांगली करमणूक करतील, असें हरिभाऊंना वाटत होते. इतक्यांत दुसरे एक गृहस्थ येऊन त्या मित्रास घेऊन गेले. ते गेल्यानंतर हरिभाऊंनीं एक आर्या लिहून ठेवली. स्नेही आल्यानें यांची आपल्याला करमणूक होईल अशी आशा आपल्या मनांत उत्पन्न झाली इतक्यांत " आर्थरदर्शनलोलुप शंकर गेला गणूस घेऊन ", असें झाल्यामुळे आपणांस सिन्नता कशी आली हें त्यांनीं या आर्येंत वर्णन केले होते. मजबरोबर चला, म्हणून मृत्यु हातानें खूण करतो आहे अशा स्थितींत सुद्धा आपले विचार पद्यमय करण्याइतकी स्थिरता त्यांच्या ठिकाणीं दिसावी, यावरून सरस्वतीचे ते एकनिष्ठ भक्त होते हें जसें सिद्ध झाले तसेच त्यांची मनःशांति एखाद्या विदेही माणसासही भूषणीभूत होण्यासारखी कशी होती हेंही उत्कृष्ट रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस आले !

अखेर ता. ३ मार्च स. १९१९ रोजीं ते पुण्यास आले. येतां येतां गाडीतच त्यांची अत्यवस्थ स्थिति होऊन ते कसे बसे आनंदाश्रमांत येऊन पोहोंचले. दुपारची ऐन एक वाजण्याची वेळ ! प्रकृति अगदीं तुम्लेली आणि त्यांत उन्हाच्या वेळीं गाडीची दगदग झालेली ! घरीं येऊन पोहोंचताना न पोहोंचताना तोंच त्यांच्या तोंडांतून रक्ताच्या गुळण्या येऊं लागल्या. बरोबर डॉ. रेळे आले होते. त्यांनीं योग्य औषधोपचार करून त्यांना थोडीशी स्वस्थता आणली, तरी गुळण्या चालूच होत्या. आतां आपण कांहीं तासांचेच सोबती आहेत ही गोष्ट ध्यानांत आल्याबरोबर पुढील तीन चार तासांत आपल्या पत्नीसंबंधानें त्यांना जी काय व्यवस्था करावयाची होती ती त्यांनीं मोठ्या शांतपणानें केली !

आयुष्याची अखेर.

देहावसान !

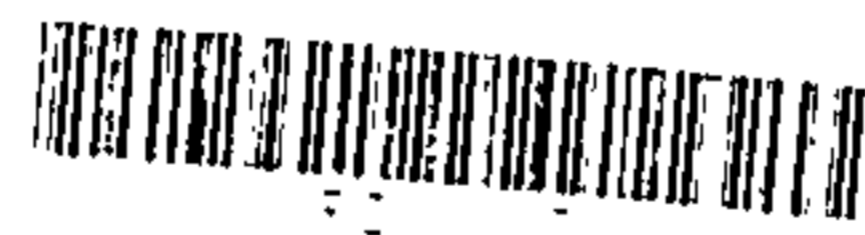
ही त्यांची शांत प्रकृति अगदी निधनकालपर्यंत कायम होती. डॉ. तिहींच्या एक्सप्रेसने मुंबईस परत गेल्यावर डॉ. शिखरे, डॉ. व्ही. सी. गो. व डॉ. एन. एल. रानडे हे हरिभाऊंच्या शुश्रूषेकरिता अगदी अक्षरपर्यंत हो. " या जगांत आतां आमचे किती तास उरले आहेत ? " असें त्यांनी डॉ. शिखरे यांना विचारले, तेव्हां 'तसें निश्चित कसें सांगतां येईल, कदाचित् आपण आणखी काहीं दिवस जगाल.' असें त्यांनी उत्तर दिलें. सर्व प्रेमपाश सोडून इहलोकचा अखेरचा निरोप घेण्याची वेळ संधि आला असतांही हरिभाऊंनी दाखविलेली ही शांति पाहून डॉ. शिखरे यांनाही त्यांच्याबद्दल विशेष आदर वाटला. व तो बाहेर येऊन त्यांनी आपल्या व्यवसायबंधूंजवळ व्यक्तही केला, आणि त्यानंतर एक तासाने हरिभाऊंचें देहावसान झालें ! घरांत प्रवेश केल्यापासून सहाच तासांत ते आपल्या परिवारास दुःखांत सोडून परलोकीं गेले !

" सर्व इष्टानिष्ट व्यापार करणारा आत्मा आंत कायम आहे तोंपर्यंत कोणाचीही माती कोणालाही जड नाही, परंतु एकदां कां पिंजऱ्याचें दार उघडून करारी होणाऱ्या सुंदर पांखराप्रमाणें तो आत्मा अदृश्य झाला म्हणजे मग तें शरीर आईचें असो, बापाचें असो, भावाचें असो, चायकोचें असो किंवा आणखी कोणाचें असो, तें दोन ताससुद्धां दृष्टीसमोर ठेवणें मोठें दुःसह होतें." या त्यांनींच वर्णिलेल्या वस्तुस्थितीप्रमाणें त्यांच्याही स्थूळ देहाची व्यवस्था लागली !

तरुण पिढीला अनेक प्रकारें बोधक आणि मार्गदर्शक अशा हरिभाऊंच्या वैचि-
न्यमय चारित्र्याची ही केवळ रूपरेखा दर्शाविली आहे. हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमां-
तील विशेष गुण ह्या ह्या ह्या त्यांचा जबर विश्वाव्यास हा होय. विद्वत्संबंधानें
त्यांचा एवढा मोठा अधिकार असतांही त्यांनी आपली विनयशीलता केव्हांही
सोडली नाही. त्यांच्या विनयशील वृत्तीचें थोडक्यांत वर्णन द्यावयाचें ह्या ह्या
त्यांचा सहवास करतांना थोर व्यक्तींना ठेंगणें होण्याचें कारण नसे, व लहान
माणसांना उंच व्हावें लागत नसे. स्वतःची जाहिरात देणें हें त्यांच्या स्वभावाला
कधींही आवडत नसे. प्रेमळपणा हा त्यांच्या अंगच्या सर्व गुणांचा कंठमाणिच
होय. या त्यांच्या गुणामुळे ते सहस्रावधि लोकांचें विश्रामस्थान बनले होते. हरि-
भाऊ हा समास सोडवावयास सांगितलें तर तो कर्मधारयाप्रमाणेंच सोडवावा
लागेल ! त्यांच्याशी सहवास घडण्याचा सुयोग आलेल्या माणसांना ते आपल्या

ह. ना. आपटे यांचें संक्षिप्त चरित्र.

णेंच वाटत. त्यांनी आपल्या सुस्वभावानें, प्रेमरूपणानें, शांतवृत्तीनें व शील लेखनसामर्थ्यानें हजारों माणसांचीं मनें आपल्याकडे आकर्षून घेतलीं. तरुण पिढीला त्यांचा आयुष्यक्रम आदर्शवत् होऊन त्यांच्यामध्ये वरगितलेल्या गुणांचें बीजारोपण होवो व हरिभाऊंचे प्रतिभासंपन्न ग्रंथ त्यांच्या मध्ये लेखनव्यवसायाबद्दल स्फूर्ति उत्पन्न करोत ! " मृत्यु येऊन व्यक्तीचें शरीर पतन पावतें. त्याचा आत्मा आणि त्या आत्म्याचे उन्नत विचार वावरच जातील. कधी त्यापासून अवनति होणार नाहीं " याच न्यायानें, हरिभाऊंनी आपल्या प्रतिभासामर्थ्यानें ज्या विचारांचें बीजारोपण केलें आहे, त्या विचारांचा एकसारखा विकास होत जाऊन ते पूर्णतेच्या मार्गाप्रत जावोत !

REF BK-0002079

कै. हरि नारायण आपटे यांनीं लिहिलेले

ऐतिहासिक कादंबऱ्या. किं० रु०

१. उषःकाल. ... .. (नं. १)	२—
२. गड आला पण सिंह गेला. (नं. २)	०—
३. रूपनगरची राजकन्या (नं. ३)	२—
४. चंद्रगुप्त ... .. (नं. ४)	१—८
५. वज्राघात. ... .. (नं. ५)	२—४
६. सूर्योदय ... .. (नं. ६)	२—४
७. केवळ स्वराज्यासाठी ! (नं. ७)	२—४—
८. सूर्यग्रहण (नं. ८)	२—४—०

सामाजिक कादंबऱ्या.

१. आजकालच्या गोष्टी [मधली स्थिति] (नं. १)	२—०—०
२. पण लक्ष्यांत कोण घेतो ! ... (नं. २) ...	२—८—०
३. मी. ... .. (नं. ६) ...	२—८—०
४. यशवंतराव खरे ... .. (नं. ७) ...	१—८—०
५. गणपतराव (अपूर्ण) ... .. (नं. ९) ...	१—४—०

नाटके व ग्रहसने.

१. संगीत संत सखूबाई.	१—०—०
२. संगीत पिंगला नाटक.	१—०—०
३. भासकवीच्या नाटककथा	०—१२—०

गोष्टी.

१. स्फुट गोष्टी, भाग १, २, ३, ४. प्रत्येकीं ...	०—८—०
२. कसे दिवस गेले ! ! (प्लेगच्या कहरांतील एक गोष्ट)	०—२—०

खालील पुस्तके संपलेली आहेत. लवकरच छापून तयार होतील.

१. भयंकर दिव्य ! (नं. ३)	२. जग हें असें आहे ! (नं. ४)
३. मायेचा बाजार. (नं. ५)	चाणाक्षपणाचा कळस. (नं. ८)

ता. ११३१९२२.

मॅनेजर, आर्यभूषण प्रेस, पुणे सिटी.

ग्राह्य व वाचनीय पुस्तकें.

१ मि. मट डॉक्टर गर्देरुत रु. आ. पे हैमळेके, माषांतर, टोपा पत्नी यांसह. ... -- १०-०-०	१ श्रीतुकाराममहाराज यांचा सांप्रदायिक गाथा ३-०-०
२ कर्तीय ज्योतिःशास्त्र अ- प्रभारतीय ज्योतिषाचा तेहास (शं. बा. दीक्षित.) ३-४-०	२ एकनाथी भागवत १-८-०
३ सरदार परशरामभाऊ पट- वर्धन यांचें चरित्र व पेशवा ईतलि धामधुर्माचा देखावा. ०-१२-०	३ जैमिनीअश्वमेध १-०-०
४ विलायतचा प्रवास भाग तरा (रा. म. पावगीरुत.) १-०-०	४ पांडवप्रताप १-०-०
५ निपतचा दुर्देवी मोहरा. १-०-०	५ रामविजय ०-१२-०
६ कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती १-०-०	६ भक्तिविजय ०-१२-०
७ जर्मनींतल लोकशिक्षण ०-१२-०	७ हरिविजय ०-१०-०
८ वधुवरपत्रिकासंमेलन आ- मि कोंकणस्थ व कन्हाडे यांची गोत्रावळी. ... ०-४-०	८ दासबोध मोठा १-०-०
९ ना. गो. रु. गोसले चरित्र ०-४-०	९ दासबोध मध्यम ०-८-०
१० राष्ट्रीयसभा व तिची वाढ अध्यक्षांचे तीस फोटोसह. ०-८-०	१० दासबोध गुटका (कापडी) १-४-०
	११ गुरुचरित्र मोठें १-४-०
	१२ श्रीगुरुचरित्र धाकटें ... ०-१२-०
	१३ श्रीगुरुचरित्र रे० गुटका १-०-०
	१४ संतलीलामृत ०-८-०
	१५ शिवलीलामृत ०-६-०
	१६ रुक्मिणीस्वयंवर ०-६-०
	१७ श्रीमद्भगवद्गीता ०-२-०
	१८ त्रिकालसंध्या ऋग्वेदी ... ०-०-६
	१९ त्रिकालसंध्या हिरण्याकेशी. ०-०-६
	२० श्रीतुकाराम चरित्र ... ०-१२-०
	२१ त्रिसुपर्ण सार्थ ०-३-०

हीं पुस्तकें पुणे व मुंबई येथील सर्व बुकसेलर्सकडे मिळतील.

मॅनेजर--आर्यभूषण प्रेस, पुणे.